

Kulturmiljøer

(For Aalborg Kommune)

Indhold

Indhold og forord	3
Aalborg Kommune.....	24
Øvrige kulturmiljøer	228

Forord

Et kulturmiljø er et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.

Det landskab, som istiden efterlod, er gennem mange tusinde år blevet bearbejdet og formet af mennesker. Der er etableret bopladser og gravhøje, anlagt veje, stier og jernbaner, bygget kirker, fabrikker, huse og sommerhuse, fældet skove og plantet nye, dyrket jord, formet skel, plantet hegn, anlagt diger, bygget havne m.m. Det landskab er det, vi i dag kalder det danske kulturlandskab.

Kulturlandskabet undergår konstante forandringer i takt med, at samfundet forandrer sig, og derfor føjes der hele tiden nye lag til landskabet, mens andre udviskes. Med andre ord afsætter udviklingen spor i landskabet. Den, der kan læse sporene, kan læse om vores fælles fortid. Ældre tiders kulturspor giver en historisk oplevelse af og forståelse for tidligere tiders samfundsforhold og menneskenes vilkår. Forhold, som kan være med til at sætte vores eget liv og livsvilkår i perspektiv.

I Danmark har amterne haft en lang tradition for at beskytte naturen og miljøet. Der gøres en stor indsats for at nedbringe forureningen og bevare et varieret dyre- og planteliv i naturen. I løbet af de seneste årtier er der desuden opstået en stadig øget interesse for at bevare de gamle kulturhistoriske spor, som mange steder er truet af den generelle samfundsudvikling. Denne interesse har bl.a. udmøntet sig i en øget arbejdsindsats fra de kulturhistoriske fagfolks side. Stat, amter, museer m.fl. har samarbejdet om at udarbejde en bevaringspolitik, der kan være med til at sikre de kulturhistoriske interesser. Regionplanlægningen indgår som en del af denne politik – dels som beskyttende foranstaltning i sig selv, dels som ramme og ledetråd for de kommune- og lokalplaner, der i mere detaljeret form kan sikre de kulturhistoriske bevaringsværdier. Målet er at forene en bevaring af kulturmiljøerne og en fortsat udvikling. Fra 2007 bliver det kommunernes opgave at fortsætte dette arbejde.

Beskyttelsen af kulturværdierne indgår i miljøpolitikken som "den 3. dimension" ved siden af miljø- og naturbeskyttelse. I forlængelse af regeringens redegørelse om kulturmiljøet, blev der i den statslige udmelding til amternes regionplanrevision 1997, 2001 og 2005 peget på behovet for, at regionplanerne også omfatter beskyttelse af kulturmiljøer og de kulturhistoriske helheder i landskabet. Det blev i udmeldingen anbefalet, at amterne skulle foretage en udpegning og prioritering af værdifulde kulturmiljøer.

Nordjyllands Amtsråd udpegede allerede i Fredningsplanen i 1987 knap 80 "kulturgeografiske beskyttelsesområder", som i 1989 blev optaget i regionplanen. Ud over disse områder blev der til Regionplan 2001 udpeget 33 værdifulde kystkulturmiljøer som resultat af et samarbejde mellem Nordjyllands Amt, Kulturmiljørådet og de kulturhistoriske museer. Til Regionplan 2005 er de resterende kulturgeografiske beskyttelsesområder blevet revideret, og nye er udpeget, så der i alt inkl. kystkulturmiljøerne er udpeget 135 værdifulde kulturmiljøer. Det er disse miljøer, det følgende handler om. Ambitionen er, at materialet kan fungere som vejledning til, hvordan vi kan planlægge og handle fremsynet med respekt for de kulturhistoriske værdier.

Indledning

Denne rapport samler beskrivelserne af de kulturmiljøer i Nordjylland, der er udpeget som værdifulde i Regionplan 2005. Overalt i det nordjyske landskab møder vi spor af menneskets aktivitet, lige fra den storslåede vikingegravplads på Lindholm Høje til det beskedne gadekær i Fjellerad. Alle steder fortæller landskabet kulturhistorie, og næsten intet naturområde er helt upåvirket af menneskets gøremål i tid og rum. Vildmoserne, Ulvedybet, De Himmerlandske Heder - alle fortæller de historie om os og vore forfædre.

Samfundsudviklingen i det 20. århundrede har medført, at værdifulde kulturspor er blevet udvisket mange steder i landskabet. For eksempel har byudvikling, ændringer af gamle linieføringer af veje og skel, landbrugets strukturudvikling og senest motorvejsudbygningen "på tværs" forandret landskabsbilledet så markant, at fortælleværdien og den umiddelbare oplevelse af landskabet er blevet fattigere. Udpegningen af kulturmiljøerne handler blandt andet om at tage hensyn til de gamle kulturspor, når vi tilføjer landskabet vores egne nye spor.

Gennem naturbeskyttelsesloven har amterne været pålagt at beskytte de kulturhistoriske værdier i det åbne land samt at forbedre, genoprette eller tilvejebringe særlige områder, der er af betydning for de kulturhistoriske interesser. Fra 2007 er det kommunerne, der skal varetage interesserne både i det åbne land og i byerne.

En del kulturspor – fortidsminderne, sten- og jorddiger m.v. - er direkte beskyttet gennem lovgivningen, både med beskyttelse af selve fortidsmindet og af dets omgivelser gennem byggeliniebestemmelser. Andre kulturspor er sikret gennem bygningsfredning eller som led i historiske eller arkæologiske fredninger. Endelig er en række kirkeomgivelser sikret gennem frivillige aftaler eller fredninger.

Kulturmiljøerne er sårbare over for mange forskelligartede forhold.

Fortidsminder kan for eksempel være i fare for overgroning med træer, der kan resultere i, at træernes rødder ødelægger sporene under jorden. Det kan også betyde, at fortidsmindets visuelle effekt helt forsvinder. En måde at imødekomme dette på vil være en rydning af uønsket vækst i og omkring området og vedligeholdende pleje med afgræsning.

Bygninger kan være sårbare over for almindeligt forfald, men også over for ombygninger, der ikke tager hensyn til bygningens historie. Her kan en bevarende lokalplan hjælpe langt hen ad vejen. En sådan lokalplan kan også være med til at sikre et helt kulturmiljø, hvor man ønsker at fastholde et bestemt udtryk. Det kan også være en stor hjælp at udarbejde en vejledning i forbindelse med om- og tilbygninger inden for et kulturmiljø.

Sporene i landskabet som hegn, der for eksempel markerer en stjerneudskiftning af en landsby, kan let forsvinde ved nye markstrukturer. Her kan det være afgørende at fortælle den historie, der ligger bag ved læhegnene.

Men det er vigtigt, at vi ikke udelukkende interesserer os for de enkelte elementer som kirken, herregårdens hovedbygning, stations-

bygningen, købstadshuset, fyrtårnet osv., men i mindst lige så høj grad ser på sammenhængene og helhederne. Et kulturmiljøes berettigelse og dets særlige værdi hører endvidere ikke nødvendigvis sammen med alder. Kulturmiljøer kan også bestå af enkeltelementer, der har relation til hinanden. De kan være forholdsvis nye og uden umiddelbar æstetisk og arkitektonisk værdi, men de er udpeget, fordi de tilsammen kan fortælle en væsentlig historie om samfundets udvikling.

En del kulturmiljøer kan dog sjældent fortælle en historie i sig selv – blot man ser dem. Der er oftest brug for en historie og en sammenhæng at sætte udpegningen ind i for at forstå kulturmiljøets værdier og relevans – en indsigt, der samtidig er væsentlig for sikringen af kulturmiljøet. Formidlingen af kulturmiljøets historie og beskrivelsen af, hvorfor kulturmiljøet er bevaringsværdigt vil altid have en stor betydning for kulturmiljøets fremtid – uanset om bevaringsværdien rummer synlige eller usynlige spor. Det er derfor afgørende, at der ikke bare fra myndighedernes side, men i mindst lige så høj grad fra lokal side er interesse og opbakning for at bevare et kulturmiljø.

Kulturmiljøerne i Nordjyllands Amt

Natugrundlag og bosætning

Når man bevæger sig rundt i Nordjylland ændrer landskabet markant karakter – fra hederne i Himmerland til det høje Vendsyssel og den flade Skagen Odde. Fra den barske vestkyst med klitlandskaber, sandflugt og dramatiske klinger til den milde østkyst med strandengs- og strandvoldslandskaberne.

Det skiftende natugrundlag har givet forskellige forudsætninger for menneskenes liv og bosætning, der afspejles i landskabet og bebyggelsen. Langs kysterne finder vi fiskerlejer, ladepladser og købstæder, i de magre egne er det enkeltgårdene, der præger landskabet, mens landsbyerne optræder på de bedre jorder, hvor vi også finder herregårdene og klostrene. En del af de sidstnævnte har dog også været lokaliseret i forhold til de rige fiskevande, der tidligere fandtes i fjordene.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet skulle fremme produktionen og bøndernes levevilkår. Udskiftningen gav helt nye strukturer overalt i landskabet, f.eks. i form af nye markskel og veje samt gårde og huse i det åbne land. Udskiftningen og senere etableringen af husmandsbrugene og de gradvise forandringer, der er sket i tiden efter, har i vid udstrækning dannet grundlag for det kulturlandskab, vi ser i dag.

Bosætningen langs kysten har fra starten fundet sted efter mange forskellige kriterier. Der kan være tale om, at der i havet ud for var gode fiskemuligheder, eller/og at der på kysten var gode landingsmuligheder enten i læ for den fremherskende vindretning eller i form af en naturhavn, eksempelvis som vi kender det ved Elling nord for Frederikshavn, eller et å-udløb som i Sæby. Der kan også være tale om et gunstigt sted set ud fra et handelsperspektiv eller et forsvarsperspektiv. Al dette i kombination med at natugrundlaget på land gjorde det muligt at overleve. Langt de fleste mennesker, der har boet langs kysten, levede før i tiden af en kombination af landbrug og en næring, der var knyttet til havet.

Købstederne blev lokaliseret, hvor de lå godt i forhold til handelsvejene, der dengang primært var knyttet til vandet. Med jernbanen i

slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet opstod der en række byer – stationsbyer – hvis lokalisering skyldes bygningen af en station. Med andelstiden i anden halvdel af 1800-årene blev der oprettet mejerier, og ofte opstod der også mindre byer omkring disse.

I det følgende sættes de udpegede kulturmiljøer ind i en kortfattet sammenhæng.

Det forhistoriske landskab

Jægerstenalderens mennesker var fuldstændig afhængige af naturgrundlaget og tilpassede sig dette. Men med agerbrugets introduktion i slutningen af det 5. årtusinde f. Kr. begyndte den langvarige proces, som stadig foregår, nemlig at tilpasse naturen til mennesket. De ældste synlige spor fra denne tid, dvs. bondestenalder og ældre bronzealder, sætter således stærkt præg på det nutidige landskab i form af store koncentrationer af gravhøje som eksempelvis ved Vogn-Bjørnager (12), Lendum-Øster Skærum (23), Falden Skov (44), Holt Bjerg (45), Hingelbjerge (63) og Grynderup (120).

Af andre områder med koncentrationer af gravhøje kan nævnes Hallund Hede (40), Alsbjerg (59), Janum Kjøt (60), Korsholm (67), Husby Hole (68), Skræm (69), Hjedsbæk Plantage (100) og Nørreskov-Rebild Skovhuse (103).

Skræm - Den sydlige jættestue ved Gundestrup Mark.
Aalborg historiske Museum 2005.

Ved overgangen til jernalderen, ca. 500 f. Kr., skete der store skift i organiseringen af samfundet, og det afspejler sig på mange måder i de arkæologiske fund. Man flyttede sammen i små landsbyer med tilhørende permanente marker. De kan i dag erkendes i landskabet som et netværk af lave diger omkring det, der engang var dyrkede marker.

Landsbydannelsen betød samtidig, at man etablerede store fællesgravpladser i stedet for de tidligere familiegravpladser, der lå enten i de gamle gravhøje eller ved foden af dem. Af eksempler på store gravpladser kan nævnes Lindholm Høje (55) og Donbæk (22).

Skibssætninger på Lindholm Høje.
Aalborg historiske Museum 2005.

I en del hedeområder findes bevarede marksystemer fra jernalderen, for eksempel Fosdal-Telling (61) og Vindblæs Hede (77), og enkelte steder kan man se rester af de tilhørende gårde, som de lå, da man fandt dem. (Bopladserne er helt eller delvist udgravet og efterfølgende rekonstrueret). Eksempler herpå er Skørbæk Hede (80) og Vokslev Hede (99).

Borremose (122) er et eksempel på en meget almindelig landsby fra ældre jernalder med en meget udsædvanlig placering. Gårdene lå på en beskyttet plads bag en vold med en 500 m lang og to meter dyb voldgrav i den sydligste del af den store mose.

De to højmoser Lille Vildmose (94) og Store Vildmose (37), som opstod i bronzealderen, voksede kraftigt i jernalderen. I Store Vildmose findes derfor et specielt kulturmiljø, idet man her har kunnet dokumentere, hvordan mosen gradvist har dækket forladte jernalderbopladser, marker (ardspor), gravhøje og vejforløb.

Luftfoto af Fyrkat Vikingeborg.
Nordjyllands Amt 2002.

Endvidere er Aggersborg-området (72) og Fyrkat (116) udpeget som værdifulde kulturmiljø fra vikingetiden, ligesom Sebbesund (79) med Sankt Nikolaj Bjerg samt køkkenmøddingerne ved Vitskøl Kloster (76), Ertebølle (124) og Havnø (108).

Andre spor i landskabet

I en del af de forhistoriske miljøer indgår andre spor, eksempelvis hulveje og diger. På Læsø finder man endvidere flere steder spor efter de gamle inddigede marker "Haverne". Haverne måtte opgives pga. sandflugten, der satte ind, efter at alle øens træer var brugt til saltsydning. Sporene efter Haverne kan findes ved Bangsbohaven (134).

Rubjerg Knude Fyr set fra syd 2006.
Vendsyssel historiske Museum.

Sandflugten har sat markante spor i store dele af det nordjyske landskab, hvor sandet har lagt sig over marker og huse. I dag kan dette opleves ved Rubjerg Knude (27). Andre spor findes ved Højsande (131) på Læsø. I slutningen af 1800-tallet begyndte staten at plante klitplantager for at dæmpe sandet. Som eksempel er udpeget Ålbæk Plantage syd for Skagen (3).

Klostre

I middelalderen var klostrene vigtige institutioner, der bl.a. varetog de opgaver, som plejehjem og sygehuse står for i dag. Desuden kom mange nye ideer og opfindelser til Danmark via klostrene. I Nordjylland står i dag flere velbevarede klosteranlæg som flotte bygningsværker, der vidner om datidens storhed. Andre er kun delvist bevarede. Mange af klostrene er oprettet omkring 1200. Efter reformationen i 1536 kom klostrene ind under kronen, hvor de senere blev solgt fra.

Klosterkirken og nordfløjen.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

I Nordjylland er følgende klostre udpeget som værdifulde kulturmiljøer. Børglum Kloster (inkl. herregårdslandskabet) (29) og Vrejlev Kloster (30) var de to eneste præmonstratenserklostre i det nuværende Danmark. Hundslund Kloster, det nuværende Dronninglund Slot (50) og Ø Kloster, den nuværende Oksholm herregård (57) var begge nonneklostre for benediktinerordenen. Vitskøl Kloster (76) var et kloster for Cisterciensermunke, mens Helligåndsklostret i Aalborg (88), der er Nordjyllands yngste og først oprettet i 1451, var det første kloster i Danmark af Helligåndssordenen.

Hovedgårde/herregårde

Mange steder i Nordjylland finder vi stadig miljøer præget af herregårdens funktion, om end herregårde med hele hovedgårdsjorden intakt hører til sjældenhederne. Landskabet er karakteristisk med de meget store markfelter, enkeltstående "maleriske" gamle træer ude på markerne, hovedgårdsdigerne, herregården selv med dens park samt alléer m.m. Et eksempel på et kystvendt herregårdsmiljø er det udpegede Havnø Gods ved Mariager Fjord (108). Et andet er Birkumgård ved Gjol (56). Andre herregårdsmiljøer er Odden (8), Baggesvogn (10), Sæbygård (32), Hejselt (34), Birkelse (39), Voergård (47), Dronninglund Slot (50), Oksholm (57), Kokkedal Slot (58), Lindenberg (96), Willestrup (111), Ouegård (113), Skovsgård Hovedgård (114), Lerkenfeldt (123), Hessel (126), der samtidig er Danmarks eneste stråttækte herregård, samt den nyere Gårdbo Gård (3), der med den tilstødende Gårdbo Sø desuden er udpeget som eksempel på landindvinding.

Hovedbygningen til Gårdbogård.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Landsbyer

Landsbyerne findes, som herregårdene, typisk i de områder, hvor jorden var nogenlunde god. I landsbyens midte var ofte et ubebygget fællesområde - en forte. Manstrup (71) og Volsted (97) er landsbyer, hvor man stadig kan se fortene. Af landsbyer hvor fortene er blevet bebygget, de såkaldte forteklyngebyer kan nævnes Romdrup (91), Smidie (95), Gl. Skørping (98), Brøndbjerg (112) og Glenstrup (115). Mange steder havde landsbyen også et gadekær, så man bl.a. kunne vande dyrene. I Snæbum (118) genfinder man gadekæret.

Luftfoto fra Snæbum.

Før landboreformerne i slutningen af 1700-tallet dyrkede bønderne jorden i fællesskab. Med de store reformer blev jorden samlet og fordelt til de enkelte gårde i landsbyen, og mange steder flyttede nogle af gårdene ud på deres jord og væk fra landsbyen. Et eksempel er Thise udflyttere (35). I enkelte landsbyer blev gårdene ikke flyttet ud som eksempelvis i Helberskov (107) og Boldrup (119), hvor man fortsat kan genfinde den gamle struktur, selvom der er bygget enkelte nye huse. Nogle landsbyer blev stjerneudskiftet, dvs. nogle af gårdene fik samlet jorden i en trekant med gården beliggende i spidsen som Høgsted (31) og Thise (35).

Landsbyerne lokaliserede sig i forhold til landskabet og infrastrukturen. Flere landsbyer, hvor husene ligger langs en slynget vej er udpeget. Det drejer sig om Moseby (38), Allerup (42), Voerså (46), Visborg (109), Bejstrup (70), Nørholm (83), Gravlev (101) og Alstrup (127), hvoraf de tre sidste samtidig er randlandsbyer beliggende på overgangen mellem de lave enge og det højere landskab. Lyngby (105) er et eksempel på en vejforteby, hvor de gamle gårde og huse ligger som perler på en snor langs vejen, mens Skørbæk (81) og Lundby (92) er et eksempel på uregelmæssige vejfortebyer. Hollensted er et eksempel på en randlandsby (41).

Af andre landsbyer er udpeget Gl. Østerby (133) på Læsø, der fortsat har en stor samling af traditionelle Læsøgårde med tangtag.

Fiskerlejer og ladepladser

Langs kysten var det udnyttelsen af andre ressourcer end jorden, som udløste bosætning, f.eks. i fiskerlejerne eller på ladepladserne. Det kunne være rene fiskerlejer og ladepladser som Lønstrup (26) og Løkken (28), hvorfra der blev drevet både fiskeri og skudehan-

del med Norge, eller byer som fik sit udkomme fra en kombination af landbrug og fiskeri, som for eksempel Gjøl (56). Fiskerklyngen i Frederikshavn (20) og Højen/Gl. Skagen (2) er eksempler på miljøer, der oprindeligt husede fiskere. Et nutidigt eksempel på et aktivt kystfiskerleje er Thorupstrand (64).

Thorupstrand er udpeget som værdifuldt kulturmiljø på grund af det aktive fiskeri, der findes.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Sæsonbetonet bosættelse

I forbindelse med sæsonfiskeri har der også været bosættelse langs kysten. Et eksempel er hummerhytterne på Horneks Odde (130) på nordkysten af Læsø.

Enestegårde

I nogle områder af Nordjylland er enestegårdene meget udbredte f.eks. i Bangsbo ådal omkring Vrangbæk og Gærum (22). Et andet eksempel er Åbenterp og Lie Gårde (31).

Husmandsudstykninger

Op mod 1900-tallet blev antallet af bønder overhalet af antallet af husmænd, tjenestefolk m.v., og samtidig fik husmandsbevægelsen større betydning. Der blev nedsat en landbokommission, og den første jordlov kom i 1899. Denne lov gik ud på at forbedre husmændenes vilkår ved at give dem egne små jordlodder.

I Nordjylland blev en del herregårde købt op af husmandsforeningerne og omdannet til husmandsbrug f.eks. Hjermitselevgård (36), Dronninggård ved Dronninglund (50), Vår (78), Store Restrup (84) og Visborggård (109).

Købstæderne

Et af de vigtigste privilegier, der har sat sit præg på landskabet, var købstadsrettighederne, hvis positive og negative påvirkning rakte langt ud fra byerne. Købstaden med dens monopoler og kontrol af handel og håndværk bremsede udviklingen i de landsbyer i oplandet, hvor en udvikling kunne have fundet sted, og købstaden udgjorde samtidig med sin befolkningskoncentration et stabilt marked for landbruget. I Nordjylland var det Aalborg, som længe dominerede udviklingen i hele landsdelen og eksempelvis først sent tillod den nærtliggende Nibe at opnå købstadsrettigheder. Først med grundloven af 1849 opløstes monopolerne på håndværk, og næringsfrihedsloven i 1852 gav handelen fri og en udvikling uden for købstæderne tog fart.

Blandt købstadsmiljøer er udpeget Skagen (1), Frederikshavn (20), Sæby (33), Hals (53), Løgstør (74), Nibe (82) og Aalborg (88), der alle er knyttet til hav eller fjord.

Nyere byer

Nogle byer er vokset frem eller har vokset sig større, fordi jernbanen blev anlagt, og en station blev bygget på stedet. Dybvad (43) og Dronninglund (50) er eksempler på dette. Stationen ved Skørping (104) fortæller historien om en by, der voksede frem omkring en sta-

tion, der blev placeret i et øde skovområde. Hostrup Huse (117) er ligeledes et eksempel på en by, der er vokset op i kraft af, at en station blev placeret her på bakken uden for Hobro. Kvissel (15) og Sønderlev-Vennebjerg (25) er andre eksempler, men de er også præget af, at de på et tidspunkt fik mejeri og dermed yderligere udvikling.

Banegården blev flyttet i 1893 – her ses den nye banegård.
Sydhimmerlands Museum ukendt årstal.

Hirtshals (4) er et eksempel på en nyere planlagt by, og selvom Steen Eiler Rasmussens byplan fra 1920'erne ikke helt er virkeliggjort, bærer en del af byen stadig præg af planen. Hadsund by (110a-b) er opstået som handelssted, men har også både industri og fiskerkvarter. Det moderne Aalborg (87) er udpeget bl.a. på grund af sine moderne funktionsbebyggelser fra 1930'erne.

Siden 1960'erne er der opstået parcelhuskvarterer oftest i tilknytning til eksisterende større eller mindre byer. Klarup (91) er et meget tydeligt eksempel på parcelhusbyggeriet, hvor man også kan se udviklingen inden for parcelhusbyggeri.

Færgeri og kroer

Af andre privilegier kan nævnes retten til færgefart og krodraft. Traditionelt foregik færgefarten med rofærger og pramme, og i tilknytning til færgeriet var der ofte en kro. Flere steder kan det nuværende færgested følges meget langt tilbage i tiden, som eksempelvis i Hvalpsund (125). Et eksempel på et kulturmiljø med en nutidig færgeshavn findes i Vesterø Havn (129) på Læsø. Et eksempel på et nedlagt færgested, der har fået en ny funktion som lille jollehavn er færgeløjet ved Aggersund Syd (73).

Havneanlæg

Tilbage i vikingetiden benyttede man sig af naturhavne, hvor skibene kunne ligge i læ for vejr og vind. Det kunne være i forbindelse med å-udløb, men bugterne langs kysten har ved forskellige vindretninger også kunnet yde læ. Ellingå-området nord for Frederikshavn (19) er udpeget som værdifuldt kulturmiljø, da der i vikingetiden var en naturhavn her.

Ved Frederikshavn byggedes primitive havneanlæg "kaase", der bestod af flere rækker af sten vinkelret på kysten. Imellem disse kaase var der grundt vand, hvor skibene kunne ligge i læ. Et eksempel på et kulturmiljø med kaase er Brovig i Frederikshavn (20).

Langs kysten er der mange spor, der vidner om udskibning af varer, handel og fiskeri. Langs eksempelvis vestkysten omlastedes skibene tæt på kysten, men mange steder anlagdes skibsbroer, hvor fartøjerne kunne lægge til og losses og lastes. I 1800-tallet begyndte man at bygge mere faste havneanlæg. Med opblomstringen i fiskeriet i anden halvdel af 1800-tallet blev der desuden brug for sikre havneforhold for fiskefartøjerne samtidig med en let adgang til at få fisken kørt af sted til afsætningsmarkederne. I forbindelse med havnene slog en række forskellige værksteder, virksomheder og mindre industrier, der havde tilknytning til fiskeriet, sig ned. Der er også her, vi finder fiskernes mere eller mindre ydmyge skure i tilknytning til havnen.

Af udpegede kystkulturmiljøer med (fiskeri)havne kan nævnes Skagen (1), Strandby (17), Frederikshavn med bl.a. Neppens Havn samt den helt nye Rønnerhavnen (19+20), Sæby (33), Voerså (46), Aså (51), Hou (52), Hals (53), Vesterø Havn (129) og Østerby Havn (132) på Læsø, samt Gjør (56), Løgstør (74) og Hvalpsund (125) i Limfjorden.

Havnen består i dag af flere bassiner med flydebroer til lystfartøjer. Allan Hassing 2005.

Infrastruktur

I 1869 kom jernbanen til Aalborg og i løbet af de næste godt 50 år blev nettet udvidet til at dække det meste af Nordjylland. Langt de fleste af banerne er siden blevet nedlagt. Et stykke af den gamle smalsporede Skagensbane, der åbnede i 1890, er udpeget som værdifuldt kulturmiljø (16). Hirtshalsbanen, der åbnede i 1925, er ligeledes udpeget med tilhørende bygninger mellem Hjørring og Hirtshals (6).

Enkelte steder i landet har skibsfart over land ad gravede kanaler sat sig mærkbare spor. Nordjylland har en af landets længste kanaler, Frederik d. 7.'s Kanal med sit eget specielle kanalmiljø. Den er

udpeget som værdifuldt kulturmiljø i sammenhæng med Løgstør By og Lendrup Huse (74).

Skibsfartens markante spor

Fyrtårnene langs kysten er nogle af de meget markante spor, som skibsfarten har sat i landskabet. Fyrene ligger på steder, hvor de af naturlige årsager kan ses langt væk. Mange af fyrene er markante bygningsværker.

Der er udpeget en række kulturmiljøer, hvor fyrene indgår: Hirtshals Fyr (5), Rubjerg Knude (27), Skagen med sine markante fyr fra forskellige perioder (1), Hirsholmene (18) og Nordre Rønner på Læsø (128). Der ud over indgår det meget karakteristiske dobbeltfyr også i kulturmiljøet omkring Løgstør By (74).

Det karakteristiske dobbeltfyr med det lille havnebassin foran og den gamle købmandsgård til højre.
Kirsten Monrad Hansen, 2006.

Råstofudnyttelse

Råstofudnyttelse og gravning har været kendt siden stenalderen. Et kystrelateret eksempel på et sådant kulturmiljø er tomterne ved Rønnerne-Stoklund efter saltsydning på Læsø (135). Hirsholmene (18) er også udpeget som værdifuldt kulturmiljø bl.a. pga. udnyttelsen af øernes sten til hus-, havne-, fyr- og digebyggeri. Klim Bjerg (65) med kalkovnen er udpeget som eksempel på en lokal udnyttelse af kalken ligesom Kongstedlund-Smidie (95). Store Vildmose (37) og Lille Vildmose (94) er udpeget bl.a. pga. tørveindvindingens historie. En landsby med tilknytning til en lokal ressourceudnyttelse i form af et nu nedlagt teglværk er Stinesminde (113).

Høstemark Tørve- og Strøelsesfabrik. Remisen i Dokkedal.

Forsvarsanlæg

Kronen havde som primær opgave at samle landet og forsvare det mod udefra indtrængende. I mange år var der dog megen lovløshed, og dette resulterede i, at mange herremænd opførte mindre borganlæg fra 1300-tallet og frem. En række af disse er udpeget som værdifulde kulturmiljøer: Asdal, Astrup, Ågård, Hedegård, Gunderstedgård, Halkær, Kyø, Egholm og Gårdens Vold (7a-i). En undtagelse herfra er voldene ved Allerup (7c), der er dateret til yngre jernalder (375-1050 e.Kr.). Dette anlæg har antagelig været en tilflugtsborg for egnens befolkning.

Af store borganlæg er udpeget vikingeborgene Aggersborg (72) og Fyrkat (116). Af senere forsvarsanlæg er udpeget kystskanseanlæg i Hals (53) og Nordre Skanse i Frederikshavn (19).

Kanonerne på Nordre Skanse kunne bestryge farvandet omkring Frederikshavn.

Kirsten Monrad Hansen 2003.

Anden verdenskrig i kystlandskabet

Som levn fra den militære strategi kan nævnes betydelige anlægsarbejder, som fulgte i kølvandet på den anden verdenskrig, hvor der langs hele kysten eksempelvis ligger bunkers. Af udpegede kulturmiljøer er befæstningerne af Aggersundbroen (73), befæstningsanlægget ved Hirtshals Fyr (5), befæstningsanlægget ved Nordre Strandvej i Frederikshavn (19), Pikkerbakken (21) syd for Frederikshavn, der dog også har en militær historie, der går langt tilbage samt Hals i den østlige ende af Limfjorden (53).

Mølleanlæg

Vandmøllerne blev lagt ved vandløb, hvor der var de bedste muligheder for opstemninger, mens placeringen af vindmøller var mere fri. Mange vindmøller blev dog bygget i forbindelse med en allerede eksisterende vandmølle. Det eneste krav til placeringen var, at der var vind nok. Det har sjældent været et problem i Nordjylland. Møllerne Sindal, Halkær, Kelddal, Højris, Hyldal og Bælum (11a-f) samt Dorf Mølleby (48) er udpeget som værdifulde kulturmiljøer. (Der er dog mange andre bevaringsværdige møller, og de er alle omtalt i beskrivelsen af møllerne under kulturmiljø nr. 11a-f møller.)

Tidlig industri

Vandkraften i Nordjylland blev allerede fra slutningen af 1700-tallet udnyttet til tidlige industrianlæg som Godthåb Hammerværk (85), der blev etableret som papirfabrik og en af Danmarks tidligste industrier. Et andet tidligt eksempel på industri er Gudumlunds fabrikker (93). Bindslev Elværk (9), der nu er museum, blev drevet vha. en turbine, der fik kraft fra Uggerby Å. Et nutidigt eksempel med en lang historie er Nørlund (121), hvor der stadig er fungerende savværk.

Industrianlæg

Aalborg er især kendt for sine store industrier. Industrier blev først og fremmest lokaliseret i forhold til, hvor der både var nem adgang til råstof og nem adgang til afsætning. I Nordjylland er De Danske Spritfabrikker (86) udpeget som værdifuldt kulturmiljø, sammen med Dansk Eternit Fabrik (89) og Aalborg Portland (90).

Fritidslandskabet

En betydelig omlægning af det åbne land er sket de sidste 40 år som følge af den rekreative udvikling. Fritidslandskabet med de store sommerhusområder har især bredt sig i kystzonens klitlandskaber. Områderne har vidt forskelligt præg - fra Løkken-Blokhushuset områdets åbne landskab med de mange huse til de mere lukkede miljøer langs østkysten nord for Hals. Flere steder langs kysten er der også eksempler på borgerskabets sommervillabyggeri fra begyndelsen af 1900-tallet. Fra omkring år 1900 og 30 år frem blev der mange steder langs kysten bygget badehoteller. Disse har ikke medført de store omlægnings af landskabet, men nogle af dem er markante bygninger.

Blandt de udpegede kystkulturmiljøer er der flere eksempler på fritidsområder. I Lønstrup er kvarteret med borgerskabets sommervillaer på Møllebakken samt det mere ydmyge sommerhusområde Harrerenden (26) udpeget, og i Hvalpsund (125) er rækken af selvbyggede sommerhuse langs Strandvejen medtaget. Sommerhusområdet Lendrup Strand ved Løgstør (74) og sommerbebyggelsen Lille Alpha ved Frederikshavn (19) er også udpeget som værdifulde kulturmiljøer. Svinkløv-området med Svinkløv Badehotel (62) er udpeget som et eksempel på de "gamle" badehoteller.

Flere steder er der også eksempler på fritidsanlæg som væddeløbsbanen ved Aså (51), parkerne i Hjørring (24), Tolne Skov med skovpavillionen (13), Dronninglund Storskov (49), Rebild Bakker (102), Terndruplund (106) og Apotekerskoven ved Hobro (116).

Institutioner

En række institutioner er udpeget som værdifulde kulturmiljøer. Hammer Bakker (54) og Livø (75) blev bevidst placeret i isolerede

områder, det sidste endda på en ø langt fra det "normale" samfund, så de åndssvage kunne bo og arbejde uden at være til gene for den almindelige befolkning. Kragsskovhede med tilhørende funktionærboliger (14) er oprindeligt en arbejdslejr, oprettet i forbindelse med den store ungdomsarbejdsløshed i 1930'erne og anlagt, hvor man ønskede at opdyrke nyt land. Skørping sanatorium (104), der blev oprettet som tuberkulosesanatorium, blev anlagt i et storet skovområde og blev, som de andre, næsten et helt lille samfund for sig selv.

Kirker og skoler

Klim Valgmenighed og Klim Friskole (66) er udpeget som eksempel på et grundtvigsk miljø. I det østlige Han Herred gik en række familier sammen om at starte en friskole baseret på de grundtvigske principper og ca. 10 år efter i 1883 fik man bygget Klim Frimenighedskirke nu Valgmenighedskirke.

Af Kirsten Monrad Hansen, Nordjyllands Amt

Aalborg Kommune

Kulturmiljøer

Store Vildmose Kulturmiljø nr. 37.....	26
Hou Kulturmiljø nr. 52.....	36
Hals Kulturmiljø nr. 53.....	42
Hammer Bakker Kulturmiljø nr. 54.....	52
Lindholm Høje Kulturmiljø nr. 55.....	59
Vår-Staun Kulturmiljø nr. 78.....	63
Sebbersund og Sebber Kloster Kulturmiljø nr. 79a+b	71
Skørbæk Hede Kulturmiljø nr. 80.....	80
Skørbæk Kulturmiljø nr. 81	83
Nibe Kulturmiljø nr. 82.....	88
Nørholm Kulturmiljø nr. 83.....	95
Store Restrup husmandsudstyknig Kulturmiljø nr. 84.....	103
Godthaab Hammerværk Kulturmiljø nr. 85.....	111
De Danske Spritfabrikker i Aalborg Kulturmiljø nr. 86.....	118
Det moderne Aalborg Kulturmiljø nr. 87	126
Aalborg – den "gamle by" Kulturmiljø nr. 88.....	138
Dansk Eternit Fabrik Kulturmiljø nr. 89.....	151

Aalborg Portland Kulturmiljø nr. 90.....	160
Romdrup-Klarup Kulturmiljø nr. 91	170
Lundby Kulturmiljø 92.....	177
Gudumlunds Fabrikker Kulturmiljø nr. 93.....	183
Lille Vildmose, Remisen i Dokkedal og Tofte Skov Kulturmiljø nr. 94a-b-c	192
Kongstedlund – Smidie Kulturmiljø nr. 95.....	205
Lindenberg Kulturmiljø nr. 96.....	214
Volsted Kulturmiljø nr. 97	220
Vokslev Hede Kulturmiljø nr. 99.....	226

Store Vildmose

Kulturmiljø nr. 37

Tema

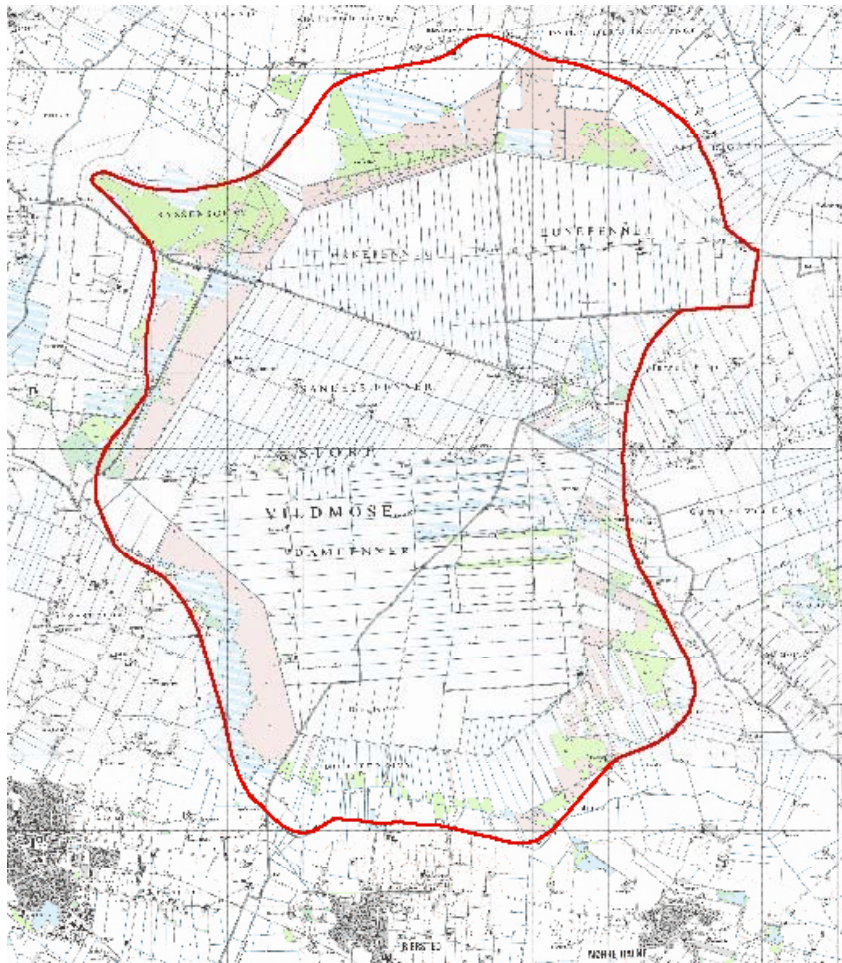
Bosætning på landet

Emne(r)

Oldtid, kultivering/landindvinding, bosætning på landet, råstofindvinding

Sted/topografi

Store Vildmose er beliggende midt i området mellem Brønderslev, Sulsted, Åbybro og Saltum. Mosen afgrænses mod syd af lave bakker, mod nord og vest af Ryå, mod øst af Lindholm Å. Mosen ligger på hævet stenalderhavbund, der overvejende består af sand, der visse steder er iblandet grus og ler. Store Vildmose fremstår i dag som store eng- og markarealer, der primært afvandes til Ryå. Vildmosens areal udgør 60 km². Længde nord-syd 10 km, bredde øst-vest 7 km.

Kulturmiljøet afgrænses af højmosens største udbredelse i slutningen af 1800-tallet.

Dele af området ved Ørnefenner er udpeget som kulturarvsareal (www.dkconline.dk nr. 100112-100).

Tid

Oldtid til i dag

Karakteristik

Mosen

Med sidste istids afslutning og isens afsmeltning forvandlede Vendssyssel til et ø-rige. Kun de højeste partier stak op af havet. Biersted Bakke, Nørbjerg eller Åby Bjerg og Sandsbjerg lå som større eller

mindre øer i en stor, lavvandet bredning, der fra Nibe i syd strakte sig til Thise Bakker mod nord.

Vildmosebredningen har haft en rig fauna af fugle, fisk og skaldyr. En rigdom der gav gode livsbetingelser for datidens jægere og samlere, ertebøllekulturens mennesker. Deres bopladser findes i dag langs de gamle kystlinjer. Efter at isens tryk og havstigningen ophørte, hævede Nordjylland sig langsomt. I løbet af 3. årtusinde f. Kr. svandt lavningen ind, og en strandvegetation bredte sig. Spredte enkeltfund af bearbejdet flint viser, at mennesker færdedes i området på dette tidspunkt.

Omkring 1500 f. Kr. bredte en skovbevoksning sig i områdets sydlige del. Skoven bestod af birk, el og eg. De største ege med en egenalder på op til 400 år. En klimaændring til et mere regnfuldt vejr bevirkede en udvaskning af jordens næringsstoffer med begyndende skovdød til følge, samtidig satte en forsumpning med tørvdannelse ind. Forsumpningen var yderligere med til at gøre det af med skoven. Forsumpningen foregik ret hurtigt i sydlig, vestlig og østlig retning, mens der mod nord var store, flade arealer, der med tiden omdannedes til mose.

Imod slutningen af yngre bronzealder, 1100-500 f. Kr., bliver Vildmosen til en højmose, hvor der på sump- og skovtørv aflejres en mørk og omsat højmosetørv i den sydlige og centrale del af det nuværende moseområde. Den hastighed mosen bredte sig med varierede gennem årene, vekslende mellem 1 og 3,5 meter om året. Først senere afsattes højmosetørv i den nordligere del af mosen. Denne yngre højmosetørv var lys og kun svagt omsat i forhold til den først dannede tørv. Den lyse mosetørv var forårsaget af et mere fugtigt klima end tidligere og deraf følgende fugtigere moseoverflade.

Lignende klimaændringer indtræffer ca. 400 og 1200 e. Kr. og forsumpning og tørvedannelse er sandsynligvis fortsat op gennem middelalderen, men på grund af tørvegravning, dræning og opdyrking af randområderne er det ikke lykkedes at belyse mosens totale udbredelse efter 800-900 e. Kr.

Tørvemos (sphagnum) er en yderst nøjsom plante, som udelukkende ernærer sig af regnvand, der opsuges gennem fine porer i bladene. Ved stærk fugtighed forhindres den naturlige nedbrydning af døde tørvemosser. Det skyldes surt vand, der forhindrer svampe og bakterier, som normalt omdanner dødt plantevæv til muld, i at trives. Der dannes det, der populært kaldes "hundekød" – et brunligt, løst, svampet tørvslag. Under hundekødet optræder den stærkt omsatte tørv, der er grundvandspåvirket og vandstandsende. Tørvedannelsen i Store Vildmose havde inden kultiveringen i de centrale og sydlige dele af mosen en tykkelse på op mod 5,3 m, men sjældent over 4,5 m og aftagende ud mod randområderne. Den maksimale tykkelse i dag er højst 2 m.

Oldtid

Administrativt er Vildmosens areal fordelt mellem seks sogne. Ajstrup sogn i Aalborg Kommune, Biersted og Åby sogne i Åbybro Kommune, Jetsmark i Pandrup Kommune samt Thise og Tolstrup sogne i Brønderslev Kommune.

Synlige fortidsminder i Store Vildmose falder inden for tidsperioderne romersk jernalder, 1 – ca. 400 e. Kr., og ældre germansk jernal-

der, ca. 400-850 e. Kr. De synlige fortidsminder er trædestensrækker, brolagte vejforløb, stenkredse og gravhøje. Hertil kommer de fortidsminder, der er dækket af tørv, og som kun er synlige ved arkæologiske undersøgelser. Her er der tale om bopladser, marker og grave under flad mark.

Den nordlige halvdel af Ørnefener, Thise sogn, er fredet og udlagt som kulturarvsareal (10.10.12, 100). De østligste 300 meter dyrkes. Indenfor det fredede område er registreret to stenkredse (10.01.12, 88-89), et større bopladsområde (10.01.12, 87) samt et stensat vej-anlæg, der afsluttes i en trædestensrække (10.01.12, 90). Alle anlæg er fredet i 1985, og er beliggende i græs-fenne. Datering: Ældre jernalder, sandsynligvis ældre romertid.

I Ryssensgrav, Thise sogn, umiddelbart vest for Tagmarksvej, forekommer en rundhøj med 53 små randsten (10.01.12, 68). Fredet 1925. Datering: Jernalder.

Nord for Ørnefener, Thise sogn, forekommer syv gravhøje, rundhøje, dels i dyrket mark, dels i eng/mose (10.10.12, 42-43, 45, 47-48 og 53-54). Fredet 1939. Datering: Jernalder. Nr. 53-54 ligger i et område, der indgår i Vildmosefredningen fra 1977. En fredning der også har inddraget arealer nord og vest for Ryssensgrav.

På det af Statsskovvæsnet fredede areal nord for Lunefener, Grishøjgårds Krat, Tolstrup sogn, forekommer seks rundhøje (10.01.13, 41, 109, 122, 131-132 og 174). Desuden en trædestensrække (10.01.13, 175. Nr. 41 og 109) fredet 1939, nr. 122 fredet 1962, nr. 131-132 og 174-175 fredet 1989. Nr. 131-132 restaureret i 1971. I Grishøjgårds Krat er undersøgt et areal på ca. 5000 m² med ards-
spor efter jernalderbondens pløjning. Arden er en simpel plov uden muldfæl, som kun efterlader en smal fure i undergrundssandet. To stenkredse, ikke fundanmeldt, forekommer ca. 150 meter sydøst for nr. 175. Datering: Oldtid, sandsynligvis ældre jernalder, nr. 131 ældre germansk jernalder.

Ved Sandelsbjerg/Dalgasvej, Jetsmark sogn, er undersøgt/og haves oplysning om brandgrave (10.04.05, 27-29). Datering: Jernalder.

Et område på næsten 19.500.000 m² er i Sandels- og dele af Damfener, Åby sogn, udlagt som kulturarvsareal (12.06.15, 15). Inden for arealets grænser er tidligere undersøgt grave (12.06.15, 4, 11) og boplads (12.06.15, 14) fra ældre romersk jernalder. Desuden er undersøgt en "kulsvierplads" (12.06.15, 10). Sydligt ved Nørbjerg/Åby bjerg er frilagt en trædestensrække (12.06.15, 5). Datering: Oldtid, sandsynligvis ældre jernalder.

Et løsfund, fra samme område som trædestensrækken (10.06.15, 6) i form af et tyrehoved af bronze dateres til førromersk jernalder.

Syd for Taffelgårdsvvej, Ajstrup sogn, optræder to rundhøje (12.06.01, 11-12). Begge fredet 1935.

De mange fund fra oldtiden fortæller om områdets tidligste bosætninger, fra tiden før højmosen for alvor begyndte at vokse. De store områder ved Grishøjgårds Krat med ards-
spor efter pløjning i jernalderen giver sammen med gravhøje og bopladser et godt indtryk af den tidligste kultivering af området med en forholdsvis tæt befolkningskoncentration.

Kultivering/landindvinding

Det første egentlige forslag til en kultivering af Vildmosen fremkom i 1859, hvor toldforvalter F. H. von Holstein fremsatte en plan med en total afrømning af "hundekødet" og følgende blanding af bundtørven og sandjorden til frugtbar agerjord. Projektet skulle finansieres gennem aktiesalg, men blev aldrig gennemført på grund af omfattende besvigelser fra toldforvalterens side.

Tørvegravning ved håndkraft under 2. verdenskrig. Vildmosetilsynet, Vendsyssel historiske Museum.

E. M. Dalgas udarbejdede i 1879 en plan for afrømning af hundekødet og en blanding af bundtørv og sand, men det skulle ske, efterhånden som der kunne findes afsætning for den indvundne tørv og først på de arealer, der var dækket af mindst hundekød. Dalgasvej, der var en forudsætning for planens udførelse, påbegyndtes samme år. Projektet blev aldrig realiseret.

Det er først med Statens køb af 2800 ha af stamhuset Birkelses mosejord i 1920 og den efterfølgende udstykning, at kultiveringen kommer i gang. Senere tilkøb øgede statens arealer til 3700 ha. Området skulle udlægges til græsningsarealer, men før det kunne ske, var en afvanding af mosen nødvendig. I løbet af de næste 20 år blev der gravet 400 km grøfter og lagt 800 km drænrør. Herefter blev mosen fræset, merglet og gødsket. Desuden blev anlagt 60 km vej. Ud over græsningsarealer, der stadig udgør en betragtelig del af det kultiverede areal, vandt hurtigt også kornavl og kartoffeldyrkning indpas, især ved omlægning af græsset, når sammenbrænding af tørven, og dyrenes færden havde gjort overfladen for ujævn.

Ung kreaturer køres til græsning i fækkerne. Vildmosetilsynet, Vendsyssel historiske Museum.

En ny hovedafvanding fandt sted i årene 1965-1966 med uddybning af eksisterende grøfter og nygravning. I dag er kartoffelproduktionen

nen af større økonomisk betydning end afgræsning og kornavl.

For at skaffe læ til kreaturer og afgrøder blev der fra 1938 påbegyndt plantning af læhegn. De første hegn bestod af dobbeltrækker af sitkagran og bjergfyr. Fra midten af 1980-erne har læplantningen forsøgsvis været udført med løvtræ, hvilket skulle give "en mere venlig Vildmose".

Bosætning på landet

De første "nybyggere" træffes i mosens vestligste udkant omkring Stavad i begyndelsen af 1800-tallet. Det er fattige fæstere, der bosætter sig i hytter af tørv eller lerklining på små jordlodder, og som efter en lang arbejdsdag som daglejer giver sig i kast med det tunge kultiveringsarbejde på den hjemlige moselod. At være pioner ved opdyrkningen af mosen har været et slidsomt liv, hvor kampen mod de våde mosearealer kan sammenlignes med de udfordringer, hedeopdyrkerne havde andre steder i landet.

Bebyggelsen i Store Vildmose har været meget spredt, og de eneste samlede og små bebyggelser er omkring Luneborg Kro og ved Luneborg.

Centralgårdens vestre stald nu ombygget til naturskole.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

I 1933-1934 byggedes ti forpagtergårde langs Taffelgårdsvej, otte på ca. 40 ha og 2 på ca. 20 ha. En af gårdene, Taffelgård, blev forpagtet af A/S De Danske Spritfabrikker, hvor kartoffelavl var vigtigste afgrøde. Centralgården og 19 ens, trelængede staldgårde blev bygget i 1935 alene til kvægdrift. Gårdene tjente som karantænegårde for tuberkulinfrit ungvæg fra tuberkuloseramte besætninger. Hver gård kunne opstalde ca. 100 kreaturer. Ved en del gårde byggedes desuden frostsikre kartoffelhuse og/eller høslætlader. Da kvægtuberkulosen var udryddet, blev kvæggårdene forsynet med beboelse i årene 1948-1949. Gårdene bortforpagtedes med et tilliggende på 35-40 ha. Mange er senere solgt. Således er 24 gårde og huse afhændet siden 1961.

Centralgårdens hovedbygning nu ombygget til spisesal til Den Økologiske Efterskole.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Et mejeri oprettedes i 1934 ved de kultiverede områder i mosen ved Luneborg. Administrationsbygningen ved Vildmosevej- Manna-mosevej byggedes vinteren 1934-1935, fortrinsvis opført af rester fra Centralgårdsbyggeriet. Centralgården bortforpagtedes omkring 1950 til Statens Planteavlsudvalg. Den blev solgt i 1971 med 45 ha jord. 1981 oprettedes Økologisk Jordbrugsskole på gården, og den blev drevet som sådan til 2002, hvor den blev overtaget af Åbybro Kommune, der indrettede Naturskole.

Råstofindvinding

Tørven i Store Vildmose har gennem tiden været et vigtigt brændselstilskud for befolkningen i mosens randområder. Udnyttelsen strakte sig dog oftest kun til eget forbrug og til lidt salg i de nærmeste byer. I slutningen af 1700-tallet begyndte man på statsplan at interessere sig for mosens tørv som energikilde, men det blev kun ved interessen. Et forslag om at fragte tørv fra mosen til København blev aldrig ført ud i livet. Ved 1. verdenskrigs begyndelse voksede interessen igen, men det blev kun til forundersøgelser før krigen sluttede, og energiforsyningen igen blev normaliseret.

I mellemkrigsårene startede udnyttelsen af tørv, da Østasiatisk Kompagni (Ø.K.) i 1937 købte 200 ha beliggende i Nørhalne mose i mosens østlige del nord for Holtebakke til en tørvestrøelsesfabrik. Strøelsen gik primært til eksport. Umiddelbart før Danmarks besættelse april 1940 købte Dansk Andels Cementfabrik 132 ha til tørveproduktion.

Spagnumproduktion i mosens sydlige del.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

De stigende brændselspriser i vinteren 1939-1940 samt manglen på udenlandsk brændselstilførsel bevirkede, at Statens Jordlovsudvalg, der ejede store arealer i Vildmosens syd-østlige dele, påbegyndte en tørveproduktion. I sommeren 1941 arbejdede omkring 1200 mand ved 20 tørveværker. Tørvene blev med tipvognstog kørt til Tylstrup station, hvor de blev læsset på jernbanevogne til videre forsendelse. I sæsonen kunne 500 tons færdige tørv dagligt produceres og forlade mosen. Efter krigen mistede tørvegravningen efterhånden sin betydning. Dog indrettede lokale initiativtagere det tidligere Vildmosemejeri til sphagnumfabrik, der 1987 havde 11 ansatte. I dag er Pindstrup Mosebrugs tørvesmuldsproduktion eneste industrielle udnyttelse af tørv i Store Vildmose.

Bevaringstilstand

Mosen

I mosens vestlige og nordlige randområde findes de sidste rester af den oprindelige højmose, et areal på omkring 450 ha. I randområderne træffes også gamle, nu tilgroede tørvegravningsområder med krat og småskov. I mosens sydligste del foregår der stadig en industriel afgravning af spagnum.

Højmoseområderne mod vest er privat fredede og skulle dermed være sikret som oprindelig natur, hvis ikke afvandingen af mosens centrale dele også har indvirkning i periferien med mulig tilgroning i lyng og buskvegetation. Det nordlige område indgår i fredningen fra 1977.

Oldtid

De kendte fortidsminder i Vildmosen må betegnes som værende i god bevaringsmæssig stand. De fleste ligger i fredede områder eller i kulturarvsarealer.

Kultivering/landvinding

Arealerne i Vildmosen er i drift på forskellig vis, dels som græsning for kreaturer, dels udlagt til planteavl eller råstofindvinding. Kun en mindre del af mosens randområder er ikke i drift, men henligger som oprindelig natur.

Kreaturer i Store Vildmoses sydlige del.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Bosætning på landet

Langt de fleste bygninger i Vildmosen er stadig i drift, men for staldgårdene og Centralgårdens vedkommende ikke i oprindelig form. Om- og tilbygninger har fundet sted, nedrivning vel også. Beva-

ringstilstanden for de enkelte bygninger kan ikke umiddelbart vurderes.

Staldgård 18 set fra nord, nu indrettet som informationscenter for Store Vildmose under navnet "Vildmoseporten".

Vendsyssel historiske Museum 2006.

En enkelt staldgård, gård 18, er på lokalt initiativ istandsat og ført tilbage i sin oprindelige skikkelse. Gården anvendes som udstillingssted og centrum for en formidling af området.

Råstofindvinding

Produktionen af sphagnum foregår i dag i mosens sydøstlige del, hvor Ø.K.'s tidligere tørvefabrik efter om- og udbygning stadig anvendes.

Sårbarhed og virkemidler

Mosen

De sidste højmoserester er sårbare over for tilgroning af især lyng og buskvegetation.

På det kultiverede areal har afvandingen betydet, at den oprindelige moseoverflade er sunket med omkring 2,5 meter, da formuldringen af tørven nu efter bortledning af det sure vand frit kan foregå. Den årlige nedbrydning af tørveoverfladen betyder, at tørven vil være forsvundet om godt 100 år.

Spagnumproduktion i mosens sydøstlige del.

Vendsyssel historiske Museum 2006.

Oldtid

Fortidsminderne, høje, vejanlæg og trædestensrækker er sårbare over for selvsåning og overgroning. De af tørv endnu dækkede for-

tidsminder er sårbare i forbindelse med intensiv dyrkning med deraf forøget sammenbrænding af tørven til følge.

Friholdes fortidsminderne, højene, for uønsket bevoksning er deres oplevelsesværdi af ikke ringe karakter i det flade landskab.

Kultivering/landvinding

Området er sårbart pga. den stadige sammenbrænding af tørve-massen, der foregår med en hastighed af mellem 1,2-2,5 cm om året afhængig af markafgrødens art.

Nåletræshegnene, der er karakteristiske for læplantningen ved mosens kultivering i første halvdel af 1900-tallet, bør bevares som vigtige kulturspor og ikke erstattes med moderne læbælter af løvtræ.

Bosætning på landet

Alle bygninger i Vildmosen er piloteret til fast grund eller bygget på betonbrønde. Bygningerne bliver, hvor de er, mens overfladen synker. Det kan på sigt give problemer med adgangsforholdene til f.eks. udbygninger. Eksempelvis måtte man i de ti år, der gik, fra Centralgården blev bygget i 1935 til 1945, bygge tre ekstra trin til den trappe, der fra hovedbygningen fører ud i haven.

Staldgård 12 set fra nord.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Råstofindvinding

Indvindingen af sphagnum er i sig selv funktionstømmende, da rå-materialet ikke findes i ubegrænset mængde. Samtidig er der dog bestemmelser for, hvor tykt et tørvelag der må afharpes.

Bonitering

Mosen

Højmoser udgør en speciel og sjælden naturtype. Store Vildmose må med sin søndenfjordske pendant, Lille Vildmose, betragtes som værende repræsentativ som type. Mosen viser stor diversitet med adskillige emner - natur, kultivering, særegen landbebyggelse, råstofindvinding, fortidsminder.

Vildmosen har været videnskabeligt undersøgt botanisk, geologisk og arkæologisk. De sidste rester af højmosen mod nord og vest kunne udgøre potentielle forskningsprojekter mht. ændringer i vegetationen grundet afvandingen af mosens centrale og perifere dele. Trods kultivering er en tur i Vildmosen af stor oplevelsesværdi.

Oldtid

De fortidsminder, der med tiden ganske givet vil fremkomme med tørvens fortsatte sammenbrænding, har stor arkæologisk forskningsværdi. Sikre dateringer af fundene vil kunne være med til at belyse mosens udvikling.

"Vildmoseporten" set fra sydøst. .
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Bosætning på landet

De tidligere staldgårde giver nærmest indtryk af "organiseret" enkeltgårdsbebyggelse, hvor det ikke er landskabets udformning, der dikterer den enkelte bebyggelses placering, men beslutninger taget ved et skrivebord. Det samme kunne gælde for forpagtergårde.

Kontekst/sammenhænge

Mosen

Store Vildmose har nær sammenhæng med Lille Vildmose, såvel hvad angår fortidig som nuværende fremtoning. De fremstår begge som store kultiverede områder med en lille rest af oprindelig natur og vegetation tilbage.

Bosætning på landet

Store Vildmose - bebyggelsen, Centralgården og de 19 tidligere staldgårde, er unik.

Anvendt kildemateriale

Andersen, Bent: Ryå og Store Vildmose. Jysk Lokalhistorisk Forlag 2002.

Arkæologiens Nordjylland. Nordjyllands Amt. Museerne i Nordjyllands Amt. Museumsrådet for Nordjyllands Amt 2003.

Fund og Fortidsminder (www.dkconline.dk).

Kristensen, M. K.: Vildmosearbejdet. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab. København 1945.

Nielsen, Viggo: Jernalderens pløjning – Store Vildmose. Vendsyssel historiske Museum. Hjørring 1993.

Store Vildmose. Folder. Teknik og miljø, Nordjyllands Amt.

Vildmosen. Vendsyssel historiske Museum. Hjørring 1973.

Værnfelt, Kr.: Store Vildmose. Hjørring 1944.

Åby, Bent: Geologi og mosedannelse i Store Vildmose området. I: Landet og Loven, s.145-151. Miljøministeriet 1990.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum.

Hou

Kulturmiljø nr. 52

Tema

Bosætning - kystkultur

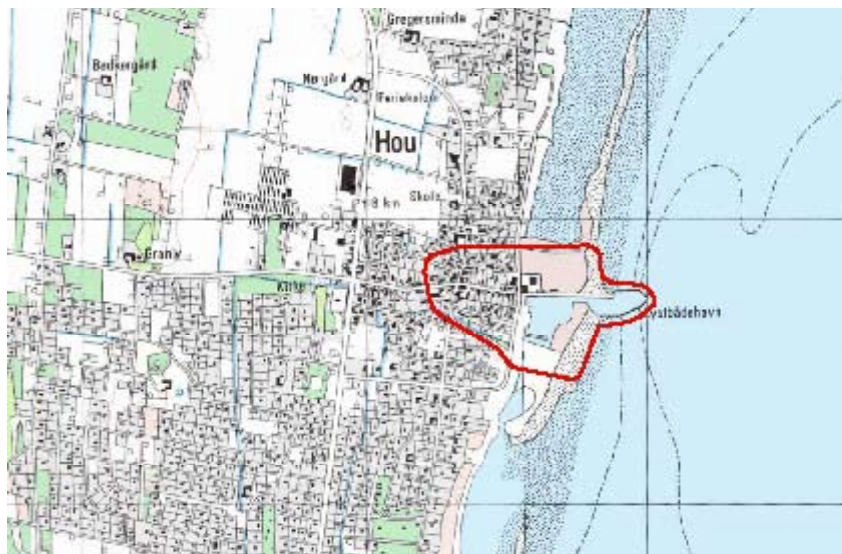
Emne(r)

Fiskerleje, fiskerihavn, marina, bosætning

Sted/topografi

Hou by, Hals sogn.

Hou by ligger ved Kattegatkysten omtrent 8 km nord for Hals by, som har givet navn til sognet. Hou er den mindste af sognets to byer. Hou var oprindeligt en "uregelmæssig vejforsteby," omgivet af mose og hede, siden plantage mod syd og vest, og af enge mod nord.

Kulturmiljøet omfatter den gamle del af Hou by samt havneområdet.

Tid

Ca. 1850 og frem

Karakteristik

Man har siden oldtiden fisket fra kysten ved Hou, og sandsynligvis

sigter byens navn da også til et primitivt eller naturligt havneanlæg. De sandede og ufrugtbare jorder ved Hou har kun vanskeligt kunnet give bønderne tilstrækkeligt udkomme, så langt de fleste gårde og husmandsbrug har praktisk talt altid haft fiskeri som en mere eller mindre dominerende indtægtskilde, og faktisk har fiskeriet gennem århundreder været så godt, at det har kunnet danne grundlag for en decideret bydannelse, men altså ikke et selvstændigt sogn.

At fiskeriet var hovederhvervet bekræftes af, at man frem til midten af 1700-tallet betalte landgilde i ål og sild samt salt i form af tangsalt. Fisk og tangsalt blev siden afløst af landbrugsnaturalier. Fiskeriet var dog fortsat en betydelig indtægtskilde, og helt frem til midten af det 20. århundrede drev man fiskeri fra åben kyst. Fiskerbådene lå for anker ud for den yderste revle, og redskaber og fangster blev transporteret herfra de omtrent 400 meter ind til kysten. I 1948-1950 byggedes en mole i Hou og i 1977 den nuværende Hou havn, men samtidig fik fiskeriet vanskeligere kår. Der blev færre fisk i Kattegat, og de stadigt større fiskefartøjer kunne ikke gå ind i Hou havn, der i dag mere har karakter af marina for lystfartøjer end af fiskerihavn.

I dag ligger Hou havn helt omgivet af tilsandede flader.
Hals Museum 2006.

De små landbrugsejendommers jorder i selve Hou by blev i 1970'erne udstykket til parcelhusgrunde, og den lange strækning mod syd mellem Hals og Hou blev for hovedpartens vedkommende udlagt til sommerhusområde.

Tematisk kan området beskrives i følgende tre temaer: Byen og dens sammenhæng med det omgivende landskab. Byen og dens huse. Havnen og dens omgivelser.

Byen og dens sammenhæng med det omgivende landskab

Hou fremstår som bymæssig bebyggelse særlig interessant derved, at forskellige epokers byggeri som kiler er skudt ind i mellem hinanden. Som nævnt afgrænses byen mod syd af det store sommerhusområde mellem Hals og Hou, fysisk markeret af vejen Havblink, der på begge sider er bebygget med parcelhuse. Syd for vejen ligger sommerhusområdet, nord for parcelhuse og den gamle Hou by, men som kiler eller enklaver inde i byen findes også sommerhuse, til tider skjult i nærmest plantagelignende beplantning. Mod nord findes en feriekoloni.

Et af sommerhusene i byen.
Hals Museum 2006.

Byen og dens huse

En vandretur gennem Hou by byder således på en tur gennem 1970'erne- og 1980'erne bebyggelse og på vandring gennem mindre sommerhusområder. Hertil kommer så en ganske stor repræsentation af gamle husmandssteder og gårde, kalkede og stråtede, som hovedregel velholdte uden at være overrestaurerede. Til de ældste bygninger hører traktørstedet "Skovgaards Raaling" på Syrenvej og "Hugdrupgård" i Nørregade. Skovgaards Raaling er restauration, mens Hugdrupgård er et slags kulturhus, der bl.a. anvendes til udstilling med såvel lokale som udefra kommende kunstneres arbejder. Hugdrupgård drives udelukkende ved frivillige kræfter og modtager et tilskud til bygningsvedligeholdelse af Hals Kommune. Ombygninger m.v. gør det vanskeligt at vurdere autenticiteten i Skovgaards Raaling, men Hugdrupgård, et trelænget anlæg, påkalder sig interesse ved den i rumindretningen bevarede aftægtsbolig samt den bevarede vognport. Stuehuset skæmmes af en sent tilbygget "udestue". Endelig bør nævnes den lille og stadig eksisterende Hou Skole i Nørregade samt Hou Kirke, der ligger vest for byen og er en af egnens mange nye kirker. Den er et tidstypisk arbejde opført år 1900.

Hugdrupgaard i dag.
Hals Museum 2006.

Havnen og dens omgivelser

Hou havn er ikke længere fiskerihavn, men lystbådehavn. Enkelte bygninger på molen vidner om havnens tidligere funktion, men ellers præges havnen af de installationer, der hører til turisterhvervet og marinafunktionen: Grill, kiosk, toiletter m.v. En række villaer

er placeret på vestsiden af Havblink med have ud til vejen og udsigt over havnen. Molebyggeriet i 1900-tallets midte medførte betydelige klitdannelser mod syd, hvor der tillige er dannet en god og velbesøgt badestrand. Yderst på molen findes først et mindeanker rejst af fiskerne i Hou og derpå skulpturen "Vindharpn" af Bjarne Jerup Høj. "Vindharpn" består væsentligst af en gennemskåren og på de afskårne ender opstillet fiskekutter. En markant skulptur der i sig selv er en af stedets udflugtsmål for turister, og som af lokale tillige er blevet betegnet som et monument over et døende erhverv.

I havnen er der kun lidt småfiskeri tilbage.
Hals Museum 2006.

Syd for havnen, et par hundrede meter fra kystlinien, findes Hou Batteri, der også udgør en af stedets turistattraktioner og som giver plads til f.eks. afholdelse af Sankt Hans-fester. Batteriet i Hou blev anlagt i 1807-1808, siden sløjfet, søgt genetableret på dets formodede oprindelige placering i 1940'erne, og det blev senere flyttet til dets nuværende placering, hvor det ikke oprindeligt har været, og hvor skudfeltet og udsigten over havet spærres af klitdannelser. Der er altså tale om en rekonstruktion af en rekonstruktion placeret på et forkert sted. Som en del af kystbefæstningen er Hou Batteri et falsum, men en del af stedets oplevelsesværdi og tillige for lokalbefolkningens selvforståelse.

Vindharpn.
Hals Museum 2006.

Bevaringstilstand

Betragter man Hou som et resultat af tidernes skiftende muligheder for at opretholde livet på stedet, må bevaringstilstanden betegnes som god: Der findes små gadehuse, husmandssteder og nedlagte landbrug, også inde midt i byen, som vidner om den tid, hvor fiskeri og landbrug udgjorde erhvervsgrundlaget. Der findes sommerhusbebyggelse i byens umiddelbare nærhed og inde i byen, som er udtryk for såvel den første måske mangelfuldt regulerede nærturisme i den forstand, at de tidligste sommerhuse blev opført og ejet af folk fra eksempelvis Aalborg, og frem til vore dages planmæssige byggeri, der indgår i de mere end 3000 sommerhuse, der findes på strækningen mellem Hals og Hou. Og endelig findes der decideret parcelhusbyggeri, som udtryk for Hous position som sove- eller pendlerby, hvor folk bor i Hou og arbejder i Aalborg (og i mindre grad i Gandrup og Hals).

Sårbarhed og virkemidler

Byen fremstår ikke umiddelbart sårbar. Der er en tendens til, at folk i Hou er meget bevidste om stedets egenart og derfor tager hensyn til denne. Større projekterede ændringer giver altid anledning til lange og voldsomme debatter, hvorfor pludselige indgreb i dele af miljøet ikke eller kun sjældent forekommer. Da private bygherrer på et tidspunkt begyndte at opføre et par "fiskerhuse" eller skure på havnen, som stred mod det eksisterende byggeri og planer for stedet, blev der sat en stopper for dette, dels ved den offentlige debat og dels ved indgreb fra Hals Kommune.

Hals Kommune har udarbejdet en "Bymodel Hou" på samme måde som for de øvrige bysamfund i Hals Kommune, og endvidere er Hou dækket af to gamle byplanvedtægter.

Bonitering

Netop byens karakter af konglomerat giver Hou dens charme. Her findes træsommerhuse ved siden af stråtede huse ved siden af gule murstensvillaer på en ganske indtagende måde. Landbrug og fiskeri, turistby og soveby vævet ind i hinanden. Det samme gælder for havnen og dens omgivelser, hvor sporene fra fiskerihavn til marina kan iagttages. Ironisk nok er havnen opført på et tidspunkt, hvor fiskeriets betydning var stærkt aftagende. I den forstand kan havnen opfattes som et fastfrosset billede af en plan, som tiden straks løb fra. I Hou findes ingen helstøbte "historiske" miljøer, f.eks. forstået som en bydel præget af én bestemt periode, men en spadseretur gennem byen og på havnen fører gennem adskillige historiske perioder og temaer, der let lader sig formidle for lokale og turister herunder for de mange børn, der takket være feriekoloniens placering besøger området.

Byen og havnen hænger tæt sammen.
Hals Museum 2006.

Endelig findes der en betydelig og ganske usædvanlig selvfølelse på stedet. Man er sig meget bevidst, at man er Houbo, hvilket bl.a. er kommet til udtryk i det lokale mundheld om, at når Folketinget vedtager en ny lov, så bør der i slutningen af denne stå: "Denne lov gælder ikke for Grønland, Færøerne og Hou".

Kontekst/sammenhænge

Hou har gennem langt hovedparten af dens historie ligget ganske isoleret. Opførelsen af Hou Kirke i 1900 skal ses om et udtryk for den store folkelige vækkelse, som i den periode gik over landet. Væsentlig effekt af udviklingen i andre byer er indtrådt sent og faktisk først efter kommunalreformen i 1970.

Inddragelsen af Hou i det nordjyske turistlandskab slog for alvor igennem i 1970'erne, hvilket også gælder stedets "sovebyfunktion". I den forstand har Hou udgjort et rekreativt område for aalborgensere samt været det sted, hvor de fleste boede og bor, og de færreste arbejder.

Anvendt kildemateriale

Lokalhistorisk Arkiv for Hals Kommune, Hals Museum

Jr.nr. 399. Hou Havn.

Jr.nr. 485. Hou By.

Litteratur

Clausen, Hans Erik: Hou Havn 1900-1977. Hou Havn 1977.

Nielsen, Henrik Gjøde: Blot Brudstykker historisk strejftog i Hals kommune. Hals Kommune 1994.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hou Kirke – 1900 – 14. oktober 2000. Hals Museum 2000.

Trap, J. P: Danmark, 1961. G.E.C. Gads forlag.

Beskrivelsen er udarbejdet af Hals Museum.

Hals

Kulturmiljø nr. 53

Tema

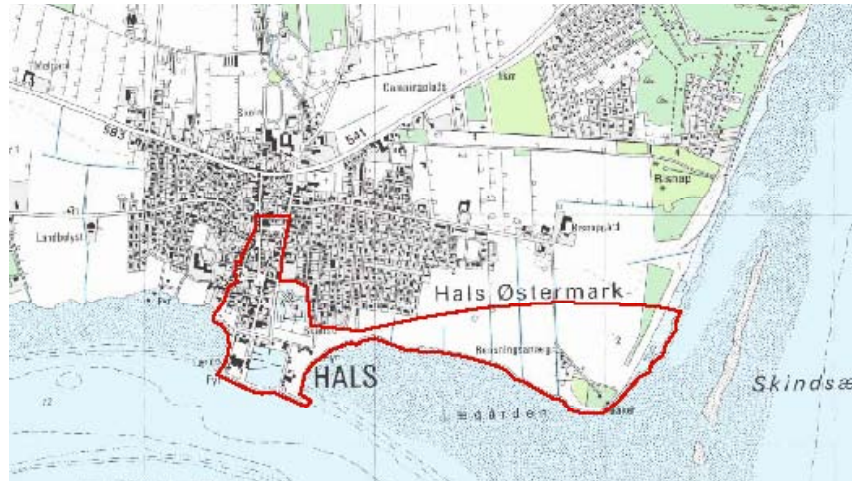
Kystkultur

Emne(-r)

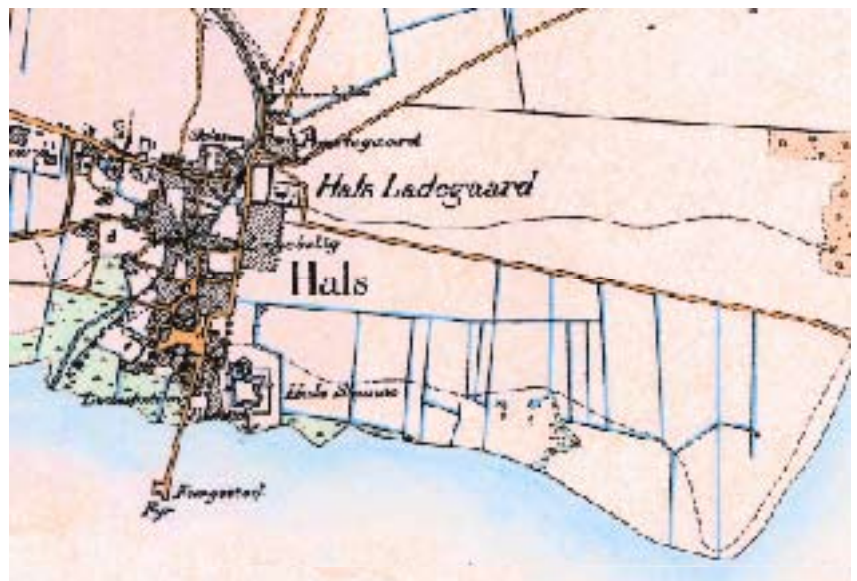
Købstad, fortifikation, told- og lodssted, fyr- og vagervæsen, fiskerihavn, færgehavn, bosætning

Sted/Topografi

Hals by, Hals Sogn

Hals sogn ligger på hævet stenalderhavbund, der i den østlige del er udformet som systemer af rimmer og dopper (klitdækkede strandvolde afvekslende med tørvefyldte lavninger).

Hals by er anlagt ved indsejlingen til Limfjorden. Som by blev den anlagt primært af militære hensyn. Byens købstadsprivilegium (af 25. aug. 1656) er da også samtidigt med bygningen af skansen (1653-1654). Købstadsrettighederne vandtes helt usædvanligt på et tidspunkt, hvor der dårligt kunne tales om en bymæssig bebyggelse, men man ventede sig meget af stedet. Man overvejede endda at flytte Hjørring herved til Limfjorden!

Torvet Hals 1895.
Hals Museum.

Nærheden til fjord og hav præger i allerhøjeste grad byen, der gennem tiden har fået en lang række institutioner og funktioner (foruden købstadsrettigheder fik Hals toldbod, lodseri, militær m.v.), som byens størrelse slet ikke berettigede til, men som alene skyldes byens placering i landskabet. Det betyder også, at byen trods sin lidenhed har noget kosmopolitisk over sig.

Kulturmiljøet dækker den gamle del af Hals by med skansen og havnen samt området med bunkers ud omkring Nordmands Hage.

Tid

1653 og frem

Karakteristik

Kulturmiljømæssigt kan Hals inddeles i tre sammenhængende interesseområder:

1. De militære anlæg: Skansen og området ud til bunkerne ved Nordmandshage
2. Havneområdet
3. Den gamle bykerne omkring Havnegade og Torvet

1. De militære anlæg

De militære anlæg i Hals har haft betydning i en periode fra 1620'erne og frem til 1945.

Skansen i Hals.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Hals ældste skanse, som var mindre end den nuværende, blev opført i 1628 af de tyske kejserlige tropper, efter at man i et par år havde diskuteret et forslag fra Rigsrådet om selv at bygge en fortifikation på stedet. Skansen forfaldt imidlertid efter de fjendtlige tropper forlod landet i 1629. I mere end 20 år arbejdede man herefter med en idé om at anlægge et nyt befæstet støttepunkt på stedet.

Hals' nuværende skanse er opført 1654. 5 m høje volde omgiver en plads på ca. 5 x 5 m. I de fire hjørner er udbyggede bastioner, hvor der har stået kanoner. Her har også været brystværn for artilleristerne. Voldgraven er ca. 10 m bred og var på indvendige side forsynet med palisader. Uden for voldgraven har været et glacis, et græsdækket areal.

Allerede 1657 fik skansen sin ilddåb, da Fr. III erklærede Sverige krig. Hals skanse havde da en besætning på 200 mand. Svenskerne angreb skansen i oktober 1657 og indtog den uden besvær. Svenskerne ødelagde skansen, inden de trak sig tilbage i september 1658.

Skanse nr. 3 ca. 800 m øst for den gamle blev påbegyndt i 1675. Byggeriet blev hurtigt opgivet, og man reparerede i stedet den gamle.

Under Englandskrigene 1801-1814 fik anlægget fornyet betydning, idet englænderne flere gange forsøgte at indtage skansen, der var blevet forstærket i 1801. Skansen blev nedlagt i 1848, og den blev i en periode herefter indrettet som karantænestation i forbindelse med kolera-bekæmpelsen. En periode efter 1901 var den også indrettet som skole.

Under anden verdenskrig blev skansen taget af tyskerne og indrettet som residens for den tyske øverstbefalende. De stadig eksisterende bygninger inden for voldene er et krudtmagasin fra 1676 og et tøjhus fra 1801.

De nyere militære anlæg, som tyskerne byggede under anden verdenskrig, omfattede en flakstilling på Nordmandshage anlagt 1943-1944. Helt ude "på hjørnet af land" byggedes tre store betonbunkere med tre meter tykke vægge. Her placeredes tre 20 mm flakkanoner, med hvilke man flere gange nedskød fly fra Royal Air Force. Stillingen var også forsynet med lyskastere, projektører m.v. – alt til kontrol af indsejlingen til fjorden.

Øst for Bisnappgård, som tyskerne tog og indrettede til kaserne, placeredes et batteri med fire 12 cm kanoner. Hele det 90 tdr. land store anlæg blev omgivet af pigtråd.

I dag er kun de tre store betonbunkere ved Nordmandshage bevarret. Bunkerne er bl.a. interessante ved, at de pga. den høje grundvandstand ligger oven på jorden og således giver et tydeligt billede af selv sådanne ordinære antiluftskytsbunkeres kolossale størrelse.

2. Havneområdet

Havneområdet udgør et miljø bestående af mange kystrelaterede elementer.

Toldsted har Hals været siden 4. sept. 1655. Der blev ved den lejlighed bygget vejerbod, pakhuse og skibsbro. Alt dette er nu væk, men den senere toldbygning i Havnegade (nabo til det nu lukkede Hotel Kattegat) eksisterer stadig. Bygningen har en overgang fungeret

som biograf. Biografen står nu tom, og i bygningen er indrettet enkelte lejligheder. Toldvæsenets tilstedeværelse har også sat sig spor i byen i form af toldembedsmændenes beboelser, der generelt var større end andre hals-beboeres (se afsnit 3).

Beddingen er fortsat i gang. Det gamle redningshus ses til venstre. Her har Marineforeningen til huse. Kirsten Monrad Hansen 2006.

Hals Lodseri blev grundlagt den 18. marts 1735. Det blev i 1990 slået sammen med Aalborg lodseri som igen, i 1994, indgik i "Limfjordens Lodseri", der dækker fjorden fra Thyborøn til Kattégat. Der er dog stadig lodsstation i Hals, hvor den orangerøde "pilot" kan ses gå ud, når et skib skal lods over Hals Barre.

Havnen i Hals er bygget i 1847. Den blev i 1952 udvidet øst for det gamle havnebassin. I midten af 1990'erne blev der desuden indrettet pladser til joller øst for havnen, og i 2002 indviedes en helt ny jollehavn her.

Hals Fiskerihavn blev anlagt i 1898, og i 1903 stiftedes fiskeriforeningen. På det tidspunkt havde fiskeriet udviklet sig fra at være bi-næring for husmænd til at være et egentligt erhverv. I Pontoppidans "Det danske Atlas" 1769 står: "De fleste Huusmænd bruger Aal- og Sild-Fiskerie, hvortil de have Aale-Ruser og Nedgarn. Dog drives Fiskeriet ikke videre end til egen Nødtørftighed". Der har været forskellige salgsforeninger for fiskere i Hals. Der er bl.a. bevaret en bygning fra "Hals Andelsfisk".

Det gamle isværk eksisterer stadig, og det er i dag indrettet som fiskehandel.

Den østlige del af havnen er omdannet til lystbådehavn. I baggrunden en del af nybyggeriet på havnen. Kirsten Monrad Hansen 2006.

Redningsvæsenet i Hals stiftedes i 1915. Man fik en motorbåd, som fiskeriforeningen bemandede med frivilligt mandskab. I 1921 fik man en rigtig redningsbåd med behørigt udstyr, og der blev ansat fast mandskab. Samtidig opførtes den ældste bygning. En ny bygning opførtes i 1952. Redningsvæsenet blev officielt nedlagt i 1974, men da havde der ikke været redningsaktioner siden 1968.

Redningsvæsenets bygninger på havnen huser i dag Marineforeningen, stiftet den 27. feb. 1946, som indtil 1975 havde haft lokaler på hotellet. I begyndelsen delte de redningshuset med Hals Bådelaug, der dog senere har fået egne lokaler i den nedlagte auktionshal.

Fyr- og Vagervæsenet har sat sig et meget markant monument ved Hals i form af Hals Barre Fyr (opført 1912). Fyret er i dag automatiseret.

Hals Færgefart. Der har været forskellige overfarter i området, men i løbet af 1950'erne, da antallet af motorkøretøjer var steget væsentligt samtidig med, at vejforbindelserne nord- og syd for fjorden blev gjort færdig, blev der behov for en egentlig motorfærgerute. Ruten blev indviet den 25. marts 1961 med den ene af de nuværende 2 færger "Hals-Egense".

"Hals-Egense Færgefart" er et I/S med deltagelse af Sejlflod- og Hals kommuner, og i alle årene har færgen, som den eneste på Limfjorden båret sig selv økonomisk. Overskuddet hentes ind i juli måned. På de første ti år af rutens levetid blev der sejlet et overskud ind, som muliggjorde køb af færge nummer to "Egense" bygget i 1955.

Færgen ved Hals.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

På årsbasis fragtes omkring 100.000 biler (fortrinsvis personbiler) over, hvoraf mellem 25.000 og 30.000 fragtes over alene i juli måned. Ved rederiet er der ansat 10 personer, hvoraf de fleste kommer fra Hals. (Tallene er fra 1999.) Nordjyllands Amt bruger årligt 60.000 kr. på vedligeholdelse af færgelejerne. (2004)

Med til at give havnen sit særlige miljø er en række skure længst mod øst. Der er tre rækker rødmaledede skure. Den sydligste række har stadig karakter af at være skure til opbevaring af fiskegrej, mens de to bagerste rækker mest ligner kolonihavehuse uden have. Det er tydeligt, at det er et sted, hvor man hygger sig. De små stræder mellem husene har navnene: "Lille Jomfru Ane Gade" og "Lille Kattesundet".

Endelig skal nævnes, at der i havneområdet er både et bådebyggeri og et maskinværksted for bådmotorer – begge dele i nye tidssvarende bygninger, der dokumenterer, at havnemiljøet lever og har det godt.

3. Den gamle bykerne

Den gamle bykerne omfatter i denne sammenhæng Havnegade – forbindelsen fra havnen til centrum – og området omkring Torvet.

I Havnegade ligger den gamle toldbod, det nu lukkede hotel "Kattegat", der er omdannet til privatbolig, og Lodsoldermandens Bolig, Havnegade 22-28. Vest herfor ligger et område, hvor lodseriets ansatte havde deres boliger.

På Torvet er det første, man får øje på Hvalgabet – oprindeligt et kæbeparti fra en hval, som kaptajn C. Klitgaard skød i Barentshavet i 1868. I 1953 blev dette kæbeparti ødelagt ved påkørsel af en lastbil. Siden 1955 er opstillet et nyt – skænket til byen af Lars Christensen, Sandefjord i Norge. Midt på torvet står et anker, som Marineforeningen skænkede byen i 1978. Omkring torvet ligger stadig enkelte af de gamle huse, der f.eks. kan genkendes på Hugo Matthiesens Hals-billeder. De fleste er dog meget overrestaurerede.

Hvalgabet i Hals – ukendt årstal.
Hals Museum.

I gaderne nord for Torvet ligger en del gode huse fra omkr. 1900 med mange velbevarede detaljer, som fint dekorerede bøjninger på nedløbsrør, en lille balkon, der hviler på en konsolbæring osv. På et lille torv nord for Torvet er opstillet fire halshvirvler af den blåhval som Klitgaard nedlagde i 1868. De står som vejviser med skilte til Havnen, Hvalgabet osv.

Bevaringstilstand

1. De militære anlæg

Skansen (det der er tilbage) ejes af Hals Kommune og bruges til museums- og arkivformål. Hele anlægget er meget velholdt og vel-formidlet.

Af den nordlige del af anlægget fra anden verdenskrig er der i dag kun få og sporadiske spor tilbage. Dette gælder imidlertid ikke befæstningens sydlige del, hvor de tre bunkere er placeret.

De to mod øst liggende bunkere er noget ændrede af senere tiders brug. Den nordligste er forsynet med et højt udkigstårn og benyttes i dag af Luftmeldekorpsset. Den sydligste er originalt den største med halvanden etage under jorden. Bunkeren, der i dag bruges af Marinehjemmeværnet, er siden blevet udvidet over jordoverfladen, monteret med radar m.v., og i det hele stærkt præget af anden brug. I den vestligst beliggende bunker findes fortsat de originale jerndøre samt den oprindelige kunststofgulvbelægning, der skulle danne barriere mod kulden fra betongulvet.

Alle tre bunkere er, for at imødegå fugtproblemer, blevet forsynede med et tag af træ og blikplader i 1970'erne. En del af det store anlæg er blevet jordoverdækket i forbindelse med etablering af golfbane.

2. Havneområdet

Havneområdet er særdeles velbevaret, sikkert ikke mindst fordi man har formået at give de gamle bygninger nyt indhold. Redningsstationen bruges f.eks. af Marineforeningen og den gamle auktionshal af Bådelaugget. Isværket er indrettet til fiskehandel – alt sammen kystrelaterede funktioner.

Nærmest færehavnen er imidlertid et område, der er præget af et nyt kystrelateret erhverv – turismen. Her er restauranter, kiosk, lystbåde osv. På den vestlige pier er endvidere i de senere år bygget en del nye boliger, hvoraf de sydligste er bygget i "pakhus"-stil, som gavlhuse med kranbjælke i spidsen og skodder ved de store vinduer.

Nybyggeriet i "pakhusstil" ved havnen.

Kirsten Monrad Hansen 2006.

Lige nord for havnen er desuden nyindrettet et stort supermarked. Øst for havnen, umiddelbart op til østpieren, blev en ny jollehavn indviet i 2003 med læmole, pladser for joller m.v. Således omkranses kernen i den gamle Hals Havn nu af boliger mod vest og af den nye jollehavn mod øst.

3. Bymidten

Der er relativt meget bevaret af den gamle bygningsmasse, men meget er særdeles hårdt restaureret. Lodsoldermandens hus (Havnegade 22-28) er blevet klemmt inde bag en benzinstation og i øvrigt forsynet med eternittag og nogle lanternelignende lamper. Huset er temmelig forfaldent (2003). Det fine gamle hotel "Kattegat", der nu er indrettet som privatbolig, har en rimelig velbevaret facade, men i gavlen er ret ufølsomt indrettet en cykelforretning med nogle meget store vinduer, der gør, at huset ligesom har fået flyttet facaden. Også husene på Torvet er ret hårdt restaurerede. Derimod findes eksempler på gode nøgternt istandsatte huse i gaderne nord for Torvet.

Hvalgabet i dag.

Kirsten Monrad Hansen 2003.

Sårbarhed og virkemidler

Skansen synes ikke på nogen måde at være truet. Det er en turistattraktion og har som sådan økonomisk betydning for byen.

Havnen vil i sin nuværende skikkelse være sårbar, hvis man fjerner nogle af de kystrelaterede erhverv/funktioner fra området – f.eks. hvis større områder "indtages" til cafeer, restauranter og andre serviceerhverv – med andre ord, hvis man når dertil, at turisterne ikke længere har et levende havnemiljø at beskue fra restaurantens terrasse, men blot kan beskue de andre turister.

Det hyggelige miljø med skure ved jollehavnen.

Kirsten Monrad Hansen 2003.

Bymidten er truet af de alt for gode viljer. Der er i tidens løb blevet restaureret kraftigt, men ofte uden forståelse for husenes historie. I marts 2006 blev der vedtaget en bevarende lokalplan for dele af Hals by. I tilknytning er lavet en SAVE registrering af alle bygningerne, der er omfattet af lokalplanen. Foruden registreringen med tilhørende vurdering af bevaringsværdi er der til hver ejendom knyttet et afsnit med gode råd mht. ombygning. Man kan derfor håbe, at husene i fremtiden vil blive restaureret med større respekt for det oprindelige udseende. Ligeledes er der bestemmelser for facade-skiltningen.

Bonitering

Alle de tre nævnte områder af Hals har meget stor fortælleleværdi. Havnemiljøet er levende og langt mindre præget af turismen, end man skulle forvente i betragtning af, hvor stor en del turistindtægterne udgør af kommunens økonomi.

I bykernen vil hvalgabet, ryghvirvlerne fra blåhvalen og ankeret på Torvet ikke lade nogen i tvivl om, at folk i Hals har kendskab til de store verdenshave. Desværre er de gamle pragtbygninger, der hovedsageligt blev bygget til embedsmænd (toldere, lodser osv.), og som markerede sig ved at være højere end andre folks boliger, ved at drukne i nyere og større byggeri. Bykernens fortælleleværdi afhænger derfor meget af, hvordan dens historie bliver formidlet.

Kontekst/sammenhænge

Hals' udvikling hænger på mange måder sammen med Aalborgs. Dels er Aalborg en vigtig del af dét, der skulle beskyttes militært fra Hals, dels har Hals i perioder tiltrukket sig funktioner, som ellers havde ligget i storbyen Aalborg (f.eks. da toldstedet blev flyttet). I andre perioder, ikke mindst i vor tid, har nærheden med Aalborg betydet, at forskellige institutioner/funktioner er blevet fusioneret med tilsvarende i Aalborg.

Anvendt kildemateriale

Dahl, Bjørn Westerbeek: Fæstningsanlæg ved Hals indtil 1687. I: Fra Himmerland og Kjær Herred, 1992.

Gregersen, J.: Ved Limfjordens munding. I: Fra Himmerland og Kjær Herred, 1965.

Hals Marineforenings 50 års jubilæum, Hals 1996.

Hals og Omegns Fiskeriforening 90 års jubilæum. Hals 1993.

Hansen, Kirsten Monrad: Optegnelse om færgefarten Hals-Egense. Fur Museum og Limfjordsmuseet 1999.

Nielsen, Henrik Gjøde: Historiske artikler fra Hals Kommune. Hals Museum 1985.

Nielsen, Henrik Gjøde: Blot Brudstykker: historisk strejftog i Hals Kommune. Hals Kommune 1994.

Nielsen, Henrik Gjøde: Besat og befriet: af Hals Kommunes historie 1940-1945. Hals Museum 1995.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hugo Matthiessens Hals: fotograferet 1916. Hals Museum 1998.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hals Skanse - stykker af historien siden 1625. Hals Museum 2001.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hals Lodseri. I: Fra Himmerland og Kjær Herred, 2002, s. 13-32.

Trap, J.P.: Danmark, 5. udgave, 1961.

http://www.halskom.dk/download/pdf/lokalplaner/bilag/542_for-slag.pdf

<http://www.halskom.dk/download/pdf/lokalplaner/bilag/registrant.pdf>

Beskrivelsen er udarbejdet af Hals Museum.

Hammer Bakker

Kulturmiljø nr. 54

Tema

Institution

Emne(-r)

Åndssvageforsorg

Sted/Topografi

Institutionen "Hammer Bakker" – tidligere Åndssvageanstalten ved Vodskov ligger 10 km nordøst for Aalborg og lige nord for "stationsbyen" Vodskov. Institutionen er placeret i et meget smukt, kuperet og skovklædt område, som udgør den sydlige del af en stor morænebakke, der for størstedelen er dækket af naturområdet Hammer Bakker.

Det udpegede kulturmiljø omfatter den sydlige halvdel af institutionens oprindelige areal. Dette område omfatter den egentlige institutionsbebyggelse og størstedelen af de arealer, der blev udnyttet i landbrugs- og skovdriften.

Tid

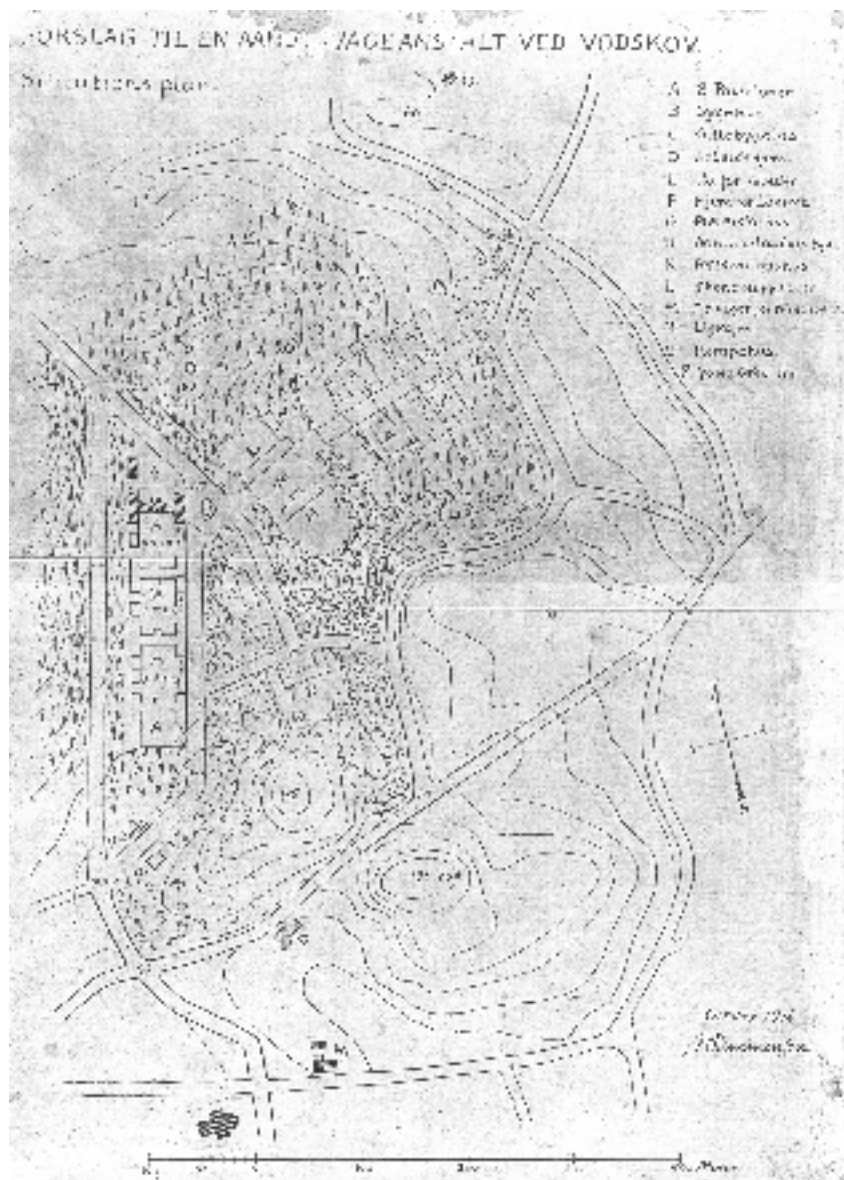
1913 til i dag

Karakteristik

Åndssvageanstalten ved Vodskov var en selvstændig selvejende institution med tilknytning til de Kellerske Aandssvageanstalter. Anstalten blev oprettet i årene 1915-1916, og åndssvageanstalten modtog fra starten primært patienter fra Hjørring, Aalborg og Thisted amter, men også fra Randers amt.

De Kellerske Aandssvageanstalter købte grunden i Hammer Bakker af sagfører Olesen i 1913. Sagfører Olesen blev den første formand for anstaltens bestyrelse, hvor han ledede, ansørgede og fulgte institutionens udvikling på nærmeste hold.

Den oprindelige bebyggelsesplan for Åndssvageanstalten i Vodskov. Tegnet af arkitekt A. Clemmensen 1914. Kun en af de otte planlagte paviljoner blev bygget - nemlig Mandshjemmet. Museet for Åndssvageanstalten i Vodskov.

Mandshjemmet og det tidligere køkken, med vandtårnet i baggrunden ca. 1950. Privatfoto.

Anstalten bestod fra begyndelsen af to adskilte afdelinger; et mandshjem og et kvindehjem. Til beskæftigelse af stedets beboere blev der anlagt et gartneri og kort efter starten avlsbruget "Skeldal".

Anstalten var fra begyndelsen planlagt til med tiden at skulle huse 600-700 patienter.

Kvindehjemmet fra 1916 set fra øst.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Det var en bevidst handling, at åndssvageanstalten blev placeret i et isoleret område langt fra det "normale" samfund, så de åndssvage kunne bo og arbejde uden at være til gene for den almindelige befolkning.

Ligeledes var bygningerne meget spredt placeret, så patienterne ikke kunne pleje omgang med det modsatte køn. Patienterne blev adskilt efter køn og evner, "så de ikke kunne sprede deres syge arveanlæg".

Professor Chr. Kellers filosofi bestod i, at de åndssvage blev inddelt i tre typer:

- Arbejdsføre
- Skolebørn
- Plejepatienter

Patienterne kunne yderligere opdeles i kategorierne

- Sinker
- Debile
- Imbecile
- Idioter

Den stramme opdeling kunne også afspejles i De Kellerske Anstalters bygninger, hvor bygninger for de arbejdsføre var hvidkalkede, skolebygninger var opført i røde sten, og asylbygninger var gulkalkede.

Bygningerne

Filosofien med bygninger i forskellige farver blev dog ikke gennemført i Vodskov. Her blev alle bygningerne, med undtagelse af avlsgården "Skeldal", opført i røde teglsten. Med udgangspunkt i arkitekt og kgl. bygningsinspektør Andreas Clemmensens projektplan fra 1914 blev de første bygninger opført i 1915-1916. Det var afdeling A "Mandshjemmet" og afdeling B "Kvindehjemmet", en bygning til vaskeri og maskinstue og en bygning til køkken og plejebolig samt en portnerbolig.

I 1924 blev avlsgården "Skeldal" opført i gulflammede sten, og i 1929 blev sagfører Olesens hvidkalkede villa købt til at rumme børneasyl og lægeforstanderbolig.

Mandshjemmet fra 1916 set fra syd.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Anstalten havde i 1938 176 patienter og 35 ansatte, men manglede meget plads. Efter Socialreformen i 1933 og Åndssvagebogen i 1934 voksede tilstrømningen af nyanmeldte åndssvage betragteligt, og en udbygning var nødvendig.

Anstaltens første vaskeri fra 1916 blev senere indrettet som værksted for en del af mandshjemmets beboere.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Den tidligere portnerbolig og senere maskinmesterbolig fra 1916 set fra nord. Bygningen er nu indrettet som museum for institutionen.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Dette bevirkede, at anstalten i Vodskov i 1938-1939 blev udvidet med 10 bygninger på omkring 10.000 m², og vokseværket fortsatte efter anden verdenskrig med opførelsen af yderligere 7 bygninger i 1950'erne. Hovedarkitekten på byggerierne efter 1924 og frem til 1980 var arkitekt og kgl. bygningsinspektør C.F. Møllers tegnestue i Århus.

Ved Nordjyllands Amts overtagelse af institutionen i 1980 blev bygningsmassen yderligere forøget med 6 bygninger. Senest byggede amtet i 2002 et sygehjem.

Åndssvageanstalten eksisterer i dag under navnet "Behandlingscenteret Hammer Bakker", og det er stadig rammen om dag- og døgn-tilbud til fysisk og psykisk handicappede børn og voksne.

Bevaringstilstand

Åndssvageanstalten har siden starten i 1915 været under god og kyndig ledelse. Dette har resulteret i, at bygninger og infrastruktur er blevet passet og fremtræder derfor stadig i god og velordnet tilstand. Såvel bygninger som infrastruktur er velbevaret og giver stadig et godt billede af institutionens helhedsplan og sammenhæng. Institutionens bygninger er i dag for størstedelens vedkommende under Nordjyllands Amts administration.

Sagfører Olesens villa fra 1913 set fra øst.
Vendsyssel historiske Museum 2005.

Sårbarhed

Området er sårbart overfor ændringer i bygningernes oprindelige udformning - her tænkes primært på de ydre karakteristiske træk ved hele institutionsområdet.

Ny bebyggelse lige syd for Mands-hjemmet. Udformning og stil ligger meget langt fra det oprindelige institutionsbyggeris gedigne udtryk.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

En udbygning med nye huse i "fremmede" materialer, der afviger fra de oprindelige bygningers karakteristiske røde teglstensfacader, hvide vinduer og røde tagstenstage vil være ødelæggende for helhedsindtrykket og kan i længden helt udviske det oprindelige harmoniske udtryk.

Bonitering

Institutionens bygninger, deres smukke placering i bakkerne og hele infrastrukturen fortæller om et "samfund" skabt for en gruppe mennesker, der ikke har været plads til i det "rigtige" samfund, men som samtidig har været altafgørende for byen Vodskovs udvikling som arbejdsplads for mange mennesker og indtægtskilde for handlende.

Det tidligere Skolehjem rummer nu amtets Social- og sundhedsskole.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Kontekst/sammenhænge

Åndssvageanstalten ved Vodskov giver sammen med tilsvarende institutioner som f.eks. anstalten i Brejning syd for Vejle, anstalten ved Ribe og anstalten på Livø (se kulturmiljø nr. 75) et vigtigt billede af vores samfunds socialhistorie - behandlingen af åndssvage og de institutioner, hvor åndssvage blev "opbevaret" og gemt væk fra den almindelige befolkning.

Den tidligere kontorbygning fra 1939 set fra nordvest.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Selv transformatorstationen fra 1939 blev opført i institutionens klassiske stil.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Anvendt kildemateriale

Balsvard, A. m.fl.: Fra Idiot til Medborger.
BBR-register.

Behrendt, F.: Åndssvageanstalten ved Vodskov. 1958.

Hedin, Niels: Hammer Bakker. Et mindeskrift. 2. udg. 1976.

Jensen, Sven Allan: Nordjyske byers oprindelse og historie. 2003.

Madsen, Anne-Marie og Svend Larsen: Aandssvage-Anstalten Vodskov Historisk tilbageblik fra 1916. 1998.

Wad, G.: Centralinstitutionen Vodskov 1916-1966. 1966.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel Historiske Museum

Lindholm Høje

Kulturmiljø nr. 55

Tema

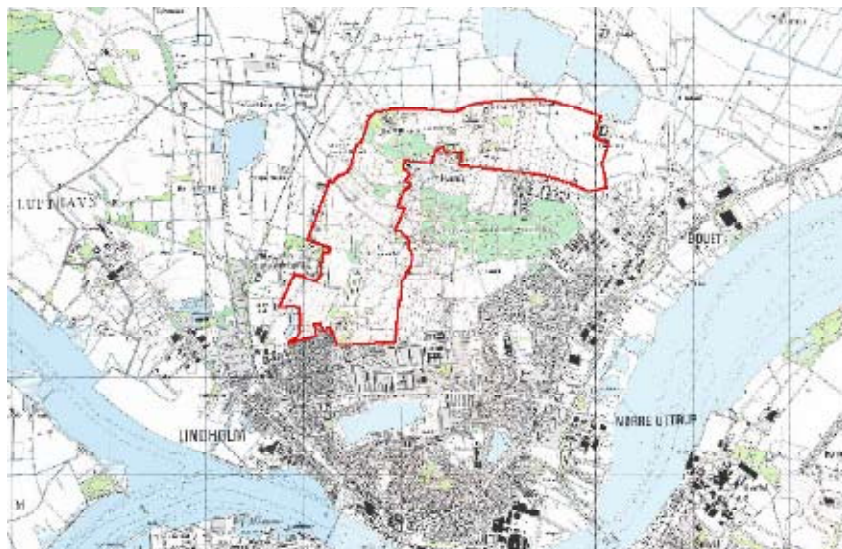
Yngre jernalder

Emner

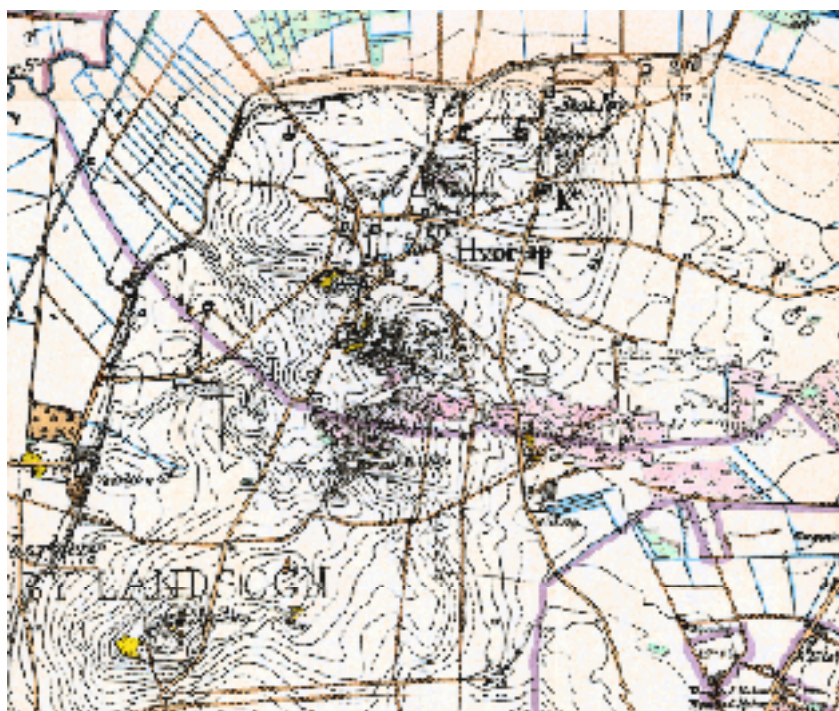
Gravplads, boplads, agersystemer

Sted/Topografi

Lindholm Høje er placeret på toppen af den morænebakke, hvor Nørresundby og det moderne Lindholm i dag ligger, og som efter sin oprindelige fremtoning før den nordjyske landhævning kaldes for Sundbyøen.

Udpegningen omfatter foruden selve Lindholm Høje også den vestlige og nordlige del af den resterende del af Sundbyøen, der ikke er bebygget af det moderne Lindholm og Nørresundby. Det samme areal er udpeget som kulturarvsareal i DKC (120607-21). Dette område er karakteristisk pga. de mange detektorfund samt enkelte bopladsfund især fra germansk jernalder.

Tid

Forhistorisk tid

Karakteristik

Lindholm Høje gravpladsen udgør et af de mest bemærkelsesværdige monumenter fra forhistorisk tid i Danmark. Det mest centrale i udpegningen er derfor gravpladsen på Lindholm Høje, der er placeret på toppen af morænebakken. Denne gravplads ses i dag som en mængdestensætninger, der tegner figurer som firkanter, trekanter, ovaler og skibsformer. På dette sted er mennesker blevet gravlagt over en periode på 500 år fra det 5. til det 10. århundrede. På gravpladsen fandtes næsten 700 grave, og den er derfor den største gravplads fra yngre jernalder i Danmark.

Udsigt over Lindholm Høje gravpladsen.
Aalborg historiske Museum 2005.

Formen på stensætningerne kan relateres til kønnet på den gravlagte person. Kvindegravene er ofte markeret med ovaler i sten, firkanter i sten eller med små høje. For mændenes vedkommende er en del af gravene markeret med trekantede stensætninger eller i den senere del af brugstiden med deciderede skibssætninger. Formen på stensætningerne markerer tilsyneladende også den sociale status for den begravede person. Således markerer de ovale eller firkantede stensætninger såvel som skibssætningerne mere velstillede medlemmer af det yngre jernalders samfund. Andre former – som cirkulære og trekantede stensætninger – markerer derimod grave med mindre rigt gravgods.

Triangulær stensætning.
Aalborg historiske Museum 2005.

Sandflugt har til tider ændret udseendet af bakketoppen. Gamle grave er blevet dækket, hvorefter nye kunne bygges ovenpå. Andre gange har sandflugten afdækket gamle grave, hvorved stenene fra gamle underliggende grave kunne genanvendes i nye stensætninger.

Ved gravpladsen er der ligeledes fundet spor efter bopladser. To landsbyer er udgravet her. Øverst lå en landsby fra 11.-12. århundrede. Nord for bakken lå denne landsbys forgænger – en boplads fra 8. og 9. århundrede. Ved Lindholm Høje er flere stolpehuller, hegns- og vægforløb udfyldt med cement, således at noget af bebyggelsens struktur kan iagttages i landskabet. Endelig ses der spor efter landbrugsaktivitet i form af arealer, hvor plovfurer efter udgravning igen kan iagttages.

Cementfyldte stolpehuller på Lindholm Høje.
Aalborg historiske Museum 2005.

Med sin placering højt på morænebakken kan man se langt ud over Limfjorden, og på en tid hvor Nørresundby og det moderne Lindholm ikke har været så intenst bebygget, må denne udsigt have været endnu bedre. Til de sider, der ikke er omgivet af vand, er der i dag flade drænedes arealer. Disse arealer har i jernalder og vikingetid udgjort fugtige eng- og mosearealer, der har været besværlige at bebo, ligesom al trafik over land har været besværlig. Al landtrafik måtte derfor over de morænebakker, der ligger spredt i landskabet, hvilket vil sige, at en given rejse ville forlænges væsentligt over land. Derfor har Limfjorden spillet en væsentlig rolle som trafikåre i området, og den kunne kontrolleres fra Lindholm Høje. Der udvikledes et system af udveksling af prestigevarer mellem bosættelserne i området. Forekomsten af de mange metaldetektorfund i området er derfor yderst interessant, idet der muligvis er et potentiale for, at nogle af disse udvekslingers strukturer ved fremtidige udgravninger kan belyses.

Bopladserne ved Lindholm Høje mister deres betydning, da Aalborg overtager denne position som kontrolinstans for trafik og handel på Limfjorden.

Skibssætninger på Lindholm Høje.
Aalborg historiske Museum 2005.

Lindholm Høje har muligvis ikke været unik som gravplads i yngre jernalder, men unikt er det, at den gennem sandflugtslagene er bevaret for os i dag, og derfor er dette område et kulturmiljøareal af høj prioritet.

Bevaringstilstand

Omkring Lindholm Høje er bevaringstilstanden god med velplejede anlæg, der afgræsses af får.

Sårbarhed og virkemidler

Den mest indlysende trussel i området er den militære aktivitet, der foregår på øvelsesterrænet nordøst for Lindholm Høje. Det er tankevækkende, at der er gjort detektorfund hele vejen rundt om dette område.

Bonitering

Flere af de fund, der er gjort udenfor det oprindeligt udpegede areal, er detektorfund fra især germansk jernalder og vikingetid. Der er derfor et godt potentiale for, at dette område ved fremtidige undersøgelser kan bidrage med viden om samfundene fra netop denne periode. Derudover får iagttageren en god oplevelse af selve det unikke område, som gravpladsen udgør, samtidig med at Limfjordens betydning klart kan fornemmes.

Kilder

Dansk Kulturhistorisk Centralregister (DKC) www.dkconline.dk

Trolle, A. L., Johansen, E, Nielsen, K.H., Pedersen, A., Vejrbæk, O., Fentz, M., Nørgård, A.: Lindholm Høje. Burial ground and village. Aalborg 1996.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum.

Vår-Staun

Kulturmiljø nr. 78

Tema

Bosætning på landet, anlæg på kysten

Emne(-r)

Hovedgård, husmandsudstyknings og landsby

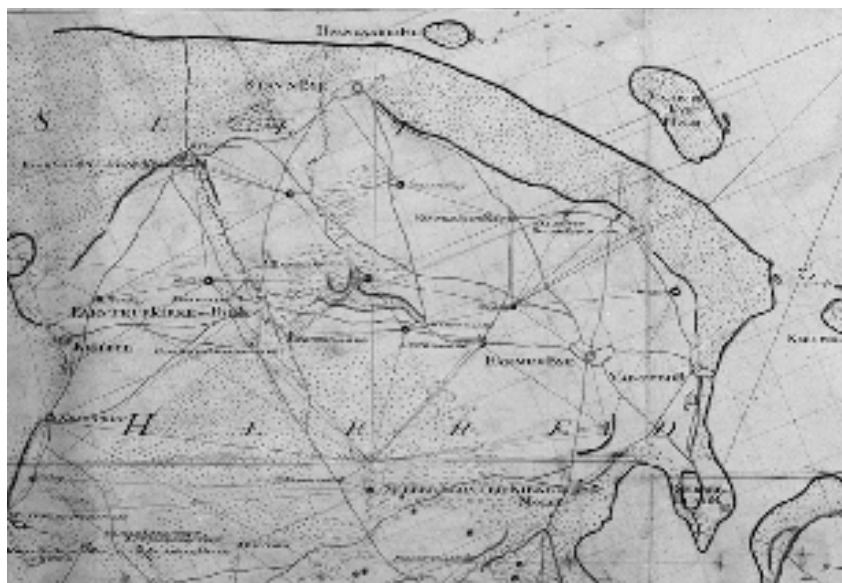
Sted/Topografi

Farstrup sogn

Kulturmiljøet Vår-Staun ca. 10 km. vest for Nibe er karakteriseret af landskabets stærke vekslen mellem det lave og flade forland ud mod Limfjorden og stejle skrænter op mod bakkelandet længere inde i land, hvor de højeste punkter er Stenildhøj (49 m) og Bavnehøj (48 m) tæt på Farstrup by. De højtliggende dyrkede jorder er de fleste steder af stærkt sandet og gruset beskaffenhed, mens fjordengene (Vår enge og Nørrekær) først er blevet dyrkbare efter store inddæmnings- og afvandingsprojekter fra 1941-1944, der resulterede i en markant forøgelse af Farstrup sogns dyrkede arealer.

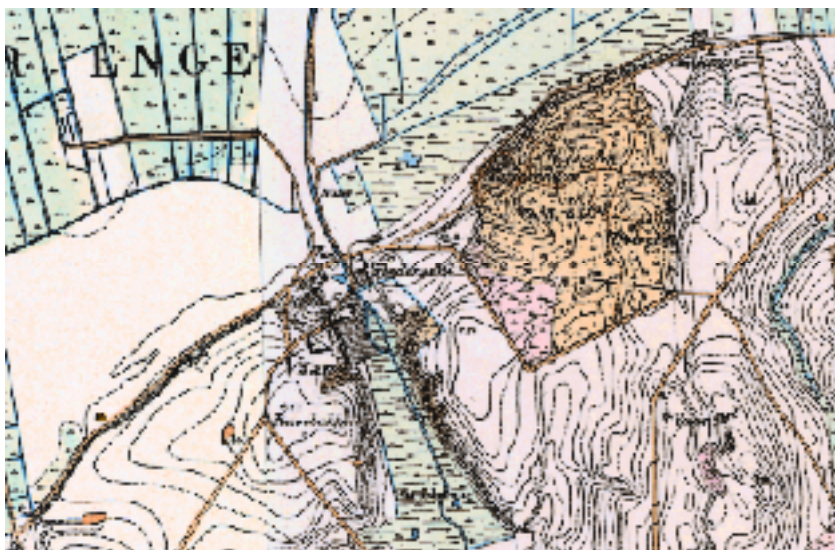

Udsnit af Videnskabernes Selskabs Konceptkort fra 1786 over området omkring Vaar og Staun. Sidstnævnte fremstår med beliggenheden på odden ud i engområderne (angivet med prikket signatur) i højere grad orienteret mod fjorden end mod de dyrkede arealer (blank signatur) mod syd.

Hovedgården Vår er placeret landskabeligt meget smukt ved overgangen mellem det opdyrkede bakkeland mod sydvest, fjordengene mod nord og ved munden af et aflangt engareal (Vår-dalen langs Vår å) mod sydøst. Gården ligger således på kanten mellem

de dyrkede arealer mod sydvest og engarealerne til græsning mod nord og sydøst.

Landsbyen Staun ligger på en krum strandvold af sand og grus, der strækker sig som en odde i nordøstlig retning ud mod Limfjordsstranden, og som i tiden før de omfattende afvandingsprojekter for størstedelen har været omsluttet af uopdyrkede engarealer.

Kulturmiljøet udgør et samlet område, der strækker sig fra kysten nord for Stavn, selve landsbyen på krummodden og det sydfor liggende vådområde samt hovedgården Vår med en del af hovedgårdsjorden omfattende de skovprægede områder mod syd og øst og et dyrket tidligere samlet område mod vest, der ved en udstykning til husmandslokker i det 20. århundrede er opdelt i en række mindre enheder. Kulturmiljøets kerneområder udgøres af landsbyen Stavn med de tilgrænsende vådområder mod nord og syd samt arealerne umiddelbart omkring hovedgården Vår, især den udstykkede hovedgårdsmark.

Tid

Middelalderens slutning til ca. 1930.

Karakteristik

Vår

Vår set fra det flade forland ud mod Limfjorden mod nord.
Morten Pedersen 2005.

Gården Vår kendes tilbage til middelalderen, hvor den som en almindelig avlsgård hørte under Vitskøl Kloster. Ved reformationen kom klostret sammen med Vår under kronen, og fra slutningen af 1500-tallet til begyndelsen af 1900-tallet hørte gården under en række private ejere.

I 1573 erhvervede Bjørn Andersen til Stenalt Vitskøl (som han kaldte Bjørnsholm) og dermed gården Vår, som han oprettede som hovedgård og udstyrede med nye bygninger. Allerede i 1587, hvor gården hørte under Bjørn Andersens enke Karen Friis, brændte de nye bygninger, og et nyt og mere anseeligt trefløjet anlæg i to stokværk over hvælvede kældre blev opført på et firkantet voldsted. Vår å markerede voldstedets østlige afgrænsning, mens der blev etableret en kunstig grav mod vest og syd samt mod nord, hvor landskabet fladede ud mod Limfjorden.

Hoved- og sidefløj på Vår. Den ene af de to pavilloner ved indkørslen til gårdspladsen ses til venstre.
Morten Pedersen 2005.

Husmandsbrug på Vår Mark.
Morten Pedersen 2005.

I starten af 1700-tallet var bygningerne imidlertid i så dårlig stand, at det var nødvendigt for den daværende ejer Jochum Poulson at foretage en gennemgribende restaurering. Ved den lejlighed blev sydfløjen og det øverste stokværk på de tilbageværende bygninger nedrevet. Som levn efter de nedrevne bygninger stod kun to pavil-

loner mod vest tilbage, mens en mur markerede gårdspladsens afgrænsning. Samtidigt opførtes en gavlkvist med en indskriftstavle midt på hovedfløjen, og der blev etableret et omfattende havekompleks. Ved restaureringen skiftede herregårdsanlægget derved karakter til et mere enkelt rokokopræget anlæg.

I starten af 1900-tallet voksede en stærk husmandsbevægelse frem i det daværende Aalborg Amt, hvilket bl.a. resulterede i stiftelsen af Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt i 1909 og Aalborg Amts Sammensluttede Husmandsforeninger i 1914. Baggrunden var dels en stærk højskoletradition via de bjørnbak'ske højskoler i Fjellerød, Bælum og Skelund, som gav skoling til en række af de centrale initiativtagere bag husmandsforeningernes etablering, dels områdets relativt lave urbaniseringsgrad, der gav landarbejderne utilstrækkelige muligheder for at søge ind i nye erhverv i byerne.

Straks efter stiftelsen i 1909 tog udstykningsforeningen i Aalborg Amt fat på opkøbet og udstykningen af jord til husmandsbrug – i første omgang mindre gårde bl.a. i Vårst, Skelund og Gandrup, som hver især blev udstykket til en håndfuld husmandslodder, og i september 1912 herregården Store Restrup, der blev udstykket til i alt 50 husmandsbrug.

Den såkaldte 'rejsestald' på Vår sammenbygget med et nyere beboelseshus.
Morten Pedersen 2005.

I 1923 købte udstykningsforeningen hovedgården Vår, der på det tidspunkt havde et jordtilliggende på 800 tdr. land omfattende bl.a. skovbeplantningerne umiddelbart øst for Vår-dalen og de opdyrkede arealer Vår Mark mod sydvest. Skovarealerne blev frasolgt, og på Vår Mark udstykkedes der jord til oprettelsen af 22 nye husmandsbrug med små ensartede to-længede bygningskomplekser på hver side af Vårvej.

Ved udstykningen blev hovedparten af hovedgårdens avlsbygninger nedrevet, på nær en enkelt bygning – den såkaldte 'rejsestald' – umiddelbart vest for indkørslen til det gamle voldsted. I 1934 blev hovedbygningen solgt til forfatteren Knuth Becher.

Staun

Landsbyen Staun, som kendes tilbage til 1500-tallet, er formet af beliggenheden på den langstrakte krumme odde, der klart hæver sig fra det omgivende lavtliggende forland ud mod Limfjorden. Oddens ringe bredder har flere steder givet landsbyen en helt enstrengt struktur med kun en enkelt række gårde og huse nord for bygaden (Østerkærvej).

Stauns østlige ende set fra forlandet
ud mod Limfjorden.
Morten Pedersen 2005.

Set fra forlandet ud mod fjorden fremstår Staun dermed som en bred front af gårdbebyggelser langs krumoddens tydelige kant, mens der fra mellemrummene mellem landsbyens gårde flere steder er gode og uforstyrrede kig henover strandengene ud mod Limfjorden.

Kig mod fjorden ved en af gårdene
i Staun.
Morten Pedersen 2005.

Ser man på Videnskabernes Selskabs Konzeptkort fra 1786, fremgår det, hvordan Staun på den krumme smalle odde på det tidspunkt strakte sig ud i de våde områder og derved i højere grad fremstod som orienteret mod fjorden end mod de dyrkede arealer syd for landsbyen. Et af landsbyens erhverv har da også – formentligt helt tilbage til dens opståen – været fiskeriet på Limfjorden, og i dag drives der endnu en smule fiskeri fra Stauns fiskerleje med redskabs-huse ca. 250 m. nord for byen.

Grejhuse ved fiskerlejet ved Staun.
Morten Pedersen 2005.

Sandsynligvis har Staun været udgangspunkt for overfarter over Limfjorden fra Han Herred, men næppe i noget særligt stort omfang – på Videnskabernes Selskabs Konzeptkort er vejforløbet (den nuværende Østerkærvej) i hvert fald ikke ført ud til stranden, som kortværket ellers gerne gør til markering af overfartssteder. Det har bl.a. været her, man har fragtet stude over. Studene blev drevet videre ned gennem Jylland til markederne i Sønderjylland og Tyskland.

Bevaringstilstand

På hovedgården Vår er hoved- og sidefløjen med murene omkring gårdspladsen og de to pavilloner ved indkørslen samt den såkaldte rejsestald bevarede. Det er dog kun selve hovedbygningen og dens sidefløj, der synes at være i rimelig stand. Murene omkring gårdspladsen, pavillonerne ved indkørslen til voldstedet og den såkaldte 'rejsestald' er stærkt forfaldne, og for sidstnævntes vedkommende er bygningen tillige udstyret med et nyere bliktag og sammenbygget med et nyere beboelseshus.

Vår hovedbygning.
Morten Pedersen 2005.

Dertil kan voldstedets udseende endnu delvist erkendes, men voldgravene er reducerede til lavninger i terrænet, der for nordgravens vedkommende er stærkt tilvokset. I det hele taget fremstår gårdens omgivelser – og herunder haveanlægget ned mod Vår å – i en tilvokset og uplejet tilstand. På trods heraf, er der imidlertid endnu et smukt kig fra gården ned over det flade forland mod Limfjorden.

Husmandsudstykningsen på Vår Mark er i vid udstrækning bevaret i en tilstand, der overgår samtidens forbillede ved udstykningen af herregården Store Restrup. Enkelte af brugene anvendes i dag udelukkende til beboelse, mens andre endnu fungerer som landbrug og er tilføjet nyere avlsbygninger. Men ved hovedparten kan det oprindelige lille husmandsbrugs to-længede form endnu erkendes i en form, der synes tæt på den oprindelige – i de fleste tilfælde med hvidkalkede mure, men ved enkelte med nyere gule skalmuringer og mindre ombygninger. Kun ganske enkelte af husmandsbrugene er forandret til ukendelighed.

Udstykningen af jordlodder bag husmandsbrugene kan dog kun vanskeligt opleves i landskabets udseende i dag.

Landsbyen Stauns enstrengede struktur og den oprindelige landskabsmæssigt begrundede udformning er fint bevaret og kan tydeligt opleves fra strandsiden – bl.a. fra det endnu fungerende fiskerleje ca. 250 m. nord for byen.

Sårbarhed og virkemidler

Af hovedgården Vår har den tofløjede hovedbygning samt den vest herfor liggende mur med portpiller og pavilloner (1587-1590, reduceret og ombygget 1722) været fredet siden 1964. På trods heraf er anlægget imidlertid flere steder truet af forfald – dels ved bygningsmassen, hvor det står værst til med pavillonerne ved indkørslen til voldstedet, dels ved tilgroning. Der er således behov for bedre vedligeholdelse af såvel bygninger som omgivelser. Oplevelsen af gårdens beliggenhed ved overgangen fra de flade engstrækninger ud mod fjorden og de højere liggende dyrkede arealer bør sikres. En eksisterende nyere bebyggelse umiddelbart nedenfor hovedgård-sanlægget er i den forbindelse stærkt forstyrrende.

Kig mod fjorden langs sidefløjen på Vår. Til venstre ses taget på en nyere bebyggelse, der skæmmer oplevelsen af Vårs placering ud mod det flade forland.
Morten Pedersen 2005.

Den fine bevaringstilstand for husmandsudstykningsen på Vår Mark vil antageligt komme under pres i de kommende år som følge af ønsker om renoveringer, ombygninger og nedrivninger af de oprindelige to-længede bygningskomplekser. Der bør udarbejdes en bevarende lokalplan, der kan sikre den fremtidige oplevelse af brugenes ensartethed i overensstemmelse med den oprindelige udformning. En form for formidling på stedet af baggrunden for de små brugs ensartede fremtræden på hver side af Vårvej kunne være ønskelig.

Landsbyen Stauns enstrengede struktur synes snarest truet ved opførelsen af moderne landbrugsbygninger og gylletanke, der vil kunne forstyrre oplevelsen af perlerækken af gårde – både set fra landsbyen selv og fra strandsiden. En større rød halbygning i byens vestlige ende udgør et uheldigt eksempel herpå. Der bør udarbejdes retningslinier, der kan sikre oplevelsen af byens placering på og udformning efter den krumme oddes hævning i de lavtliggende enge. Især bør der sikres mod anlæg ud i det flade forland.

Bonitering

Husmandskolonien på Vår Mark rummer værdi for forståelsen af, hvordan man i det lavt industrialiserede Himmerland i starten af 1900-tallet forsøgte at løse problemerne med befolkningsoverskud i landdistrikterne. Den fint bevarede struktur med små to-længede brug på rækker på hver side af Vårvej er bedre bevaret end ved udstykningen af Store Restrup, og den rummer dermed en stor oplevelsesværdi, der fortjener en formidling på stedet.

Landsbyen Stauns placering og udformning fremstår i helt særlig grad som et autentisk produkt af det stedlige naturgrundlag, som samtidigt rummer en meget stor naturmæssig oplevelsesværdi.

Kontekst/sammenhænge

Udstykningen af hovedgården Vårs jorder til husmandsbrug på initiativ af Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt må ses på linie med en række tilsvarende udstykninger. Herunder de mindre gårde Vårst, Skelund og Gandrup og ikke mindst herregården Store Restrup, der i 1912 og 1914 blev udstykket til i alt 50 nye brug med en husmandshøjskole i herregårdens bygninger, og som i samtiden tjente som et forbillede for husmandsbevægelsens arbejde.

Kildemateriale

Fredningslisten, www.kuas.dk

Lidegaard, Mads: Hærvejen i Himmerland. Schultz Forlag 1983.

Nibe Kommuneatlas. Byer og bygninger. Kulturarvsstyrelsen 2002.

Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.

Stoffersen, Anette: Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912-1932 – dens lokale og samfundsmæssige forudsætninger. Bol og By. 1985:2, side 102ff.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Weitze, Hans Jørgen: Himmerland – storformet og sønderdelt. Bren-derup 1987.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum.

Sebbersund og Sebber Kloster

Kulturmiljø nr. 79a+b

Temaer

Havneanlæg og lign., område med religiøst præg

Emne

Handelsplads med tilknyttet kirke og kirkegård, kirkelig ruin, klosterkirke

Sted/Topografi

Sebbersund, Sankt Nikolaj Bjerg, Sebber Kloster, Nibe Kommune.

Sankt Nikolaj Bjerg er en morænebakke, der er dannet under sidste istid. Efter isens tilbagetrækning har Stenalderhavet stået omkring bjerget. Efterhånden er der aflejret sand i en tange fra fastlandet ved Valsted ud mod bjerget. Samtidig bevirker den generelle landhævning, at området bliver mere lavvandet og præget af udstrakte strandenge. Den nordøstligste del af området er dannet efter vikingetiden.

Sebber Kloster ligger vest for Sankt Nikolaj Bjerg på den anden side af Halkær Bredning. Klosteret er beliggende på overgangen mellem agerjorden mod vest og strandengene mod øst. Engene går over i selve bredningen.

Afgrænsningen af kulturmiljøet tager udgangspunkt i de arkæologiske interesser, men også i at området her kan opleves som et sam-

menhængende åbent landskab. Afgrænsningen er hovedsageligt foretaget i forhold til eksisterende bebyggelse i området.

Dele af området er endvidere udpeget som kulturarvsareal (DKC 120711-32, omkring klosteret, og DKC 120711-34, omkring handelspladsen).

Tid

Yngre jernalder, vikingetid, middelalder

Karakteristik

Handelspladsen

I forbindelse med byggeriet af Sebbesund dæmningen i 1980'erne fandt man nord for byen en stor mængde metalgenstande, som kunne dateres til perioden ca. 700 til 1100. På baggrund heraf iværksatte Aalborg Historiske Museum flere udgravninger i perioden 1990-97.

Plan over fundområderne ved Skt. Nikolaj Bjerg. 1) Grubehuse, 2) Håndværk, 3) Kirkegård. Aalborg historiske Museum.

Resultaterne af udgravningerne viste, at der nord og nordøst for Skt. Nikolaj Bjerg, neden for den tidligere kystskrænt, har været en sæsonhandelsplads, der omfatter et område med hovedsageligt grubehuse, et håndværksområde og et område med to trækirker med tilhørende kirkegård fra vikingetid og tidlig middelalder. Området omfatter i alt ca. 62 ha.

Bebyggelsen består hovedsageligt af grubehuse, det vil sige halvt nedgravede småhuse på ca. 2 x 3 m, i øvrigt med meget forskellig form og funktion. Grubehusene fungerede her som arbejdsdytter. Fundene viser, at ca. halvdelen blev brugt som vævehytter. Det samlede antal grubehuse er 200-300, men hvor mange, der har været i brug samtidig, vides ikke.

Syd for grubehusbebyggelsen, helt ind til nordøstsiden af Sankt Nikolaj Bjerg, har håndværksområdet ligget. Håndværksområdet afslører sig ved smede- og støbeaffald. I umiddelbar nærhed heraf

fundtes handelspladsen, hvor man fandt de største mængder af metalgenstande. På handelspladsen blev de lokalt fremstillede varer og importerede varer solgt.

Udsigt fra nordøst hen mod Skt. Nikolaj Bjerg.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

I tidlig kristen tid opførtes en trækirke med tilhørende kirkegård syd for håndværksområdet. Kirken har haft en længde på 13 m og en bredde på mellem 4-6 m. Kirkegården rummer sandsynligvis ca. 700 jordfæstegrave. Der er udgravet 468 af disse, og heraf er de 63 bådgrave, hvilket vil sige, at man har gravlagt den afdøde i en mindre fiskejolle eller i dele af et større skib.

Plan over trækirke og grave ved foden af Skt. Nikolaj Bjerg.
Aalborg historiske Museum.

De undersøgte grave er alle meget ens. Den døde er begravet i en snæver nedgravning, i udstrakt rygleje og med armene ned langs siden. Ingen gravgaver fulgte den døde i graven. Alle gravene er øst-vest orienterede, og den døde har ligget med hovedet i vest. En enkelt grav har skilt sig ud fra mønsteret ved at være sten- og mørtelopbygget. Graven rummede skelettet af en ca. 60 år gammel kvinde. Placeringen lige syd for kirken og den særlige begravelsesform sandsynliggør, at kvinden har haft en høj status i samfundet.

Pladsen ved Sebbesund består af disse tre områder med hver sin aktivitet. Tilsyneladende er denne opdeling respekteret fra pladsens grundlæggelse til dens ophør. Dog med undtagelse af kirken og kirkegården, der er blevet anlagt på et senere tidspunkt end områderne med grubehuse og håndværk.

Udsigt fra Sebbes Klostersiden af Halkær Bredning over mod Skt. Nikolaj Bjerg.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

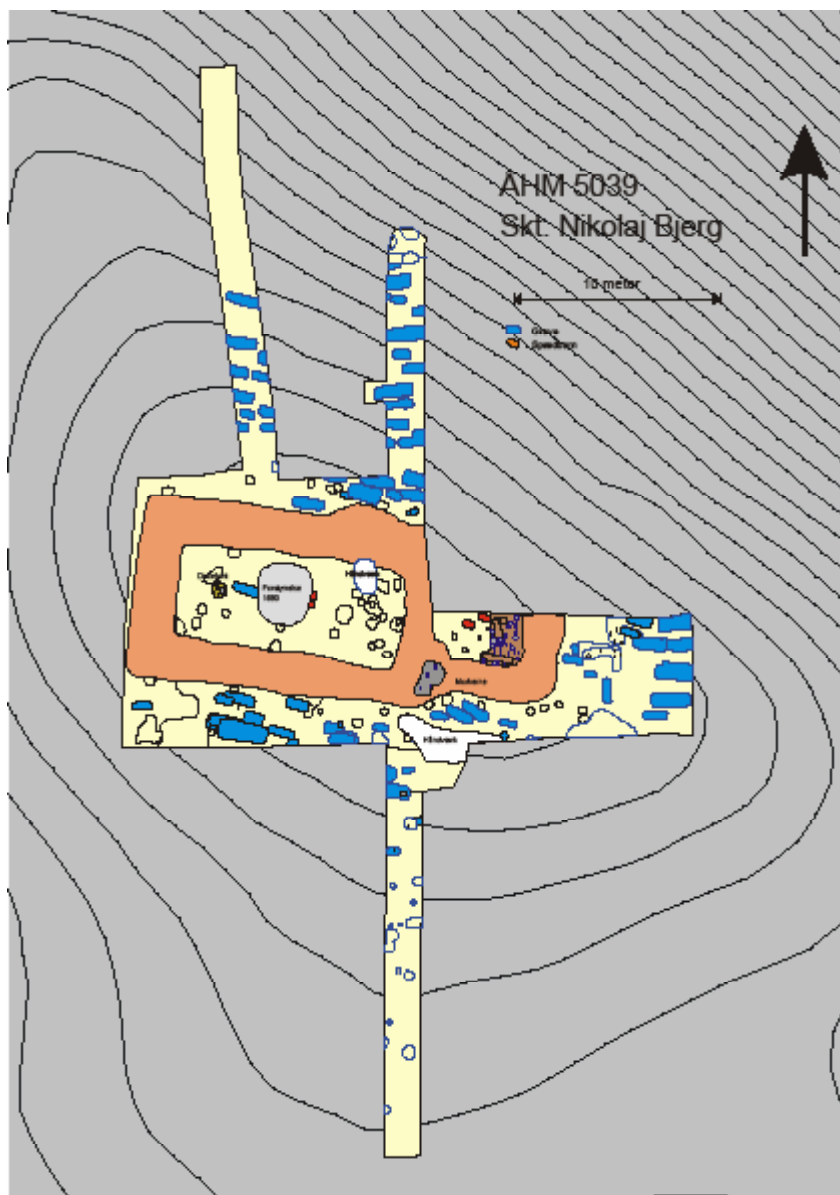
De topografiske forhold, beliggenheden helt ned til kystlinien og fundsammensætningen viser, at handel, håndværk og fiskeri var Sebbesunds hovederhverv. Aktiviteterne på pladsen har været orienteret mod især Norge, men også England/Irland og Sverige.

Sebbesundpladsen mister sin betydning og forsvinder i begyndelsen af 1100-tallet. Ud over magtpolitiske forhold, som vi ikke kender i dag, kan nedlæggelsen skyldes, at Limfjorden netop i denne periode sander til i vest og nord og bliver til en fjord. Den vigtige handelsvej gennem Limfjorden til bl.a. Norge og England afskæres dermed. Lukningen af passagen medfører også en ændring i fiskebestanden. Disse forhold har sandsynligvis haft afgørende betydning for pladsens eksistens.

Sebbesund er en af de få sæsonhandelspladser, vi i dag kender fra vikingetid og tidlig middelalder. Som type kan den betragtes som en slags forløber for de rigtige byer, hvor fastboende havde handel og håndværk som hovedbeskæftigelse, som f.eks. Hedeby og Århus. Samtidig findes der på Sebbesundpladsen som noget helt unikt spor efter en tidlig kristen indflydelse i det nordjyske område.

Trækirken afløses sandsynligvis af en stenkirke på toppen af Sankt Nikolaj Bjerg. Kirkens placering og planløsning samt en tilhørende kirkegård blev dokumenteret ved en mindre udgravning i 2002. Størstedelen af fundamentet til kirken blev opgravet i 1880 i forbindelse med anlæggelsen af Sebbesundbroen.

1) Plan over stenkirken og kirkegården på Skt. Nikolaj Bjerg. 2) Trækirken og kirkegården ved Sebbersund. Mod syd og nord er der påvist rester af grøfter der afgrænser kirkegården. Den vestlige del af kirkegården er ikke udgravet. Hvis kirken lå midt på kirkegården, mangler omkring 200 grave at blive udgravet. Det samlede antal grave var i så fald knap 700.
Aalborg historiske Museum.

Sebber Kloster

I Sebber var der i middelalderen et nonnekloster sandsynligvis af benediktinerordenen. Klosteret er nævnt første gang i 1268, men det præcise tidspunkt for dets grundlæggelse er ukendt. I 1520-1521 havde biskoppen i Viborg, Jørgen Friis, planer om at flytte nonnerne ved Vor Frue kloster i Aalborg til Sebber Kloster, men der blev ikke noget ud af overvejelserne. I 1528 forlenede Jørgen Friis klosteret til sin halvbror Niels Friis, men året efter fradømte en kongelig kommission Niels Friis lenet på grund af klosterbygningernes dårlige stand, skovenes ødelæggelse og den manglende omsorg for nonnerne. Ved reformationen i 1536 kom Sebber Kloster som så mange andre under Kronen, og det blev dernæst omdannet til en herregård og forlenet ud. Nonnerne forlod derefter ganske hurtigt stedet.

Af klosterbygningerne er der i dag kun bevaret selve klosterkirken. Kirken er oprindeligt bygget som en romansk kvaderstenskirke, og den har ikke fra sin opførelse haft funktion som klosterkirke. Bygningen må være overdraget nonnerne engang før 1268. I dag fremtræder kirkebygningen senmiddelalderlig, og den er i øvrigt stærkt præget af en større ombygning, formentlig foretaget efter 1636.

Kirken består i dag af et langhus med en tresidet afslutning i øst, et tårn i vest og et våbenhus mod nord. Bygningens mure er overvejende opført af kridt- og granitkvadre samt munkesten.

Sebber Kloster. Kirkebygningen.
Aalborg historiske Museum 2006.

I klostertiden blev kirken indrettet med en etageopdeling, således at nonnerne havde deres eget pulpitur, som var adskilt fra menigheden. Pulpituret, der så at sige befandt sig i første sals højde, kan man stadig se spor af i bygningens murværk.

Hovedbygningen til den nuværende gård, benævnt Sebberkloster eller Sebborgård, blev bygget omkring 1959 efter en brand, der ødelagde den tidligere hovedbygning. Sidstnævnte havde ellers indeholdt rester af et trefløjet anlæg i bindingsværk fra 1700-tallet. Ladegården blev nybygget efter en brand i 1835.

Sebber Kloster. Kirkens indre.
Aalborg historiske Museum 2006.

Bevaringstilstand

Et helt moderne og stort beboelseshus midt i handelspladsområdet, kaldet "Fårefarmen", er meget uheldigt i forhold til oplevelsen af det åbne landskab. Skov- og Naturstyrelsen købte i 2000 ejendommen på matr.nr. 20a Sebbesund By, Sebber med henblik på nedrivning.

En del af handelspladsen er udgravet, men der er stadig store arealer tilbage, som ikke er arkæologisk undersøgt. Det centrale område er uforstyrret af byggeri og lignende (bortset fra "Fårefarmen"). Bydelen syd for pladsen og øst for Sankt Nikolaj Bjerg virker kun i mindre grad forstyrrende på oplevelsen af området.

Kirken til det tidligere Sebber Kloster er i en ganske god bevarings-tilstand.

Sårbarhed og virkemidler

Arealerne ved Sebbersund handelspladsen vil være truet af almindelig landbrugsmæssig drift og i særdeleshed af dybdepløjning og dræning. I dag henligger de centrale dele af det arkæologiske interesseområde i græs (i brakordning eller som beskyttet natur).

Beplantning i form af læhegn eller lignende i området er ikke ønskelig. Området er generelt også sårbart over for almindelig tilgro-ning.

Området er omfattet af lokalplan nr. 7, 39 og 50. Lokalplan nr. 39 muliggør udbygning af det nordlige Sebbersund. I følge lokalplan nr. 50 vil Nibe Kommune vise tilbageholdenhed i udbygningen af den nordlige del af Sebbersund. Området er sårbart over for nybyggeri og væsentlige ændringer af eksisterende byggeri. Lokalplanen for området åbner mulighed for rekonstruktion af en stavkirke på fundstedet. Lige som der er mulighed for placering af formidlingsbygninger, parkering og toiletter.

En for voldsom lancering af kulturmiljøområdet som turistattraktion med tilknyttede faciliteter inden for området er uheldig. I dag (2006) er der opført en rekonstruktion af et grubehus og en lille udstillingsbygning, hvor man bl.a. kan se fund fra udgravningen. Det er begrænset hvor meget byggeri m.m., der kan rummes på stedet uden at ødelægge helhedsindtrykket. Formidlingsfaciliteterne foreslås af fredningsrejserne placeret længst mod nord på en grund, hvor der tidligere har været minkfarm.

Sebber Kloster

Kirkebygningen må ikke ændres uden tilladelse fra bl.a. de kirkelige myndigheder og Nationalmuseet. Det er sandsynligt, at der under terræn er bevaret arkæologiske levn efter klosterbygningerne. Ved nybyggeri, ombygninger og andre jordarbejder skal Aalborg Historiske Museum kontaktes forud for anlægsarbejdets påbegyndelse.

Området omkring Sebber Kloster er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen.

I øvrigt kan der henvises til lokalplan nr. 78 for Nibe Kommune vedr. et område ved Sebberkloster Hovedgaard til golfbane mv., vedtaget den 20/11 2002, samt kommuneplantillæg 3-2002 til Nibe Kommuneplan 1997-2001. Heri fremgår det, at der skal tages vidtgående hensyn til de kulturhistoriske værdier ved nævnte hovedgård og ved Sebber kirke i forbindelse med udvidelsen af golfbanen ved Sebberkloster.

Bonitering

Området ved Sebbersund ejer stor landskabelig skønhed, og samtidig er der mulighed for at overskue en meget betydningsfuld handelsplads fra vikingetiden i sin helhed, netop fordi det samlede areal i øvrigt er ubebygget, og sammenhængen mellem land og vand kan opleves.

Det er ikke svært at forestille sig, at bjerget har fungeret som en landkending, der var til at finde selv for folk, som aldrig havde været i Limfjorden før.

Sebbersund er en meget vigtig arkæologisk lokalitet. Betydningen er ikke kun af lokal karakter, men gælder for det sydiskandinaviske område.

I 1998 fremlagde man et fredningsforslag, der var udarbejdet af Nibe Kommune, Nordjyllands Amt, Skov- og Naturstyrelsen og Danmarks Naturfredningsforening. Dette fredningsforslag blev aldrig forelagt for Fredningsnævnet for Nordjyllands Amt. Efter Skov- og Naturstyrelsens køb af "Fårefarmen" blev der igen arbejdet på at arealfrede området, og i 2003 er der rejst en fredningssag til sikring af de arkæologiske, landskabelige, naturmæssige og rekreative værdier. Sagen afventer Naturklagenævnets afgørelse (2006). Hvis fredningen som skitseret i forslaget gennemføres, vil området sandsynligvis være sikret mod uheldige indgreb og dyrkningsmæssig nedbrydning.

Selve Skt. Nikolaj Bjerg er fredet i 1981. Størstedelen af området er i øvrigt omfattet af naturbeskyttelseslovens § 3 og § 15, der indeholder bestemmelser om beskyttede naturtyper og strandbeskyttelseslinie.

Området har stor pædagogisk værdi, især hvis det lykkes at få etableret et formidlingssted i den nordlige del af området. Den videnskabelige værdi af området er særdeles stor. Hvis området lades urørt, er der stor sandsynlighed for, at de resterende arkæologiske lag bevares.

Sebber Kloster

Klosterkirken har en stor oplevelsesværdi, og da der ikke er bevaret mange kirkebygninger fra nonneklostre i Danmark, har den tillige en videnskabelig værdi. Ydermere giver anlæggets landskabelige placering på overgangen mellem ager og eng et godt indtryk af menneskets udnyttelse af de naturlige ressourcer (ager til dyrkning og eng til kvæg). Hertil kommer, at nærheden til Halkær Bredning har givet endog meget gode fiskemuligheder – en ressource, der blev udnyttet af hovedgården langt op i tid.

Kontekst/sammenhænge

Sebbersund handelsplads

Limfjordsområdet generelt, dvs. sandsynligvis kulturel og handelsmæssige sammenhænge med steder som f.eks. Aggersborg, Ørbæk og Lindholm Høje.

Sebber Kloster

Lokaliteten kan bredt sammenlignes med andre nonneklostre i Danmark.

Anvendt kildemateriale

Birkedal, Peter og Erik Johansen: En handelsplads fra yngre jernalder og vikingetid ved Sebbersund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1991.

Birkedal, Peter og Erik Johansen: Trækirkerne ved Sebbersund. Aalborg Stiftsbog 1993.

Jørgensen, Jens A. og Bente Thomsen: Gyldendals bog om danske klostre. København 2004, s. 240f.

Nielsen, Jens N.: Sebbersund. Handel, håndværk og kristendom ved Limfjorden. Aalborg Historiske Museum 2002.

Nielsen, Jens N.: Kirken på Skt. Nikolaj Bjerg. Aalborg Historiske Museum. Årsberetning 2002, s. 6ff.

Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Anden udgave. Bind 11: Himmerland og Ommersyssel. København 1966, s. 317ff.

Trap, J.P.: Danmark, 5. udgave, 1961.

Fredningsforslag for "Sebbersund, Handels- og håndværksplads samt kirke fra vikingetid", 26. februar 2003.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Skørbæk Hede

Kulturmiljø nr. 80

Tema

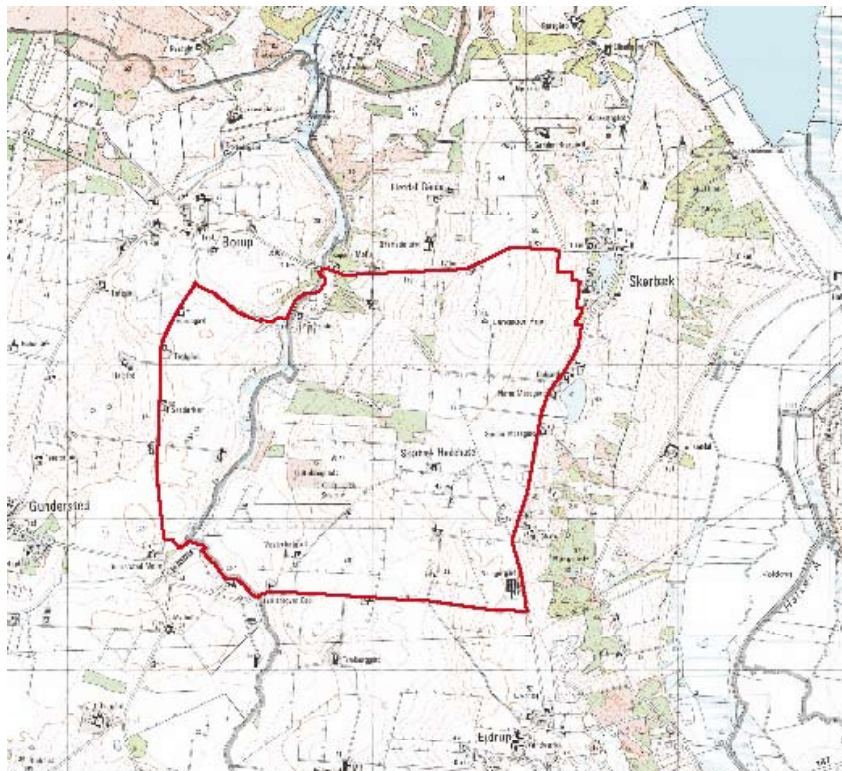
Ældre jernalder, middelalder, oldtid generelt

Emner

Agersystemer, boplads, gravhøje

Sted/Topografi

Kulturmiljøarealet omfatter området omkring Skørbæk Hede ned til og med Ajstrup bæk, der har sit udløb i Limfjorden ved Sebbersund og således sandsynligvis i forhistorisk tid har udgjort en væsentlig færdselsåre for bebyggelsen ved Skørbæk Hede. Der findes desuden en mængde levn fra ældre jernalder, selvom disse ikke giver nogen oplevelse af det kulturhistoriske landskab for iagttageren.

Dele af området er udpeget som kulturarvsareal (DKC 120803-84).

Karakteristik

Arealet omkring Skørbæk Hede udgør et unikt landskab, hvor især området omkring Savhøje er bemærkelsesværdigt. Selve højene udgør i dag en øst-vest vendt linie af tre høje samt en enkelt fritliggende høj nord for denne linie.

Gravhøje ved Skørbæk Hede.
Aalborg historiske Museum 2005.

I forhistorisk tid har der ligget 10 høje i et V-formet mønster med åbning mod vest. Netop i denne retning forekommer de mest spændende spor fra forhistorisk tid i landskabet. Her ligger et fossilt landskab af en bebyggelse, der har bestået af flere bygninger, samt tilhørende agersystemer. Selve bygningernes grundrids er bevaret, fordi der i konstruktionen er gjort brug af tørv til de ydre vægge. Disse vægge står derfor tilbage som små forhøjninger, hvor det firkantede grundrids klart kan udskilles, ligesom indgangspartierne danner to modstående fordybninger i midten af de to langsider. Tre eller muligvis flere af disse bygninger kan iagttages i terrænet.

Hus med tørvevægskonstruktion.
Aalborg historiske Museum 2005.

Nord for bebyggelsen ligger et større område med agersystemer, der ligeledes stadig kan iagttages. Agersystemerne udgøres af ældre jernalders digevoldingssystemer med mindre lodder af fladt terræn omgivet af volde til adskillelse af de enkelte lodder. Derudover findes også middelalderens mere markante højryggede agersystemer i lange lige linier ned ad skråningen.

Agersystemer.
Aalborg historiske Museum 2005.

Kontekst

Skørbæk Hede, Savhøje, Ajstrup Bæk

Sårbarhed og virkemidler

Den midterste af de tilbageværende Savhøje er udsat for erosion på den nordlige side, idet området omkring gravhøjene afgræsses af heste. Det bør overvejes, om området omkring bopladsen skal ryddes for de buske og mindre træer, der er på arealet, således at iagttageren får en bedre opfattelse af området. Om denne bevoksning udgør en decideret trussel for bopladsen kan ikke umiddelbart afgøres. Desuden gennemgraves den østligste af de tilbageværende Savhøje af adskillige rævegrave.

Bonitering

Bebyggelsesformen er meget interessant og speciel for Nordjylland. Selve forholdet mellem agersystemer og bebyggelse er ligeledes en sjældenhed.

Anvendt kildemateriale

Det Kulturhistoriske Centralregister (DKC) www.dhonline.dk

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Skørbæk

Kulturmiljø nr. 81

Tema

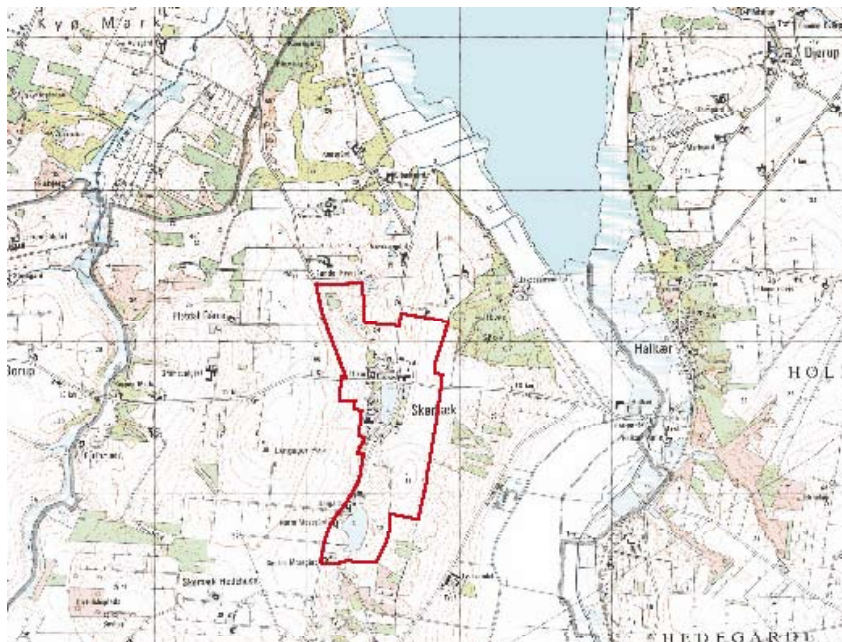
Bosætning landet

Emne(-r)

Landsby, uregelmæssig vejfor-
teby

Sted/Topografi

Ejdrup sogn i det nordlige Himmerland.

Landsbyen Skørbæk ligger vest for den brede flade dal omkring Halkær Å ca. 2 km fra åens udløb i Halkær Bredning. Fra starten af 1900-tallet, hvor Halkær Pumpelag etableredes, løb den regulerede å gennem et 150 ha stort engområde inden udløbet i Halkær Bredning, men ved et naturgenopretningsprojekt er store dele af ådalen i 2005 omdannet til en sø. I stenalderen var ådalen en fjordarm. Dalsiderne oven for den nuværende genskabte sø udgøres af brede sandede terrasser, og bagved disse udgøres afgrænsningen til det bagvedliggende højland af kløftede skræntsider.

Skørbæk er placeret i bakkelandet i ca. 30 meters højde oven for den vestlige dalterrasse. Landsbyen ligger lidt op ad skrænten, men stadig i læ af den fortsatte stejle stigning videre mod vest op til det kuperede højland, der når 66 meter over havet ved Langager Høje.

Skørbæks midte udgøres af en vandfyldt forte med en langstrakt form samt nord herfor et sumpet område med en mindre sø. Landskabets stigning mod vest i retning af Langager Høje fortsættes umiddelbart vest for søen og vådområdet. De to vådområder afskæres i dag fra hinanden af et vejforløb.

Kulturmiljøet består af landsbyen Skørbæk med næromgivelserne på terrassen ned mod Halkær Ådal. Afgrænsningens kerne er selve landsbyen med landsbyen med forten.

Vejforløbet mellem Skørbæks to vådområde. Den langstrakte sø til højre og det mindre vådområde til venstre.

Aalborg historiske Museum 2006.

Tid

Middelalderen og frem til i dag

Karakteristik

Skørbæk optræder første gang i det skriftlige kildemateriale i 1300-tallet, men landsbyens grundlæggelse skal som hovedparten af Danmarks landsbyer givetvis dateres tilbage til i hvert fald den tidlige middelalder. Ved optegnelserne til Chr. V's matrikel i 1682 bestod Skørbæk af 11 gårde med et opdyrket areal på i alt 375 tdr. land.

Skørbæk på minoreret sognekort. Udsnit fra beg. af 1800-tallet. Aalborg historiske Museum 2006.

Formentligt allerede ved anlæggelsen krævede de lokale terræforhold en tilpasning af landsbyens struktur, der placerede Skørbæk blandt den gruppe landsbyer, der i dag sammenfattende betegnes som uregelmæssige vejfortebyer. Gårdene grupperede sig omkring de vandfyldte og sumpede arealer, som derved kom til at udgøre landsbyens forte. Med placeringen dels omkring den sydlige langstrakte sø dels det nordlige vådområde fik landsbyen samtidig en uregelmæssig udformning, næsten med to forter.

Forten i Skørbæk set fra syd.
Aalborg historiske Museum 2006.

Mellem 1682 og fremkomsten af kortmaterialet i 1800-tallet synes der ikke at være sket nævneværdige forskydninger i antallet af gårde og huse i Skørbæk. Samtidig vedblev Skørbæks gårde med at være placeret i landsbyen, dvs. landsbyen blev ikke udflyttet, og selvom antallet af gårde er faldet, ser de tilbageværende ud til fortsat at være placeret nogenlunde, hvor de har ligget siden det første kendskab til placeringerne i starten af 1800-tallet.

Vestre søvej i Skørbæk. Enkelte
gårdbebyggelser ligger stadig langs
vejen.
Aalborg historiske Museum 2006.

I dag domineres landsbyen af nyere bebyggelse (efter ca. 1950), hvoraf en del er beboelseshuse etableret på tomterne fra de tidligere gårde. Åbningerne i bebyggelsesrækken omkring den sydlige langstrakte sø lukkes i vid udstrækning af træbevoksning.

Bevaringstilstand

Skørbæks karakter som en uregelmæssig forteby erkendes stadig uden problemer, selvom antallet af gårde er faldet, hvorved der er åbnet huller i gårdrækken, og selvom bebyggelsen gennemgående er fornyet med ganske store konsekvenser for helhedsindtrykket som følge. Bebyggelsen er således fortsat placeret omkring den sydlige langstrakte sø og det nordlige vådområde.

Husene omkring det nordlige vådområde der anes bag træerne til venstre i billedet.
Aalborg historiske Museum 2006.

Sårbarhed og virkemidler

Kulturmiljøet vil være sårbart overfor ændringer, der bryder med strukturen som uregelmæssig forteby. Ændringer i bebyggelsesstrukturen, der bryder med beliggenheden omkring fortens, vil således forstyrre oplevelsen af kulturmiljøet. Især bebyggelser ind på selve fortens ned mod vandkanten vil naturligvis være af en særligt ødelæggende karakter, men tilsvarende vil byggeri længere op ad skrænten mod vest virke forstyrrende. Den fremtidige sikring og udvikling af kulturmiljøets værdier burde således foregå på grundlag af en lokalplan for området.

Bonitering

Med den nære sammenhæng med det naturgivne grundlag besidder kulturmiljøet autentisk pædagogisk værdi for forståelsen af det danske landbosamfund frem mod landboreformernes markante forandringer af landskabet efter ca. 1800. Skørbæk er en repræsentant for gruppen af danske fortelandsbyer.

Kontekst/sammenhænge

Ud over Skørbæk har fortelandsbyerne været hyppigt forekommet i det danske landskab. Talrige eksisterer endnu, og fra det øvrige Himmerland kan bl.a. Voldsted ved Aalborg og Brøndbjerg syd for Rold Skov nævnes som velbevarede eksempler.

Kildemateriale

Bevaringsinteresserne i 21 landsbyer i Nordjyllands Amtskommune. Aalborg 1981.

Hastrup, Fritz: Danske landsbytyper – en geografisk analyse. Skrifter fra Geografisk Institut, Århus Universitet 1964.

Pedersen, Henrik: De danske landbrug. København 1928 (reprotryk 1975).

Porsmose, Erland: Landsbyer. De kulturhistoriske interesser i landskabet. Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Nibe

Kulturmiljø nr. 82

Tema

Kystkultur

Emne(-r)

Fiskerleje, købstadshavn, købstadsmiljø, marina m.v.

Sted/Topografi

Nibe by, nær Nibe bredning i Limfjorden, der tidligere har været et af hovedfangststederne for sild.

Kulturmiljøet omfatter den ældste del af Nibe by ud mod fjorden inkl. havneområdet.

Oprindelig var Nibe et mindre fiskerleje, der første gang nævnes i 1406, men i løbet af 1400-tallet nævnes byen oftere og oftere, samtidig med at sildefiskeriet i Limfjorden tog til. I begyndelsen af 1400-tallet fik byen også egen kirke og blev dermed eget sogn, hvor byen hidtil hørte til Vokslev sogn.

I slutningen af 1600-tallet var sildefiskeriet i fuldt flor, og byen havde 23 mindre gårde, 5 huse og 270 huse uden jordtilliggende, hvilket svarede til omkring 17-1800 indbyggere. Det var en anseelig størrelse, og byen var da også i 1600-tallet Jyllands ottende største by.

I 1727 fik Nibe købstadsrettigheder på trods af, at Aalborg forsøgte at forhindre det, og byen oplevede en glansperiode, der varede i

omkring 100 år. Byens købmænd eksporterede sild specielt til området omkring Østersøen. Nibe oplevede store brande i 1765 og i 1806, hvor mange huse gik op i flammer. Til erstatning for disse blev mange af de huse, vi kan se i dag, bygget. Flere af disse huse blev bygget med "knækkede" hushjørner formentlig som følge af brandregulativerne, der skulle sikre, at brandsprøjterne kunne komme hurtigt rundt om hjørnerne i de smalle gader. Disse "knækkede" hjørner er i dag et særkende ved byen.

Færchs gård, Mellemgade 31. Bemærk det "knækkede" hjørne.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Byens vækst og økonomiske velfærd var tæt forbundet med den rige forekomst af særlig sild, og da Vesterhavet brød igennem Aggertangen i 1825, fik det betydelige konsekvenser for Nibe. En fjerdedel af befolkningen flyttede som følge af nedgangen i fiskeriet, og byen fik igen karakter af et mindre fiskerleje.

Til erstatning for fiskeriet startede forskellige industrivirksomheder, der fremstillede kradsuld, tobak, sprit, øl, korkvarer m.m. Jernbanen blev åbnet i 1899 med station i Strandgade som en del af Aalborg-Hvalsundbanen. Banen blev nedlagt i 1969, og stationen blev revet ned til fordel for byggeri af et rådhus.

Dele af området er udpeget som kulturarvsareal (www.dkc.online nr. 120507-30).

Tid

Fra middelalderen frem til vor tid.

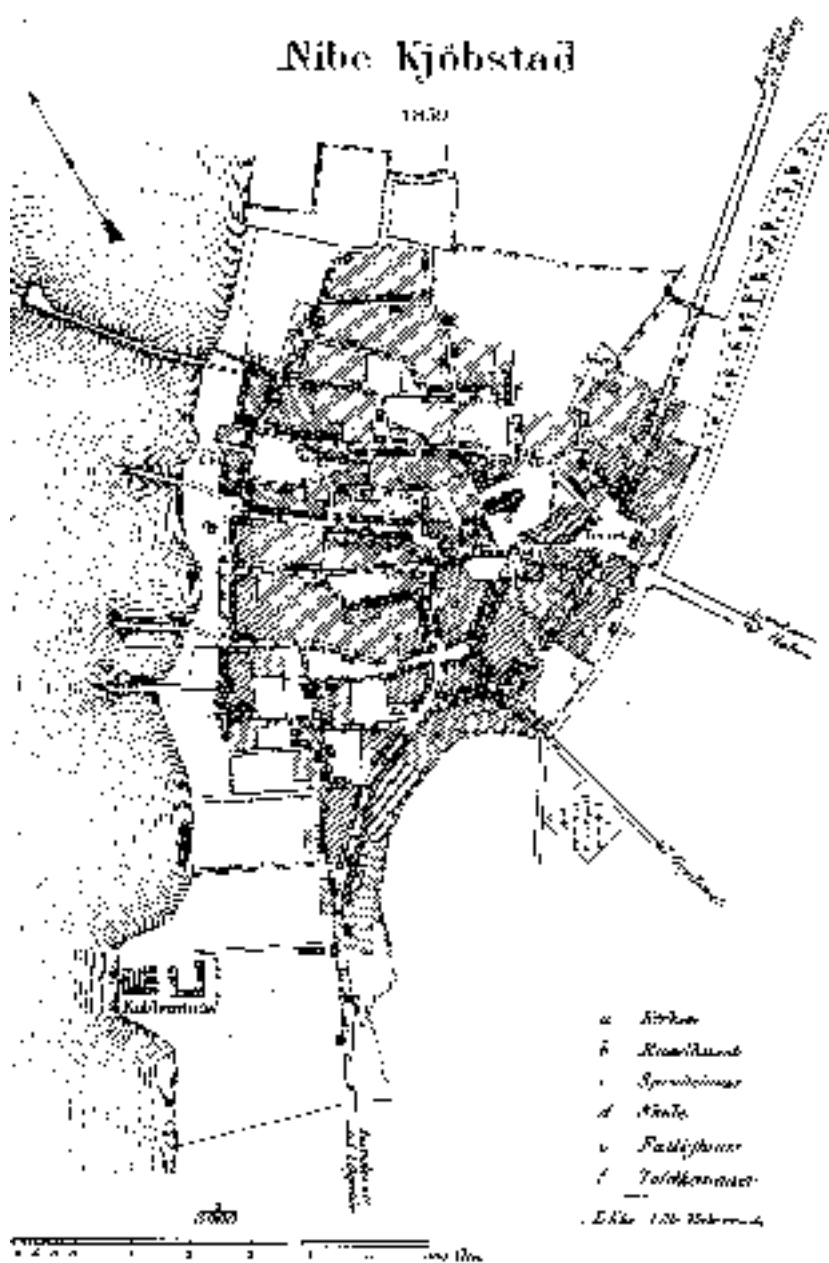
Karakteristik

Nibes oprindelse og udvikling er nøje knyttet til Limfjordsfiskeriet, hvilket stadig giver sig til kende i byen. Det er således ikke tilfældigt, at byenåbnet udgøres af tre sild. Langs stranden, hvor sildene bragtes i land, opstod Strandgade, der trods det foranliggende uvedkommende byggeri stadig kan fornemmes som byens front mod vandet. Den første bebyggelse har utvivlsomt ligget her, men snart udvidedes bebyggelsen med gader, der gik vinkelret ind i land. Disse parallelle gader, der førte til og fra stranden, er der endnu og præger stadig byplanen på afgørende vis: Kildegade, Store Tranegade, Mellemgade, Voldborggade, Grønnegade og Tyvedalsgade for at nævne de vigtigste. Gaderne forbindes af slipper, og først ret langt inde i land er der egentlige gader på tværs af mønsteret. Dette gamle gadenet, som så klart afspejler byens historie, er unikt og udgør i sig selv et spændende kulturmiljø.

Man kan med god vilje stadig fornemme byens gamle front mod stranden. Strandgade med det nye rådhus til venstre.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Trap 1. udgave.

Også gadernes huse er nært knyttet til fiskerierhvervet, og nogle af husene har en fortid som salterboder til nedsaltning af sild eller som tjærehuse til behandling af sildegarnene. Som eksempel kan nævnes Voldborggade 2, der oprindeligt var baghus til Grønnegade 7-9, hvor fiskeren boede. I baghuset havde han indtil sildeeventyrets ophør salterbod og tjærehus, siden blev salterboden omdannet til værelse og tjærehuset til køkken.

Voldborggade 2.
Viggo Petersen 1993.

Sådanne historiske forhold kan ikke mere umiddelbart iagttages, men skal forklares. Mere håndgribeligt er det, at fiskeriets opgangsperioder har givet byen dens smukkeste huse. Det gælder ikke mindst de to hjørnehuse yderst i Mellemgade ud mod Strandgade. Mellemgade 31 (Strandgade 12) blev således opført i 1806 for N.A. Færch, som ejede flere sildestader i fjorden end nogen anden. Dette hus kaldes også Færchs gård. Huset på det modsatte hjørne opførtes i 1825 for fiskeriudreder og købmand Rasmus Færch. Dette hus, Mellemgade 52, er byens eneste fredede ejendom.

Huset Mellemgade 52 overfor
Færchs gård.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

I 1825 brød Vesterhavet ind i Limfjorden, og efter få års forløb var det blomstrende sildefiskeri slut. Byens beliggenhed ved fjorden gjorde dog, at den stadig havde en vis maritim betydning. Først i 1865-66 fik Nibe egentlig havn, mens man tidligere havde måttet klare sig med stranden og et par simple skibsbroer. En enkelt købmand havde

dog allerede tidligere sin egen private havn, hvis rester stadig er bevaret som den lille halvø, hvor roklubben i dag har sin bygning.

Jollehavnen.

Kirsten Monrad Hansen 2006.

Straks fra begyndelsen var der vanskeligheder med at holde Nibe havn fri for sand, og en gang i 1930'erne opgav man det helt. Den tilsandede og efterhånden også tilgroede havn kom til at udgøre et ualmindeligt stemningsfuldt miljø, indtil den moderne lystbådehavn, der blev anlagt umiddelbart øst for den gamle havn, helt overskyggede og kvalte den gamle idyl. Denne lystbådehavn med de tidstypiske ensartede huse i efterligning af Skagens fiskepakhuse, er endnu for ny til at have nogen historisk interesse.

Den nye lystbådehavn med de ensartede "Skagenshuse".

Kirsten Monrad Hansen 2003.

Bevaringstilstand

Det karakteristiske gadenet er fuldt bevaret og let forståeligt, når man først har fået forklaret sammenhængen. Desværre er der på størstedelen af Strandgades fjordside, der oprindeligt var uden bebyggelse, opført en række bygninger (rådhus, møbelforretning m.v.), der fratager byens gamle fjordfront udsigten over vandet. Byens første havn fornemmes ikke mere efter opførelsen af den dominerende lystbådehavn.

Af byens huse er bevaret ikke så få fra sildefiskeriets storhedstid. Foruden de relativt få bygninger, som har bevaret udseendet uæn-

dret fra opførelsestiden, er der mange, som i tidens løb er blevet ombygget efter de skiftende smagsretninger. Også mange af disse ændrede huse er historisk interessante.

Husrække i Kildegade.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Sårbarhed og virkemidler

Det unikke gademønster er formodentlig ikke truet. De smalle slipper mellem gaderne bør fortsat beholde sti-karakteren.

Der er allerede i tidligere tid sket beklagelsesværdige overgreb mod den vigtige Strandgade-front, og det er af stor betydning, at de resterende huse fra Kildegade til de smukke hjørnehuse på begge sider af Mellemgade bibeholdes. Der har i nyeste tid været ønsker om at fjerne hjørnehuset ved Kildegade, hvilket vil være meget uheldigt, bl.a. fordi huset visuelt bidrager til at "holde sammen" på husrækken. Husets vedligeholdelsestilstand er sådan, at man ved yderligere forfald kan frygte, at det på et tidspunkt forsvinder. Huset har fået "høj bevaringsværdi" i Nibe Kommuneatlas, og man kan håbe, at dette kan være med til at bevare huset.

Voldgade med kirken i baggrunden.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Byens mange beskedne bygninger er meget sårbare og kan ved ufølsomme ombygninger uhyre let miste deres charme. Det er allerede sket i mange tilfælde, men kan formentlig rettes op ved kommende istandsættelser. Ved istandsættelser og ombygninger bør

man være opmærksom på, at mindre synlige minder om byens tilknytning til fjorden ikke udviskes.

Kommunen har i 2006 vedtaget en bevaringsplan for byen. Planen kan forhåbentlig være et værktøj, der i fremtiden sikrer de bevaringsværdige bygninger og gadestrukturer. Inden for de senere år er flere bevaringsværdige huse nedrevet eller ombygget til ukendelighed.

Bonitering

Nibe er en hyggelig by med mange gamle huse, og helt enestående er det karakteristiske gadenet, hvor Strandgade i sin tid lå ud mod Limfjordens bred, mens mange parallelle gader førte til og fra stranden. Stranden var byens livsnerve, hvor fiskene bragtes i land. Det velbevarede gademønster fortæller byens historie på yderst pædagogisk måde. Også byens gamle huse vidner om byens tidligere afhængighed af fiskeriet, men dette skal dog formidles for at blive opfattet. Nibe må betegnes som unik, for der er ikke andre byer, som ligner, og hvis historie er tilsvarende.

Kontekst/sammenhænge

Byens placering og de mange fine huse har sammenhæng med det store sildefiskeri, der blev drevet i Limfjorden op til ca. 1825.

Anvendt kildemateriale

Trap, J.P.: Danmark (diverse udgaver 1859-1961).

Christensen, Harry: Ni tværsnit af Nibes historie. Nibe Kommune 1977.

Israelsen, N.J. og Viggo Petersen: Historiske huse i Nibe. Nationalmuseet 1979.

Nibe Kommuneatlas. Byer og bygninger 2002. Kulturarvsstyrelsen 2002.

Petersen, Viggo: Det gamle Nibe. Nationalmuseet 1979.

Lokalplan nr. 88 – for bevaring af værdifulde bygninger og miljøer i Nibe by. Marts 2006.

Beskrivelsen er udarbejdet af Viggo Pedersen.

Nørholm

Kulturmiljø nr. 83

Tema

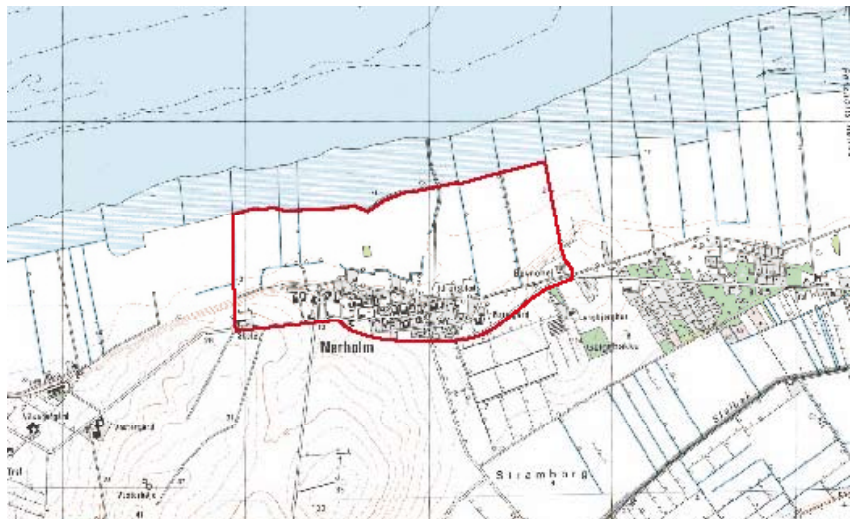
Bosætning landet

Emner

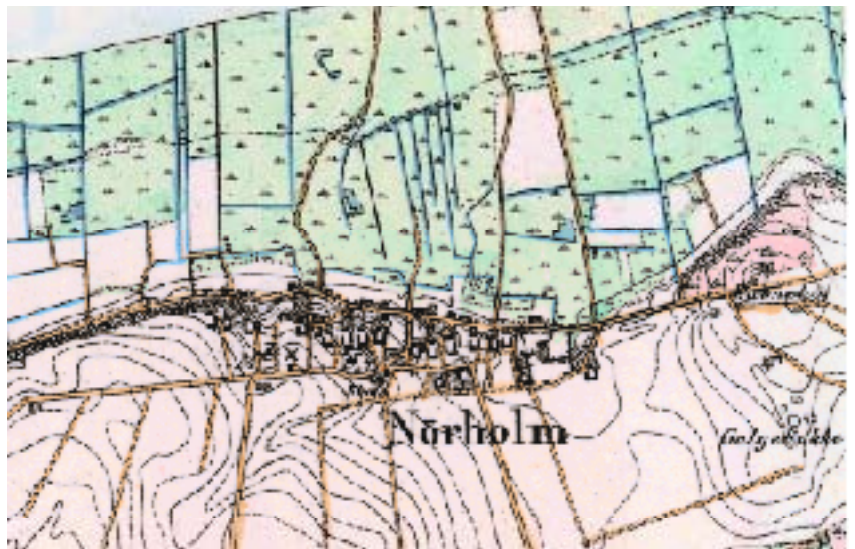
Landsby, slynget vejby med randbeliggenhed, kirke, overfartssted

Sted/topografi

Landsbyen Nørholm ligger ved sydsiden af Limfjorden ud for det sted, hvor Gjøl tidligere lå som en ø i fjorden. Typemæssigt er landsbyen en slynget vejby med gårdene liggende på en konsekvent række. Landsbyen har en udpræget randbeliggenhed på nordsiden af en markant morænebakke, der har ligget som en ø i både ishavet og det yngre stenalderhav. Bakken står med markante, men afrundede kystskrænter ud mod Limfjorden. Den flader dog ud mod nord-øst, hvor landsbyen er placeret. De lave strandenge mellem fjorden og landsbyen har en bredde på 600-700 m.

Nørholm kirke med omgivende kirkegård ligger centralt i landsbyen på sydsiden af gårdrækken. I dag er dette en placering ved landsbyens hovedgade. Tidligere havde hovedfærdsels-åren dog en nordligere beliggenhed på gårdrækkens nordlige side.

Kulturmiljøet dækker landsbyen Nørholm med strandenge.

Dele af området er endvidere udpeget som kulturarvsareal (DKC 120508-54).

Tid

Middelalder og nyere tid.

Karakteristik

Historisk set går Nørholm mindst tilbage til 1100-tallet, der formentlig er århundredet, hvor den nuværende Nørholm Kirke påbegyndes. Mange detektorfund og andre forhold vidner dog om, at bebyggelsen på bakkeøen er langt ældre. Hvornår, den lægger sig fast med den nuværende placering, vides dog ikke. Det er tænkeligt, at den har eksisteret mindst et århundrede, da kirken opføres.

Nørholm efter udskiftningen i 1813.
(Udsnit af Formindret Kort over Nørholm Sogn).
Aalborg historiske Museum.

I de skriftlige kilder kan Nørholm føres tilbage til 1216. Af Christian V's matrikel fra 1688 ses, at Nørholm er en forholdsvis stor landsby, der udgøres af 35 gårde og 22 huse, hvoraf de 16 er jordløse. På daværende tidspunkt er den faktisk den største i Himmerland. Landsbyens dyrkede areal er på godt 245 tdr. hartkorn. En af forklaringerne på landsbyens størrelse skal formentlig findes i dens placering ved Limfjorden, der i tidligere tider var en langt vigtigere trafikåre end i dag. Landsbyens erhverv var da også tidligere delt mellem agerbrug og fiskeri. Endnu midt i 1800-tallet beskrives fiskeriet som

et betydeligt erhverv, hvorfra der afsættes fisk til Aalborg, Helsingør og Sverige. Ligeledes sendes en betydelig del saltede ål til København og andre steder. Fiskeriet synes dog at have mistet sin betydning inden udgangen af 1800-tallet, og i dag er der ingen synlige spor efter det. Nørholm har vel desuden været et af fjordens overfartssteder og har på den måde tiltrukket yderligere trafik fra det omgivende land.

Nørholm. Gamle gårde i 1950.
Aalborg historiske Museum.

Bebyggelsesstrukturen i landsbyen har ikke gennemgået de store ændringer og er hovedsageligt kun blevet udvidet mod syd og sydøst. Ved udskiftningen (1812-1813) lå alle gårdene på en enkelt række, hvor de var orienteret mod nord og landsbyens daværende hovedgade. Denne placering af gårdene er formentlig i grundtræk den middelalderlige gårdplacering. Den nævnte hovedgade, der i dag hedder Hanedamsvej, var et af landsbyens fællesarealer og hed i daglig tale kort og godt "Gaden". Her drev byhyrden landsbyens kvæg til Bredkilde, der lå ved nordsiden af gaden og var landsbyens vandingssted. Fra kilden gik det mod fjorden til landsbyens fælles græsgange. Kampestensdiger indhegnede gaden, for at dyrene ikke skulle løbe ind på de enkelte gårdtofter. Hanedamsvej er i dag en smal grusvej og har tidligere nok været et bredere strøg.

Hanedamsvej i dag.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

På nordsiden af "gaden" lå de mindre huse. I løbet af 1800-tallet udvides bebyggelsen ved enkelte gårde, der kom til at ligge syd for den oprindelige gårdrækkes østlige del. Disse gårde er begyndel-

sen på bebyggelsen, der i dag ligger på sydsiden af landsbyens nuværende hoved-gade, Nørholm Bygade. I løbet af den seneste tid er udvidelsen af landsbyen fortsat i den syd-østlige del med enkelte huse.

Landsbyen har haft mindst to møller, der nu begge er forsvundet. I strandengen nord for landsbyen lå en vandmølle, der fik vand fra Bredkilde. Kilden udspringer umiddelbart nord for landsbyen neden for den gamle kystskrænt og var tidligere langt vandrige. Vandmøllen nævnes første gang i 1553 og forsvandt allerede i 1700-tallet. Landsbyens vindmølle, der var af den hollandske type, lå på bakken vest for kirken. Den blev opført i 1872 og revet ned i 1956. Bevaret er til gengæld landsbyens gamle fattighus, der ligger på nordsiden af den gamle hovedgade, tæt ved Bredkildes udspring.

Fattighuset.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

For Nørholm Landsby blev der vedtaget en bevarende lokalplan i 2003 (Lokalplan 01-019. Nørholm Landsby. Aalborg Kommune). Lokalplanen giver en karakteristik af landsbyen med dens struktur, bygninger mv., og der skal derfor gives en generel henvisning til denne. Ligeledes er landsbyen af Nordjyllands Amt udpeget som et område af interesse.

Kirken

Kirken er en romansk kvaderstenskirke af granit og formentlig opført i 1100-tallet. De ældste bygningsafsnit udgøres af kirkens kor og skib, foruden en apsis, der blev nedbrudt allerede i middelalderen. I senmiddelalderen får kirken to gotiske tilbygninger i form af et tårn mod vest og et våbenhus på nordsiden af skibet. Begge tilbygninger er bygget af munkesten foruden genbrug af enkelte granitkvadre. Korets østvæg er smykket med tre spidsbuede blændinger. Tårnets øst- og vestgavl har ligeledes tre blændinger, der dog er fladbuede. I skibets sydvæg indgår flere billedkvadre, der bl.a. viser en mandsfigur med oprakte arme, et korslam og en roset. Kirkens granitkvadre står i blank mur, mens munkestensmurværket er hvidkalket. Fra kirkegården, der er omkranset af et stendige og delvist af store træer, er der frit udsyn mod syd over bakkeøens store markflader.

Nørholm Kirke.
Aalborg historiske Museum.

I det indre af kirken ses rester af sengotiske og renæssance kalkmalerier i koret. I det indre findes ligeledes kirkens mest berømte ejendel, nemlig den trefløjede altertavle fra senmiddelalderen. Tavlen er fra omkring 1504 og har formentlig oprindelig hørt hjemme i domkirken Skt. Knuds Kirke i Odense. Den er sandsynligvis fremstillet i Lübeck, hvor den formentlig blev bestilt af Odense-bispen Jens Andersen Beldenak. Bispen selv ses portrætteret på tavlens midtfelt, knælende ved siden af en vildmand, der holder bispens våbenskjold. Hvorfor, den er fjernet fra Odense og havnet i Nørholm, vides ikke med sikkerhed. Men måske det har noget at gøre med bispens aktive politiske karriere og et efterfølgende uheldigt eftermæle.

Et af de gamle huse i Nørholm, der ligger på sydsiden af skråningen ned mod Hanedamsvej. Man kan ane engene ud mod fjorden i baggrunden.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

Bevaringstilstand

Nørholm har bevaret en stor del af sin bebyggelsesstruktur og sit præg som en agerdyrkende landsby. Især opleves det ved den gamle hovedgade, Hanedamsvej, der stadig er en grus- og jordvej. Ligeledes er landsbyen velbevaret som en enhed. Afgrænsningen mod de omgivende marker er meget tydelig, hvilket skyldes den næsten totale mangel på udflyttede og senere gårde. Ligeledes er det omgivende areal næsten helt fri for træer, hvilket giver et godt udsyn til byen. Til gengæld har bygningsmassen mistet sit tidligere ensartede præg og indeholder i dag bygninger med stor varietet i materiale og farvevalg. Fiskerierhvervet er helt gledet bort, og der ses ingen spor efter det i dag.

Sårbarhed og virkemidler

I den ovennævnte lokalplan henvises der (s. 21) til, at størstedelen af landsbyen og området omkring kirken er udpeget af Nordjyllands Amt som henholdsvis område af interesse og område af særlig interesse. Det kan altså konkluderes, at Nørholm allerede har planmyndighedernes fulde opmærksomhed, hvilket betyder, at stedets kulturhistoriske værdier skal have maksimal beskyttelse. Herunder en forståelse for bevaring af de unikke og sårbare kilder til landsbyens ældste historie, der ligger under mulden i form af arkæologiske levn. For at bevare den tydelige enhed, som Nørholm endnu udgør, må det være hensigtsmæssigt, at fremtidig bebyggelse placeres i nær tilknytning til de nuværende bygninger. Altså skal den ikke flyttes ud i de omgivende arealer med det formål at bevare landsbyen. Det vil netop fremskynde opløsningen af landsbyens struktur og tydelige enhed. Det sidste ser man netop ske ved en af egnens øvrige udpegede landsbyer, Volsted. Her er man netop begyndt at anbringe nye bygninger ude i det velbevarede og helt ubebyggede, stjerneudskiftede marksystem. Herved opnås det helt modsatte af det tilsigtede, netop at landsbyens struktur og tydelige enhed går i opløsning.

Nørholm landsby med det syd for liggende bakkedrag er udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning. Udpegningen er foretaget af Kulturarvsstyrelsen i forbindelse med landsdækkende udpegning af kulturarvsarealer. Den væsentligste årsag til udpegningen er de mange detektorfund, der er gjort på markerne syd for landsbyen i de seneste par årtier. Foruden hundredvis af mønter drejer det sig om alverdens metalgenstande fra landsbyens lange historie. I landsbyen er der foretaget en mindre arkæologisk undersøgelse (ÅHM j.nr. 5216) sydøst for kirken og en besigtigelse (ÅHM j.nr. 5528) nordøst for kirken. Kun ved undersøgelsen blev der gjort få iagttagelser af kulturhistorisk interesse.

Bonitering

Nørholm er som en randbebyggelse repræsentativ for en bebyggelsesform, der er almindelig i det nordlige himmerlandske område, hvor landskabet er præget af store bakkeøer adskilt af gamle stenalderfjordarme. Randbebyggelserne ligger på randen af disse bakkedrag, hvor landskabet yder et højtliggende areal til dyrkning og lavereliggende engarealer til græsning. Randbebyggelserne kan groft deles i to grupper, hvor gårdene enten ligger på en række eller mere centreret omkring en forte. Nørholm er en meget udtalt repræsentant for den første type, der også kaldes en slynget vejby.

Randbebyggelserne ligger typisk med deres romanske kirke, der er bevis for, at de i tid i hvert fald rækker tilbage til 1100-tallet. Det vil

nok også være sikkert at sige, at de rækker tilbage til mindst den sene vikingetid i 1000-tallets første halvdel. Blot er der aldrig foretaget under-søgelse, der kan kaste klart lys over deres oprindelsestidspunkt samt hele deres tidligste struktur og gårdtyper. Derfor skal Nørholms videnskabelige værdi, i øvrigt sammen med de øvrige gamle landbebyggelser, nævnes som en næsten helt udforsket arkæologisk kilde til livet i sen vikingetid og middelalder.

Nørholm fremviser i øvrigt med hele sin struktur, grusveje og mangel på fortøve rester af et autentisk landsbymiljø, der vækker minder om gamle dage. En gåtur i tørvejr ad den gamle hovedgade, neden for kystskrænten og gådrækken og med udsigt til fjorden, blev af stedets præst i 1953 beskrevet som en af landets smukkeste spadsereture.

Kontekst/sammenhænge

Som en slynget vejby med randbeliggenhed finder Nørholm sine klareste paralleller i bebyggelser som Lillevorde, Gudum, Sejlflo og Gug. De to sidstnævnte har dog mere eller mindre helt mistet deres landsbypræg. Denne sammenligning gælder kun bebyggelsens struktur. Nørholms virkelige paralleller skal snarere findes i andre fjordnære landsbyer, hvor fiskeriet og måske anden sejlads har spillet en rolle. Her skal peges på lokaliteter som Attrup, Gjøllandsby og landsbyerne på Øland, der alle ligger på fjordens nordside. På fjordens sydside ligger desuden landsbyerne Stavn og Valsted med en klar orientering mod fjorden.

Et af husene langs grusvejen Handedamsvej, der var den gamle bygade i Nørholm.

Kirsten Monrad Hansen 2006.

Anvendt kildemateriale

Aalborg Kommune: Lokalplan 01-019. Nørholm Landsby. Teknisk Forvaltning 2003.

Frederiksen, L.: Bidrag til Nørholm Sogns Historie. Vorup 1960.

Miljøministeriet. Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Aalborg Kommune: Aalborg Syd. Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1994.

Pedersen, H.: De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688. København 1928 (Retrotryk for Landbohistorisk Selskab. København 1975).

Trap, J.P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Speciel Deel. Andet Bind. København 1859, s. 206.

Trap, J.P.: Danmark. Femte Udgave. Ålborg Amt. Bind VI, 3. Gads Forlag 1961. s. 1041-1044.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum.

Store Restrup husmandsudstyknings

Kulturmiljø nr. 84

Tema

Bosætning landet

Emne(-r)

Husmandsudstyknings

Sted/Topografi

Store Restrup, Sønderholm sogn.

Husmandsudstykningsen fra herregården Store Restrup ca. 12 km. sydvest for Aalborg er stort set beliggende på flad hævet havbund med relativt gode jorder. I engområderne nord for Store Restrup ligger dog et lidt højere område, der har været præget af sandflugt, og som derfor er beplantet. Tæt forbi herregården løber Hassers å, og øst herfor er jorden mindre god og ligeledes beplantet (Restrup skov).

Udpegningen omfatter det område af herregården Store Restrups jorder, der var omfattet af udstykningen til husmandslodder i 1912. I kulturmiljøets nordøstlige moseprægede hjørne er afgrænsningen dog tilpasset som følge af nyere landskabsændringer, bl.a. i forbindelse med etableringen af et omfattende landevejsanlæg.

Tid

1912 – til ca.1930

Karakteristik

Med landboreformerne omkring slutningen af det 18. århundrede fik de nye selvejerbønder muligheder for økonomisk, social, politisk og kulturel fremgang. Reformerne gav imidlertid ikke tilsvarende muligheder for gruppen af husmænd, der havde taget arven op fra de gamle landarbejdere, og som op gennem det 19. århundrede var voksende i en sådan grad, at den i 1880'erne omfattede to tredjedele af landbobefolkningen. Resultatet blev en splittelse af den samlede bondestand.

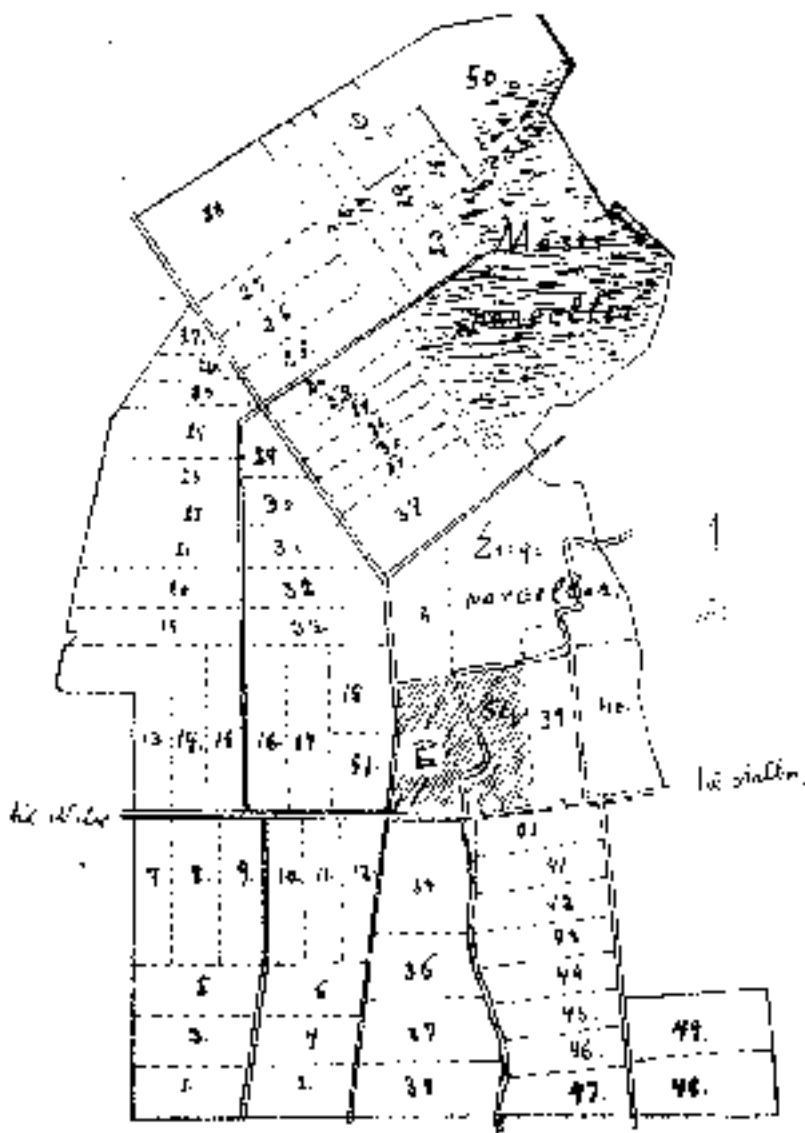

Som modsvar på den voksende fattigdom blandt husmændene tog staten initiativ til Statshusmandsloven i 1899, men da denne imidlertid ikke – og heller ikke dens revisioner i 1904 og 1909 – fik virkning med udstykninger og oprettelse af husmandsbrug i det tilsigtede omfang, vandt krav om jordfordelinger i stigende grad frem blandt husmændene. Den begyndende husmandsbevægelse fik dermed et politisk islæt – dog uden de revolutionære træk der gjorde sig gældende ved lignende samtidige bevægelser i andre lande.

I det gamle Aalborg Amt, hvor der i forvejen var en stærk højskoletradition præget af Thomas Bjørnbaks ideer om at udjævne skel mellem grupper i samfundet gennem oplysning, fik husmandsbevægelsen særligt hurtigt vind i sejlene set i forhold til det øvrige land. Fra omkring 1900 voksede en række husmandsforeninger således frem i området på initiativ af personer, der havde hentet inspiration fra de bjørnbakske højskoler – især fra højskolerne i Fjellerad, Bælum og Skelund – og hertil kom de overordnede enheder Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt (stiftet 27. marts 1909) og Aalborg Amts Sammensluttede Husmandsforeninger (stiftet 1914). Husmandsbevægelsens hurtige gennemslag i det gamle Aalborg Amt skyldtes desuden, at området – på trods af Aalborgs industrielle vækst i perioden – havde en relativt lav industrialiserings- og urbaniseringsgrad og dermed havde befolkningen utilstrækkelige muligheder for at søge bort fra landet og ind i andre erhverv.

Husmændenes Udstykningsforening i Aalborg Amt blev stiftet som følge af en opfordring fra februarmødet samme år i husmændenes jyske samvirksomhed om at danne "virkssomme udstykningsforeninger i hvert amt for derigennem at få jordfordelingen ordnet netop i den ånd, som husmændene kræver det". Straks efter stiftelsen tog bestyrelsen fat på opkøbet og udstykningen af jord til husmandsbrug – i første omgang mindre gårde bl.a. i Vårst, Skelund og Gandrup, der hver især blev udstykket til en håndfuld husmandslokker hver af et omfang i størrelsesordenen 5-12 tdr. land.

I september 1912 købte udstykningsforeningen herregården Store Restrup for 400.000 kr. af den daværende ejer E.C. Weidemann, og herfra blev der i to etaper (1912 og 1914) udstykket i alt 50 husmandsbrug.

Herregården Store Restrup kendes siden begyndelsen af det 15. århundrede, først i slægten Gyldenstiernes besiddelse og siden ejet af en række privatpersoner, hvoraf Christian Levetzow i 1723 opførte den nuværende hovedbygning, der er afløseren for en middelalderlig forgænger. Ved hovedbygningens opførelse blev gårdens avlsbygninger flyttet bort fra det middelalderlige voldsted, hvorved der blev plads til den nuværende trefløjede barokbygning i ét stokværk med kælder. Udstykningsforeningens køb af herregården i 1912 omfattede både de tilliggende jorder og hovedbygningen fra 1723.

Først i 1700-tallet var herregårdens jordtilliggende på over 1000 tdr. hartkorn, men i løbet af 1800-tallet formindskedes det kraftigt ved flere frasalgs, bl.a. af Restrup Enge i 1899, hvor der i 1900 blev udstykket et antal brug efter den da helt nye lov om statshusmandsbrug. Dette til trods var godsets jordtilliggende stadig så stort, at der kunne udstykkes 1086 tdr. land til husmandsudstykningsne efter salget i 1912. Gennemsnitligt blev størrelsen af de 50 husmandsbrug således ca. 20 tdr. land, hvilket dækkede over et spænd fra 9 tdr. land for det mindste brug til 35 tdr. land for det største.

Udstykningen til husmandslodder faldt i to etaper, fordi man i første omgang ikke havde planer for hovedbygningen og derfor for ik-

ke at fjerne muligheden for et salg af barokanlægget valgte at lade det beholde et tilliggende på 550 tdr. land. Først da hovedbygningen i 1913 blev solgt til højskoleformål, blev de sidste 550 tdr. land af herregårdens jorder derfor udstykket.

Husmandsbrug 1927. Aalborg Stadsarkiv.

Ved den første udstykning blev de vestligste af jorderne udstykket til 33 brug langs vejen mellem Frejlev og Sønderholm og sidevejene Bjerglundvej og Sønderbyvej (numrene 1-33 på oversigtskortet nedenfor). Den anden udstykning omfattede de sidste 17 brug i området på hver side af Hasseris å syd for herregården (numrene 34-50) med en størrelse, der svarede til parcellerne fra første udstykning. Dertil fik alle parcellerne eng- og moselodder.

Initiativet til oprettelsen af en højskole i hovedbygningen blev taget af Aalborg Amts Udstykningsforening i 1913. Efter finansieringen med aktietegning – bl.a. fra udstykningsforeningen selv – var faldet på plads, kunne der 8. august 1914 holdes stiftende generalforsamling til A.S. De Nordjyske Husmænds Højskole paa Store Restrup. Højskolen (nummer 51 på oversigtskortet) fik et tilliggende på 41 tdr. land park, 34 tdr. land agerjord, 8 tdr. land mose og 225 tdr. land skov. Baggrunden for højskolens oprettelse var ønsket om, at husmændene skulle have et sted at holde møder og kurser og at få en større del af husmandsbørnene på højskole. At skolen først fra 1918 blev betegnet som en husmandsskole (Store Restrup Husmandsskole), skyldtes især, at man i første omgang frygtede, at prædikatet ville virke degraderende for skolen.

Med husmandsudstykningskerne og skolen skiftede den tidligere herregård altså karakter til en husmandskoloni, og denne tendens fortsattes, efterhånden som husmændene i stigende grad organiserede sig praktisk, politisk, socialt og åndeligt. Efter udstykningen organiserede man sig således i Store Restrup og Omegns Husmandsforening, der på flere punkter blev et væsentligt omdrejningspunkt for livet i husmandskolonien.

Inden 1920 dannede husmandsforeningen bl.a. andelsselskabet Store Restrup Andelsmølle og Vandværk ved et køb af et vandværk anlagt af udstykningsforeningen og godsets gamle vandmølle, der producerede elektricitet til hovedbygningen og pumpede vand til vandværket. Fra 1921 etableredes dertil koloniens eget andelsmeje-

ri. I 1917 opstillede husmandsforeningen en kandidatliste til sognerådsvalet med det resultat, at der – som ved de efterfølgende valg – blev valgt 'restrupper' ind. Højskolen kom til at være koloniens sociale omdrejningspunkt bl.a. ved en lang række møder, foredrag, kurser, festarrangementer mm. Endeligt kan nævnes dannelsen af Frimenighedskredsen på Store Restrup i tiden omkring 1920 samt etableringen af Store Restrup Friskole tæt på højskolen i 1928.

St. Restrup Mølle efter 1910. Lokalarkivet for Frejlev, Nørholm og Sønderholm sogne.

Bevaringstilstand

Hovedbygningen til Store Restrup herregård fra 1723 og det ældre voldgravsanlæg er bevaret i god stand. Umiddelbart nord for barokanlægget er der opført en række nyere bygninger til højskolens virksomhed, især 2-etages værelsesbygninger. Hverken den gamle hovedgård eller de nyere bygninger anvendes i dag til højskole, men huser en hotel- og restaurationsvirksomhed.

St. Restrup hovedbygning 2005.

På hver side af vejen mellem Frejlev og Sønderholm og langs Bjerglundvej og Sønderbyvej kan udstykningerne af de mange husmandslodder endnu erkendes i form af en mængde beplantede hegnsforløb, der opdeler det dyrkede areal i vinkelrette felter. I en vis udstrækning kan det desuden endnu iagttages, hvordan der er blevet opført små husmandsbrug på de enkelte lodder. Ikke mindst de mange mindre bebyggelsers jævne spredning ud over det store

dyrkede areal syd, vest og nord for den gamle herregård vidner tydeligt om overgangen fra en stor dyrkningsenhed til mange små. Enkelte af brugene er endnu i drift, mens andre kun anvendes til beboelse.

Oplevelsen af de mange husmandsbrugs oprindelige indflydelse på landskabets udformning forstyrres imidlertid af en stor opblanding med nyere bebyggelser af varierende karakter. Ved en del af brugene er der på forskellige tidspunkter i løbet af 1900-tallet foretaget udvidelser med nyere avlsbygninger, mens andre stort set synes at have bibeholdt deres oprindelige bygningsmasse. Dertil er der opført en del nyere bygninger ud over husmandsbrugene udelukkende med beboelse for øje (parcelhuse). Det udstykkede områdes oprindeligt ensartede og regulerede præg er dermed forsvundet.

Levende hegn omkring husmandslokker ved Store Restrup 2005.

Kulturmiljøets nordligste del gennemskæres i dag af Ny Nibevej, og her kan udstykningen derfor ikke umiddelbart erkendes.

Bygningen, der blev opført til Store Restrup Friskole i 1928, er bevaret i en lettere ombygget form.

St. Restrup Friskole.

Sårbarhed og virkemidler

Af herregården Store Restrup har den trefløjede hovedbygning (1723, ombygget ca. 1760-70) samt mur med piller mod øst og graven mod vest været fredet siden 1918. Der foreligger imidlertid ingen beskyttelser af kulturmiljøet Store Restrup husmandsudstyknings i den gældende lokalplanlægning.

Herregården og højskolebygningerne synes ikke truede. Det må imidlertid påregnes, at oplevelsen af husmandskolonien indflydelse på landskabets fremtræden er i fare for at blive yderligere forstyrret – især ved sammenlægninger af de dyrkede arealer med deraf følgende bortfjernelser af husmandsloddernes skelmarkeringer med levende hegn og ved etableringen af nye bebyggelser.

En fremtidig planlægning bør sikre, at centrale karaktertræk fra udstykningen også kan opleves i fremtiden. Det kunne ske ved beskyttelse og pleje af et antal af de vinkelrette skelmarkeringer med levende hegn, en vis regulering af om- og nybyggeriet i hele området og evt. ved en udvælgelse af et antal enheder, hvor både jordlodder og husmandsbrugenes bygningsmasse bedst kan søges bibeholdt i en så oprindelig udformning som muligt.

Bonitering

Husmandskolonien på Store Restrup blev i samtiden fremhævet som et mønstereksempel på husmandsbevægelsens arbejde og ideologi og som sådan vist frem for talrige besøgende fra ind- og udland. Ud over at blive fremhævet som repræsentativ for husmandsbevægelsen i Danmark blev den således tillagt en meget stor identitetsværdi.

Repræsentativiteten kan der imidlertid stilles visse spørgsmålstejn ved. – Dels fordi udstykningen var af en størrelse, der langt overgik hovedparten af udstykningerne i det øvrige land, dels fordi Store Restrup-udstyknings netop synes at være blevet fremhævet, fordi husmandsbevægelsens idealer her var udfoldet i en grad, der ellers ikke lod sig iagttage andre steder. Frem for at være typisk har husmandskolonien på Store Restrups jorder således snarere tjent som et eksempel til efterfølgelse.

Et af de udstykkede husmandsbrug langs vejen mellem Frejlev og Sønderholm 2005.

Husmandskolonien rummer stor pædagogisk værdi for forståelsen af, hvordan man særligt i det relativt lavt industrialiserede Himmer-

land i tiden omkring 1900 måtte gribe til andre midler end indvandring til byernes fabrikker og servicefag, for at løse problemerne med et befolkningsoverskud i landdistrikterne.

Kontekst/sammenhænge

Forud for købet og udstykningen af herregården Store Restrup opkøbte Husmændenes Udstykningsforening i Ålborg Amt de mindre gårde Vårst, Skelund og Gandrup, der hver især blev udstykket til en håndfuld husmandslodder hver af et omfang i størrelsesordenen 5-12 tdr. land.

I 1923 købte udstykningsforeningen hovedgården Vår (Farstrup sogn), hvorfra der straks blev udstykket til 22 husmandslodder og bortsolgt en del jord til naboer, mens en stor del af gårdens avlsbygninger blev nedrevet.

Anvendt kildemateriale

Interview med Hardy Frandsen, Store Restrup lokalhistoriske Arkiv, 29. juli 2004.

Baltsen, Arne: Tiden på Restrup Enge fra 1898 til 1933 og Frejlev fra 1933 til 1945. Bjerg-Posten, nr. 16. Lokalhistorisk forening i Frejlev-Nørholm-Sønderholm sogne 1992, side 25-27.

Fredningslisten, www.kuas.dk.

Poulsen, Th.: St. Restrup. En Historisk Topografisk Beskrivelse. Ålborg 1909.

Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.

Stoffersen, Anette: Store Restrup, en gennemorganiseret husmandskoloni ca. 1912-1932 – dens lokale og samfundsmæssige forudsætninger. Bol og By. 1985:2, side 102ff.

Stoffersen, Svend: Husmændene på Restrup Enge. Bjerg-Posten, nr. 17. Lokalhistorisk forening i Frejlev-Nørholm-Sønderholm sogne 1993, side 19-22.

Stoffersen, Svend: Erindringer fra udstykningen af St. Restrup. Bjerg-Posten, nr. 24. Lokalhistorisk forening i Frejlev-Nørholm-Sønderholm sogne 1993, side 6-13.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Godthaab Hammerværk

Kulturmiljø nr. 85

Tema

Industri

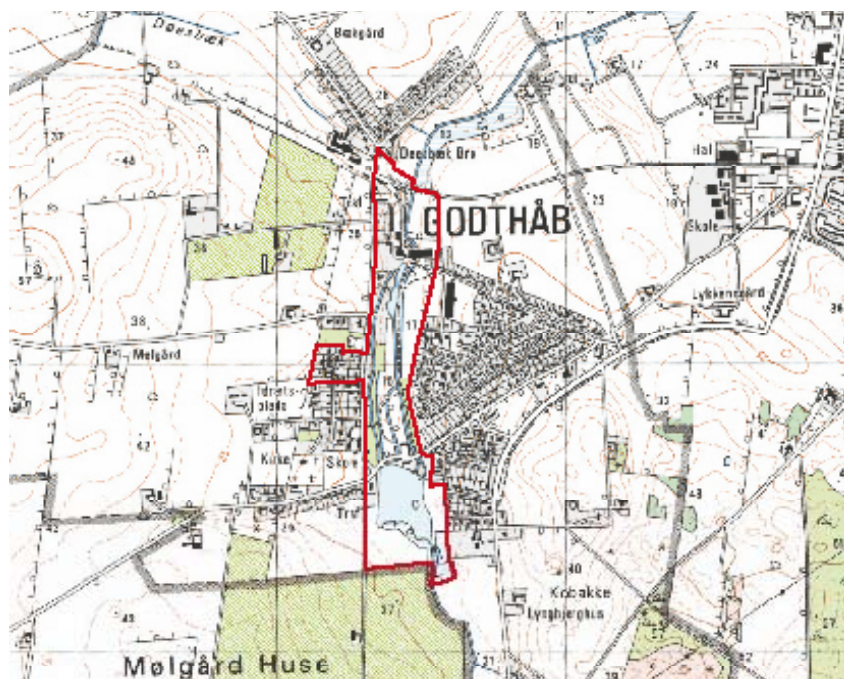
Emne(-r)

Vandmølle og industrianlæg

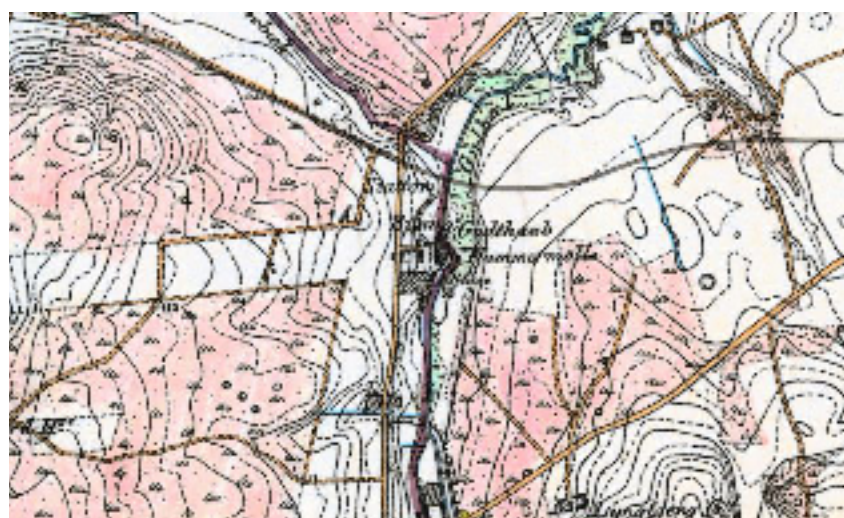
Sted/Topografi

(OBS. Afgrænsningen af kulturmiljøet ved Godthåb Hammerværk er udvidet i forbindelse med kommuneplan 2009, men fremgår ikke af nedenstående kort. Der er tale om et højt prioriteret kulturmiljø, som der vil blive arbejdet videre med).

Vandmøllen Ridemands Mølle og fabrikken Godthaab Hammerværk er beliggende ca. 10 km sydvest for Aalborg i et moræneplateau præget af Guldbæk Ådal.

Beliggenheden af såvel vandmøllen som fabrikken er bestemt af mulighederne for opstemning af Guldbækken, der udspringer sydøst for Hæsum. Bækken har således været anvendt som kraftkilde for de to anlæg gennem et velbevaret vandkraftsystem med møllesø, stemmeværk, stigbord og bagløb ved Ridemands Mølle samt ca. 700 m. lange digeregulerede kanaler, stemmeværker, turbinehus og bagløb ved hammerværket.

Oprindeligt har de to anlæg været beliggende frit, men efterhånden er landsbyen Godthåb vokset frem omkring fabrikken i første omgang som følge af behovet for at tiltrække og fastholde en stabil arbejdskraft på stedet. Elementer i landsbyen er derfor funktionær- og arbejderboliger, skolebygning, brugsforening og kirke, der alle er etableret med større eller mindre medvirken af fabrikkens ejere siden 1858, familien Zinck.

Tid

Ca. 1400 og frem til i dag

Karakteristik

Den nuværende store møllesø ved Ridemands Mølle er etableret i middelalderen. Fra 1406 kendes således et skøde, hvor en ridder Ove Munk overdrager møllen til dronning Margrethe d. 1. Møllen blev i kraft af et stort opland en betydelig kornmølle, der med skiftende ejere fungerede frem til 1943. Dertil har vandkraften også været benyttet til driften af en stampemølle til efterbehandling af vadmel.

Da et ålborgensisk konsortium i 1797 etablerede papirfabrikken 'Godthaab' $\frac{3}{4}$ km. længere nede ad åløbet, som dermed blev et af Danmarks tidligste industrianlæg, måtte det derfor ske på betingelse af, at driften aldrig måtte skade møllens vandforsyning. For at levere kraft til papirfabrikken maskiner blev Guldbækkens løb drejet til et højere leje med et dige og opstemmet til en sø, der leverede et fald på 2 m til to vandhjul.

Zincks kanal ved Godthaab Hammerværk 2004.

I 1858 købte smedemester Christian Zinck den da fallerede papirfabrik, og han indrettede den til et hammerværk, hvor der blev produceret håndredskaber af metal. Dertil etablerede han savværk og snedkeri, hvor der kunne produceres træskafter til redskaberne. Hammersmedjen havde større kraftbehov end papirfabrikken. I 1866 erhvervede Zinck derfor Ridemands mølle, således at han fik kontrol over vandkraften, og han anlagde derefter frem mod 1894 en ca. 700 m. lang flisebelagt kanal, som med et fald på 8 m. gennem et turbinetårn leverede kraft til maskinerne i smedjen.

Tegning af papirmøllen

Selve smedjen er nedbrændt og genopført flere gange, senest i 1915, hvorfra den nuværende såkaldte vestre smedje med et papdækket shedtag stammer. Ved genopførelserne blev papirmøllens fundamenter anvendt, således at de eksisterende bygninger stadig afspejler den grundform, anlægget fra 1700-tallet var opført over.

Zinck-familien anlagde også en vej, der går henover mølledammen og videre mellem smedjerne og kontor- og beboelseshuset for fabrikkens ejere fra 1876. Anlægget kom på den måde til at afspejle virksomhedens patriarkalske præg. Fra kontorer og stuer kunne færdsel til og fra fabriksområdet således kontrolleres, samtidigt med at der kunne føres tilsyn med driften i fabrikkens centrale anlæg. I området omkring beboelsen etablerede familien desuden et pompøst haveanlæg.

Savværket er placeret i den nordlige ende af fabriksområdet ved et tidligere jernbanetracé, der sikrede en nem indførsel af stammer, og som blev foranstaltet af Zinck-familien som et sidespor til Hvalpsund-banen. Her blev også placeret en række tørrelader af træ med et stort antal ventilationslemme, der sikrede en udtørring af skaftet træet inden dets videre forarbejdning.

Ansatte ved søen 1912.

Fabrikkens bygningsmasse er kommet til i takt med, at udvidelser og ændringer i produktionen har fordret det. I løbet af 1970'erne blev fabriksarealet sidst kraftigt udvidet ved opførelsen af to store halbygninger til maskinsnedkeri og pressehal for skovlproduktion. I 1985 blev hammerværkets drift standset, og i dag anvender Fiskars Danmark A/S faciliteterne omkring maskinsnedkeriet til skaftproduktion.

Da fabrikkens placering blev dikteret af, hvor vandkraften kunne udnyttes, kom den til at ligge i et landområde, hvor en lokal arbejdskraft ikke umiddelbart var tilgængelig. Til de ansatte, som virksomheden tiltrak, etableredes derfor i dens nærmeste omgivelser

en række flerfamilieshuse til udlejning, énfamilies ejerboliger og offentlige institutioner med støtte fra Zinck-familien. På den måde blev det patriarkalske præg fra fabrikken også udfoldet i den fremvoksende landsby.

Godthaab Hammerværk 2003. I forgrunden værkets mølledam, bagved vestre smedie og til venstre administrations- og beboelsesbygningen.

En række tofamilies huse blev således opført til udlejning bl.a. i Pumpestræde, og bl.a. på Kildevej byggede en række af arbejderne hus med økonomisk støtte fra fabrikens ejere. Husene blev udstyret med meget store haver og udhuse til mindre husdyrhold, så familierne i et vist omfang kunne være selvforsynende med fødevarer.

I samme område blev også en skolebygning og senere en større afløser for denne opført af Zinck-familien, og nord for tørreladerne, hvor Godthåb station oprindeligt var placeret, blev der stillet lokaler til rådighed for etableringen af en brugsforening i en endnu eksisterende bygning.

Bevaringstilstand

Den lange udvikling bag selve fabriksområdets grundstruktur såvel som hovedparten af dets enkeltelementer er bevaret, hvilket i vid udstrækning skyldes, at en gruppe lokale frivillige siden hammerværkets standsning i 1985 har etableret et arbejdende museum på stedet.

Tofamilieshus i Pumpestræde.

Vandkraften var afgørende for fabrikkens drift næsten frem til værkets nedlæggelse i 1985, og vandreguleringssystemet er derfor bevaret, således at faserne fra møllesøen ved Ridemands mølle, møllens bagløb, papirfabrikens mølledam og Zincks kanal højt i ådalens vestside stadig kan følges. Ridemands Mølles møllesø med dæmning, stigbord og bagløb svarer til det oprindelige anlæg, mens selve møllehuset og det tilhørende stuehus i deres nuværende form er opført i henholdsvis 1884 og 1810-20 og istandsat af Aalborg Kommune i 1970'erne.

Turbinetårn, administrations- og beboelsesbygninger, smedjer, savværk og tørrelader står i hovedtræk endnu i den form, de har fået ved opførelserne i takt med fabrikkens udvidelser. De oprindelige vinduer i administrationsbygningen er erstattet af plasticvinduer, men i øvrigt henstår bygningen i hovedtræk i oprindelig stand. Zinck-familiens haveanlæg henligger imidlertid i en sørgelig forfatning. Inventaret i vestre smedje er bevaret og kan stadig sættes i gang med kraft fra vandturbinen. Jernbanesporet mellem tørreladerne er opfyldt med asfalt, således at dets forløb stadig kan erkendes.

Omkring maskinsnedkeriet, hvor der stadig er produktion, har miljøet ikke en oprindelig karakter, men karakter af et miljø i stadig udvikling.

De forskellige typer af arbejderboliger kan stadig erkendes i Godthåb by, bl.a. på Kildevej og i Pumpestræde, men i de fleste tilfælde står de i stærkt ombygget tilstand. Enkelte af udhusene til husdyrhold er bevarede, men vistnok ingen af de oprindeligt meget store haver. Den første skolebygning, der blev opført af Zinck-familien, er nylig nedrevet, mens dens større afløser er bevaret.

Sårbarhed og virkemidler

Der er på mange måder dæmmet op for en ødelæggelse af vandreguleringssystemet, hammerværkets smedjer samt en enkelt tørreladerne via det arbejde, som de frivillige bag museet Godthaab Hammerværk har foretaget. Såvel bygningsmassen som det omfattende vandreguleringssystem er imidlertid særdeles vedligeholdelseskrævende. Flere af bygningerne er truet af forfald, og bl.a. løvfald i kanalsystemet udgør en fare for opfyldning. Der bør træffes foranstaltninger til en vedligeholdelse af bevoksningen langs kanalsystemet.

Hus i Pumpestræde i Godthåb til udlejning til arbejdere på hammerværket. Bygningen fremstår i dag stærkt ombygget, men den oprindelige udformning som et dobbelthus til to familier kan stadig erkendes. 2004.

På trods af en lokalplan møntet bl.a. på at friholde et areal ved Ridemands Møllens møllesø for bebyggelse er søen i stigende grad blevet omkranset af bebyggelse fra den voksende Godthåb by, hvorved de sidste fornemmelser for både møllens og fabrikkens etablering i et landdistrikt ved en vandkraftkilde trues. Denne udvikling bør stoppes. En nylig opførelse af en garage ved udgravning direkte ind i dæmningen ved møllens stuehus er særdeles uheldig.

Der er ligeledes fare for, at de sidste rester af arbejderboligerne i Godthåb by forsvinder som følge af omfattende bygningsrenoveringer, ombygninger eller nedrivninger af såvel stuehuse som tilbygninger. De eksisterende lokalplaner udgør ingen sikring mod dette, og det ville derfor være ønskeligt, om der fremover kunne indarbejdes retningslinier i lokalplanlægningen. Den nylige nedrivning af Zincks første skole har fjernet et meget væsentligt element af det oprindelige patriarkalske præg, fabrikken har sat på landsbyen.

Eksistensen af familien Zincks have langs med vandreguleringssystemet er truet af forfald, og der burde gennemføres en genopretning (med efterfølgende vedligehold) af anlægget i overensstemmelse med dets oprindelige udformning.

Der blev i 2004 udarbejdet et fredningsforslag for en del af bygningsmassen samt elementer af vandreguleringssystemet. Bygningsfredningen blev gennemført i foråret 2006 og omfatter: Vestre Smedie med inventar, kedelhuset med skorsten, turbinetårnet og tørreladen ved Taastrupvej. Landskabsfredningen omfattende vandkraftsystemet er endnu ikke afsluttet medio 2006.

Bonitering/vurdering

Hele området udgør et typisk og enestående velbevaret eksempel på Danmarks allertidligste industrier. De naturmæssige, teknologiske og sociale forudsætninger kan endnu erkendes og formidles på stedet i en autentisk form.

Udnyttelsen af vandkraft til såvel middelalderlige mølleanlæg som tidlige industrier er repræsentativ for både Danmark og det øvrige Europa, hvor der ligeledes kan iagttages eksempler på behovet for at etablere boliger, institutioner mm. for at tiltrække og fastholde arbejdskraft til industrier placeret i landdistrikter.

Fabriksanlægget er autentisk i den forstand, at det ikke er forstyrret af andre faktorer end fabrikkens drift. Muligheden for at se maskinerne i fabrikkens smedjer i drift er i særklasse.

Dertil rummer hele vandreguleringssystemet en naturmæssig stor oplevelsesværdi.

Kontekst/sammenhænge

Godthaab Hammerværk vidner om en begyndende industriel udvikling i Nordjylland allerede i 1700-tallet og dermed nogenlunde samtidigt med det øvrige Danmark. Ud over fabriksetableringer i Aalborg blev der etableret flere produktioner i amtets landdistrikter, dels ved regionens herregårde dels i forbindelse med vandløb, der som ved Godthaab Hammerværk blev udnyttet som kraftkilde.

Spor efter disse tidlige fabriksetableringer i landdistrikterne findes bl.a. ved Gudumlund, hvor et fabriksanlæg blev etableret o. 1780 i første omgang med tekstilfabrikation for øje. Her tjente Lindenberg

å gennem en regulering både som kraftkilde og som transportvej til Limfjorden, og dertil blev et omfattende kanalanlæg etableret ud til Vildmosen med henblik på transport af tørv som brændsel til fabrikken.

Anvendt kildemateriale

Interview med Peter Jørgensen, museet Godthaab Hammerværk.

Bender, Henning: Aalborg industrielle udvikling 1735-1940. Aalborg 1987.

Jørgensen, Peter: Vandkraft skabte bysamfund. www.kulturrejsen.dk

Guldbækken og Hammerværket – Forslag til landskabsfredning.

Aalborg Kommune 2004.

De Danske Spritfabrikker i Aalborg

Kulturmiljø nr. 86

Tema

Industri

Emne(-r)

Industrianlæg

Sted/Topografi

Mellem Strandvejen, Poul Paghs Gade, Jernbanen og Limfjorden i Aalborgs vestby.

Fabrikkens placering på Strandvejen i Aalborg blev oprindeligt valgt i lyset af muligheden for en nem tilslutning til jernbanen, der stadig går lige vest for fabrikken, og muligheden for etableringen af en kajplads ved Limfjorden, hvorfra der bl.a. let kunne losses kul til kedelhuset bagerst på fabriksområdet. I dag er jernbanesporret ind gennem fabrikens indgangsportal imidlertid nedlagt og anløbspladsen ved Limfjorden benyttes ikke længere.

Tid

1846 og frem til i dag

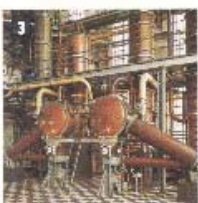
Omkring 1800 var der 100 lovlige småbrænderier i Aalborg. Fra o. 1840 koncentreredes spritfremstillingen i Aalborg på stadig færre og større brænderier, og i 1846 var antallet reduceret til fire, der producerede over 1,1 mio. pletter (over 1 mio. liter) Heraf blev Aalborg privilegerede Sirup- og Spritfabrik (startet i 1846) og P. Wibroes brænderi i Jomfru Ane Gade (etableret 1843-45) hurtigt landets to største målt både i produktionskapacitet og antal arbejdere.

Plan over fabrikk

Isometrisk skisse

1 Der muthagen i kampagnen "2000 tons kartofler fra 210 kontrolskole over dette antag. En roterende foreløber i alle skolerne jerner der lade jord, up der skolens automatisk prøver af kartoflerne, som derefter fra skolens foren videresendes til skole og tilskole.

2 Når karlsbærerne eller kornmuskener er købt skal de altid tryk, blæses frækken op i forpakningskanten. Her foretages den ved enzyms hjælp og indes med i et af de 11 spritzparker a 100.000 liter. Præsseguler sættes af, og ved gæringen opstår nu sprit og kulvase.

3 I de to brandapparater desilleres røg og den mæske, den afkølede mæsk kaldes bærre. Bærren presser indsamles i mælken og sætter i kølleapparatet til forsprut af 36 % styrke som i brandbær blandes med elektriske mælk til ismælk.

Tankpøtten består af 30 store beholdere, som i alt kan rumme ca. 25 mill. liter sprit. I umiddelbar nærhed findes 4 frøstørre legemsbeholdere for Aalborg Skovsæt med et samlet indhold på 100.000 liter eller 200.000 liter.

5 Bæmmer, som er biprodukt af ved røspillemøllingen og som bl. a. indeholder proteiner, afleveres daglig i en mængde på 50.000 liter af de 70 landmænd fra byens nærmeste omegn. Bæmmer opbejles i bælledene i jorden og udleveres fra 4 store tørbø.

6 Her foregår aflastningen af ketteringen og samlingen af de forskellige akvafilmrækker. Kapaciteten er ca. 5000 flasker pr. time, og 11 mill. flasker passerer årligt læsset. På overste etage i bygningen opbevares rosmariner og nye akvafilmrækker.

7 Læderne langs kanten af rykker til ekspedition af april på tede stum skævt og april på tankvogn. Nye flasker og kasser i mange mønstre, endelig her.

8 De fyldte seksalkoranne
transporteres automatisk til
denne byghing, hvor der kan op-
lagres 700.000 flasker. Fra stue-
etagen distribueres seksal-
CORO-mærket op gennem et
sprøjt på flasker til salgslinjen
højt.

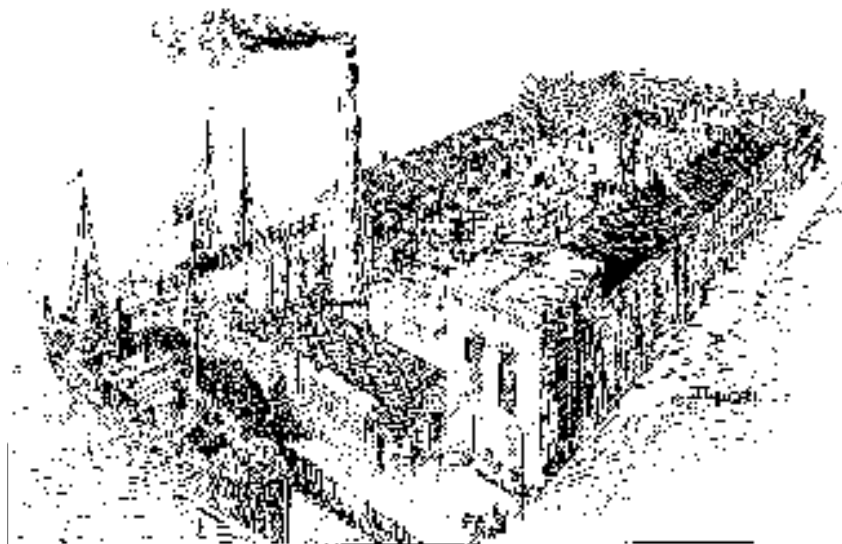
Abstract

119

Udgangspunktet for den store succes med Aalborgfabrikkerne fra midten af 1800-tallet var først og fremmest, at Isidor Henius fra Tyskland indførte brugen af et såkaldt 'pistorisk' apparat, der både kunne omrøre den stive kartoffelråmasse og samtidigt styre en kontinuerlig destillationsproces. Som det første sted i Danmark opnåedes derved en kontinuerligt sammenhængende produktionsgang på et spritbrænderi. I et 'kolonnedestillationsapparat', som Henius anskaffede som den første i Danmark, kunne den ildelugtende fuselolie, der opstår ved mæskens gæring, desuden helt fjernes ved en såkaldt rektifikationsproces med et bedre slutprodukt til følge. Produktionen på Henius' fabrik opnåede derved et forspring i forhold til de øvrige danske spritfabrikker.

Især i kraft af en række tekniske fremskridt opretholdt Aalborgfabrikkerne med enkelte udsving i 1880'erne deres position frem til starten af 1900-tallet, hvor de stod for 10-15 % af landets samlede produktion, og hvor Aalborg Spritfabrik var landets absolut største. Aalborgfabrikkernes andel af den danske spritproduktion steg til 50 % under 1. verdenskrig, hvor afgiftsforhøjelser først lukkede en lang række mindre fabrikker landet over, mens forbud mod genstart af de lukkede anlæg samt etablering af nye gav produktionen i Aalborg en næsten statsgaranteret position.

Fugleperspektiv af fabrikken Ved Stranden tegnet 1906. Forrest 'Det skæve tårn'. Efter Knud Bistrup 1970.

I 1931 blev den da nedslidte fabrik i Jomfru Ane Gade erstattet af den stadig fungerende spritfabrik på Strandvejen i det nye industri kvarter i Aalborgs vestby skråt overfor C.W. Obels Tobaksfabrik. Særligt det store rektifikationstårn nederst mod Limfjorden led under sætninger i undergrunden. Efterhånden begyndte det at hælde kraftigt og slå revner, og på trods af forsøg med en forbedret forankring, blev det efterhånden klart, at det måtte opgives. Tårnet blev i folkemunde døbt 'Det skæve tårn'.

Byggeriet i 1931, hvor produktionen fra fabrikken i Urbansgade og Ved Stranden blev samlet, var et led i De Danske Spritfabrikkers samlede satsning på Aalborg som produktionssted.

Brænderitårn fra 1931. Ikke længere i brug, men bevaret på sin oprindelige plads. 2003.

Fabrikken fra 1931 er tegnet af Alf. Cock-Clausen, der fungerede som arkitekt for den daværende ejer, De Danske Spritfabrikker, fra 1916. Bygningsmassen er udlagt over en gårdspladsformet grundplan. Mure og hegn afslutter randbebyggelsens indkransning af to centrale områder, der adskilles fra hinanden af den centrale bygning, hvor selve spritfabrikationen foregår. Sydligst ved indgangen til fabrikken findes en gårdsplads med bærmeudlevering (et restprodukt fra produktionen, der hentes af omegnens landmænd til husdyrfodring), beskyttelsesrum og administrationsbygning, og nordligst mod fjorden findes et mere åbent område med maskinhus, siloer mm.

Ligesom ved C.W. Obels Tobaksfabrik på den anden side af gaden repræsenterer spritfabrikken dermed den hyppige udlægning af fabrikker i byområderne som gårdspladsformede komplekser med etagebygninger. Gårdspladsformen ligger fint i tråd med bygrundenes randbebyggelse i øvrigt, og en afgørende del af baggrunden for, at denne plantype har været så hyppigt benyttet ved 'byfabrikkerne', har da også som ved de øvrige bybebyggelser været et behov for afskærmning og indhegning af selve fabriksområdet.

Indgangen til spritfabrikkens gårdsplads fra Strandvejen. Administrationsbygning til venstre og af-tapningshal til højre. 2004.

Ved spritfabrikken fremhæves dette behov tydeligt med opmuringerne og indgangsportalen, der afslutter gårdspladsformen, hvor bygningerne ikke slår til, og dertil understreges behovet for kontrol

med færdsel til og fra fabrikken af bærmeudleveringens placering på et let overskueligt sted midt på den forreste gårdsplads. Fabrikken overordnede planform er således ikke primært begrundet i de krav produktionsprocessen har stillet.

Randbebyggelsen, der dominerer den forreste del af fabrikken, består af et jernbetonskelet på op til fire etager med røde murstensfyldninger, der er udstyret med detaljer i gul tegl, bl.a. ved indramninger af de symmetriske vinduespartier og indgangsportalens bue (for en skitse over bygningernes funktion se figuren øverst).

Bygningernes murværk rummer dertil flere former for udsmykning, herunder spillet vandret og lodret i murfladen mellem de markante gesimser, en række nærmest halvpilleagtige fremspring og de cirkelformede figurer, der visse steder omgiver runde vinduer, men ellers tjener som ren dekoration. Referencer til art-deco, nyklassicisme og tysk ekspressionisme har været fremhævet som en del af baggrunden for fabrikken arkitektur.

Fabrikken udseende er – som det også var tilfældet med dens forgænger i Jomfru Ane Gade – bl.a. et resultat af, at DDSF fra starten af 1900-tallet bestræbte sig på at give et ensartet udseende udadtil via de talrige bygninger firmaet ejede i en række danske byer. Efter en manual var det således fastlagt, hvordan nye bygninger skulle opføres i røde sten, mens ældre pudsede bygninger skulle udstyres med samme farve.

Det bagerste område af spritfabrikken med sprittanke, kedelhus og skorsten mm. Fotograferet gennem hegnet ud mod Limfjordskajen. 2004.

På det bagerste område har de arkitektoniske idealer næppe været helt så relevante. Her dominerer bl.a. fabrikken kedelhus og vandrenseri, der fremtræder med de samme virkemidler som de øvrige bygninger. Men især en række silo- og beholderanlæg, der internt er forbundet med rørsystemer, ligger nærmere på grænsen mellem at være produktionsanlæg – forstået som selve maskineriet – og den bygningsmæssige ramme.

I dag ejes spritfabrikken på Strandvejen af det statslige svenske aktieselskab Vin & Sprit AB og indgår i det danske datterselskab Vin & Sprit Danmark, der også omfatter Vingaarden.

Vest for spritfabrikken fra 1931 ligger ind mod baneterrænet de nyere fabriksbygninger, der indtil 2004 husede Estrellas produktion af kartoffelchips. Bygningsmassen er placeret helt op til spritfabrikken lagerbygning.

Aktiv fabrik i stadig udvikling.

Fabrikkens bevaringstilstand må karakteriseres som oprindelig, god og uforstyrret. Bygningerne fra 1931 fremtræder således stort set som ved deres opførelse. Det gælder både murværket med dekorationer, tagkonstruktionerne og selv de oprindelige vinduer er bevaret både i administrationsbygningen ud mod Strandvejen og i selve produktionsbygningerne.

Også internt i fabrikken kan bevaringstilstanden karakteriseres som god, bl.a. fordi en del af det oprindelige produktionsapparat – på trods af mange fornyelser – har fået lov at blive stående på dets oprindelige plads.

Kulturmiljøet er således på ingen måde funktionstømt, men udgør et miljø, der hele tiden har været og som fortsat er i en stadig udvikling, der er bestemt af hensynet til produktionen og dens udvikling. Samtlige fabriksområdets elementer må derfor betegnes som konstante potentielle genstande for overvejelser om placeringen i den fortsatte drift, men på trods af moderniseringer af produktionsapparatet hen over det 20. århundrede har dette altså tilsyneladende endnu ikke affødt nævneværdige ændringer i kulturmiljøets ydre fremtræden.

Den eksisterende sammenbygning med det nyere fabrikskompleks mod vest må imidlertid betegnes som særdeles uheldig for helhedsoplevelsen af Alf. Cock-Clausens spritfabrik fra 1931.

Kulturmiljøet er ikke omfattet af beskyttende bestemmelser i den gældende lokalplan (Lokalplan 09-004, 1984). I Kommuneatlas, Aalborg Syd er bygningsmassen vurderet til at befinde sig på bevaringsværdi 3.

Beholdere langs Poul Paghs Gade.
2004.

Sårbarhed og virkemidler

Overordnet synes kulturmiljøets autentiske præg således ikke at være truet, men miljøets autentiske præg vil være truet, hvis produktionen af sprit indstilles.

Umiddelbart synes fabrikskompleksets meget fine bevaringstilstand snarest truet i de tilfælde, hvor der som følge af ælde og slid måtte opstå behov for fornyelser af f.eks. oprindelige døre og vinduer. I lyset af kompleksets alder må sådanne fornyelser blive aktuelle i en nær fremtid. Samtidigt kan det imidlertid ikke afvises, at mere gennemgribende forandringer i bygningsmassens udformning kan blive aktuelle med eventuelle fremtidige ændringer i relation til produktionen.

Da kulturmiljøet ikke er omfattet af beskyttende bestemmelser i den gældende lokalplan, foreligger der ingen retningslinier for en fremtidig bevaring. Vurderingen til bevaringsværdi 3 i kommuneatlasset medfører, at bygningerne ikke må nedrives, før Aalborg Kommune har meddelt, om der nedlægges forbud.

Hensyn til kulturmiljøet bør indarbejdes i lokalplanlægningen ved bestemmelser, der både kan sikre oplevelsen af fabrikskompleksets på et overordnet niveau (især gårdspladsformen) og på et mere detaljeret niveau med bygningsmassens fint bevarede store detaljerigdom. Samtidigt kunne der sikres mod fremtidige etableringer af nyanlæg – bl.a. på grunden ind mod banelegemet, hvor Estrella senest har haft produktion, men også på spritfabrikkens egne arealer ned mod Limfjorden – der vil forhindre de eksisterende indsyn til kulturmiljøet.

Bonitering

En vurdering af spritfabrikkens betydning kan ikke alene baseres på dens betydning for Aalborgs udvikling til regionens industrielle centrum. Medtænkes må også den nationale kontekst, hvor Aalborgs spritfabrikker fra midten af 1800-tallet indtog en førerposition både i teknologisk og i størrelsesmæssig henseende. Brænderierne var i starten af 1800-tallet en del af samtlige de danske byers nærings-

og nydelsesmiddelindustri, men den stadig fungerende fabrik på Strandvejen i Aalborgs vestby markerer, hvordan Aalborg både blev Danmarks førende spritby og snapsens hjemby i det hele taget.

Kulturmiljøet rummer således først og fremmest identitetsværdi for Aalborg. Dertil kommer imidlertid også en stor oplevelsesværdi i kraft af, at fabrikskompleksets grundstrukturer og de arkitektoniske virkemidler kan erkendes fra det omkringliggende gadenet.

Kontekst/sammenhænge

Indtil o. 1900 var en stor del af Aalborgs industri placeret i bymidten. I 1896 blev Borgergade bygget, hvorefter en række virksomheder flyttede ud til den nye 'Vestby', bl.a. C.W. Obels Tobaksfabrik, Adolph Holsts papirfabrik, De Forenede Textilfabrikker, Buuas Maskinfabrik, Aalborg Dampvaskeri – og altså De Danske Spritfabrikker. Som en del af denne udvikling blev der opført en stor mængde boliger til arbejdere og funktionærer.

Nogenlunde på det sted i Urbansgade, hvor Isidor Henius i 1846 startede Aalborg privilegerede Sirup og Spritfabrik, blev skulpturen 'kimbrertyren' udført af A. Bundgaard opstillet i 1937 som en gave fra spritfabrikken.

De ældste dele af den nedrevne fabrik Ved Stranden er genopført som Brænderigården i Den Gamle By i Århus, hvor den fungerer som brændevinsmuseum.

Anvendt kildemateriale

Bender, Henning: Aalborgs industrielle udvikling 1735-1940. Aalborg 1987.

Bistrup, Knud: Skål for Rød Aalborg. 1846-1971. 1970.

Birkett-Schmidth, Thomas m.fl.: Fabrik – Industriens Arkitektur i Aalborg. Aalborg 2002.

Bladt, Inger K.: Håndværk og industrialisering. Folkets Nordjylland. Nordjyllands Amt 2003, side 66-85.

Sestoft, Jørgen: Danmarks Arkitektur – Arbejdets bygninger. København 1979.

Aalborg Syd Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger. 1994.

<http://www.aalborg.dk/kommuneplan/bilag/bilag+i.htm> (oversigt over bevaringsværdier iflg. kommuneatlas).

Det moderne Aalborg

Kulturmiljø nr. 87

Tema

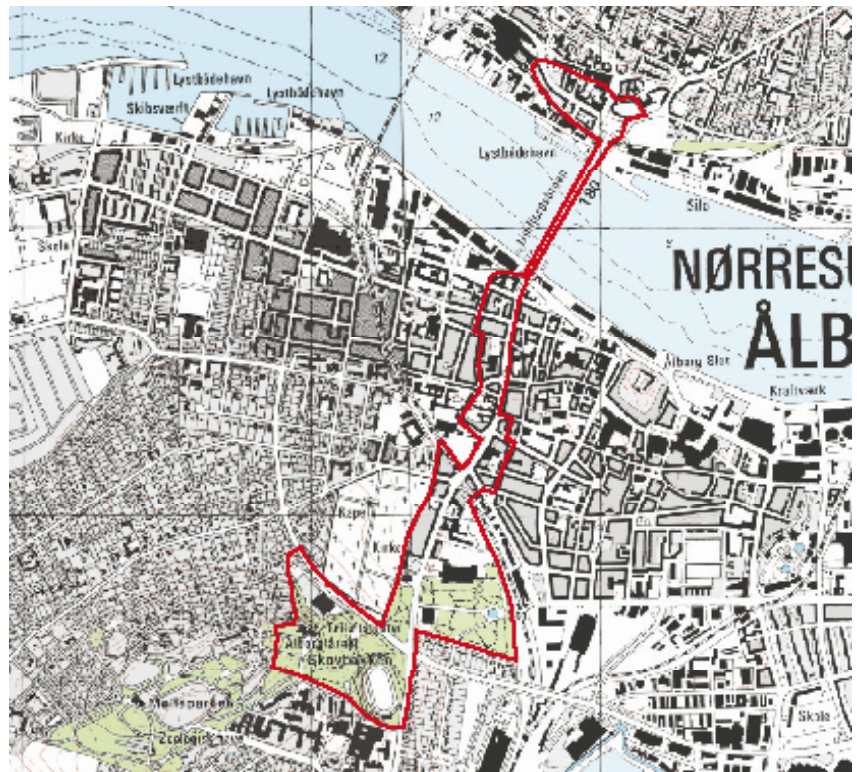
Bosætning byer

Emne(-r)

Udstilling, byplanlægning og infrastruktur

Sted/Topografi

Aalborg by er placeret omkring Østerås 'å-delta' ud mod Limfjorden. Det ældste centrale byområde er omgivet af kridthøje, der rejser sig stejlt mod syd. Øst for åen ligger to markante bakker med Vejgård, Nørre Tranders og Gug, mens de store Skovbakken og Sorthøj hæver sig op til 51 m over landskabet umiddelbart vest for åen. Mellem højene findes et fladt engdrag, der gennemløbes af Østerå. Det ældste Aalborg blev her placeret på et næs, der stødte op til fjorden. Fra middelalderen og frem har opfyldninger ud i fjorden imidlertid skubbet kystlinien mod nord.

På Limfjordens nordside overfor Aalborg ligger Nørresundby på et smalt fladt område langs strandkanten. Umiddelbart mod nord rejser kridthøjen Skansebakken sig stejlt til 45 m over havets overflade.

Kulturmiljøet omfatter arealerne ved Skovbakken, der i 1933 blev anvendt til Nordjysk Udstilling, Vesterbro med nye og gamle bebyggelser mod øst og vest samt Limfjordsbroen og dens landing ved Nørresundby.

Tid

1930'erne

Karakteristik

I 1930'erne var Aalborg som det øvrige Danmark præget af arbejdsløshed og krise. Samtidigt blev billedet af Aalborg som en moderne fremtidens by imidlertid slået fast bl.a. i kraft af en række gennemgribende projekter, der blev sat i værk for at skaffe et nyt image til byen, tro på fremtiden – og arbejde til de mange arbejdsløse.

Projekterne blev ikke mindst realiseret i kraft af et klart socialdemokratisk flertal i Aalborgs byråd gennem 1930'erne, der med borgmester Marinus Jørgensen i spidsen søgte at komme arbejdsløsheden til livs og skabe økonomisk vækst ved at etablere offentligt støttede arbejdspladser. Bystyrets tankegang og initiativer lå i den forbindelse i forlængelse af Thorvald Staunings socialdemokratiske regerings nationale beskæftigelsespolitik, der bl.a. udmøntede sig i Lillebæltsbroens etablering og som også fik direkte afsmitning i Aalborg-området ved statslig støtte til etableringen af Limfjordsbroerne i 1933 og 1938 (jernbanebroen) samt til Vesterbrogennembruddet i starten af 1930'erne.

De centrale udstillingsbygninger ved NU i 1933 med Aalborghallen i midten.

Foto: Aalborg Stadsarkiv.

Tre af 1930'ernes projekter satte et markant præg på det langstrakte og sammenhængende område, der strækker sig fra engdragene og Skovbakken ved Aalborgs sydlige udkant henover Limfjorden til Nørresundby:

1. Nordjysk Udstilling i 1933 i udstillingsområdet på og ved Skovbakken.
2. Vesterbros gennembrud fra Kildeparken til Limfjordsbroen i perioden fra 1930-32, efterfulgt af bebyggelsen langs gennembruddet i resten af 1930'erne.
3. Limfjordsbroen, der blev indviet 1933. Hertil kommer broens tilslutning til vejssystemerne og bebyggelsen herved ved Nørresundby – som dengang var en selvstændig kommune – på nordsiden af fjorden.

1. Nordjysk Udstilling i 1933

I løbet af 1930'erne blev der gennemført en række udstillinger i Aalborg, bl.a. Bo Bedre i 1936, Mor-Barn i 1937 og Mit Hjem i 1938. Mest kendt i eftertiden blev imidlertid den første af udstillingerne, der blev kaldt Nordjysk Udstilling (NU), og som løb af stabelen i sommeren 1933. Initiativet til NU kom i 1930 i form af et oplæg til en mindre udstilling Danske Hjem fra den nystartede Aalborg-Nørresundby Reklameforening med foreningens sekretær Viggo Vagnby i spidsen. Oplægget blev diskuteret med repræsentanter for byens største virksomheder og med borgmesteren Marinus Jørgensen, og efterhånden blev projektet rettet mod en større udstilling møntet på at promovere landsdelen som et centrum for moderne erhvervs- og kulturliv udadtil og at skabe fornyet tro på fremtiden indadtil. Tanken i NU var en præsentation af først og fremmest de nordjyske erhverv ved historiske overblik fra de tidligste tider og frem til enkelte produkter som de for Aalborg særligt karakteristiske sprit, cement og tobak.

I første omgang var det hensigten, at udstillingen skulle finde sted i 1932, men på grund af tidspres og sammenfald med udstillinger i både Århus og Esbjerg samme år, blev det besluttet at udskyde åbningen til 1933. Udstillingen blev tilrettelagt af et udvalg bestående af repræsentanter for byens erhvervsliv, presse, foreninger og Aalborg Kommune og med borgmesteren som formand. Det økonomiske grundlag blev tilvejebragt ved offentlig og privat støtte, hvoraf Aalborg Kommune tegnede sig for en tredjedel. Til at realisere Vagnbys ideer blev arkitekterne Ejnar Glahn og Carlo Odgård (borgmester Marinus Jørgensens svigersøn) tilknyttet projektet. NU blev placeret i en grusgrav for foden af Skovbakken – et af byens gamle udflugtssteder – hvor de skovklædte skrænter udgjorde en smuk ramme for udstillingens bygninger, der blev udformet efter enkle geometriske former.

Ved Hobrovej blev der opstillet en markant indgangsportal, der bestod af tre 14 meter høje flagklædte funkissøjler med billetkontor forneden. Via en rampe fra Kong Chr. Alle ankom man til selve udstillingsarealet, hvor tre aflange udstillingsbygninger længst mod vest var opført forskudt i hinandens længderetning. Vinkelret herpå lå en aflang rundbuehal (kaldet Aalborgshallen) med ovenlys og restaurant, og i tilslutning til den var der placeret en halvcirkelformet udstillingsbygning. På det frie areal mod nordvest blev der anlagt et stort spejlbassin og en rotundeformet bygning.

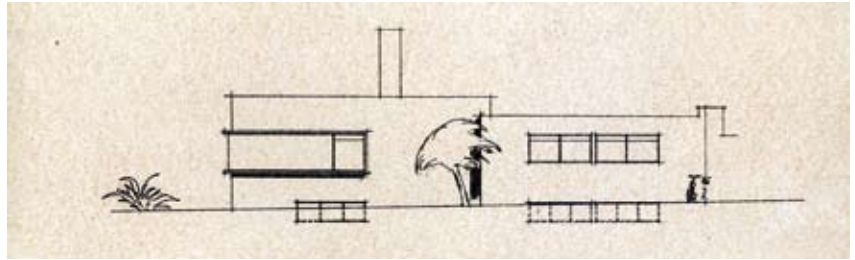
Som et vartegn blev der på toppen af Skovbakken placeret et 50 meter højt udkigstårn – det såkaldte Aalborgtårn – opført efter et oplæg fra Carlo Odgård på tre stålben med en skiveformet udstillingskabine øverst. Adgangen op ad den stejle skrænt fra udstillingsområdet til tårnet blev klaret med etableringen af en rullende trappe, den første af sin slags i Aalborg.

Endelig opførtes i det vestlige hjørne af udstillingsområdet et hus – det såkaldte 'Ønskehus' – der blev udloddet som hovedgevinst i NU's lotteri. Huset, der var tegnet af udstillingsarkitekterne Ogdgård og Glahn, blev opført i funkisstilens enkle og stramme formsprog af røde og gule teglsten og med fladt tag og moderne ruminddeling. Det gik som præmie til en arbejdsløs skrædder.

Straks fra åbningen 1. juni 1933, der havde statsminister Stauning i spidsen, blev NU en stor succes. I de to følgende måneder, hvor udstillingen varede, var der 360.000 betalende gæster, og udstillingen

med de mange tilknyttede arrangementer fik – ligesom de projekter, der samtidigt markant var ved at forandre Aalborgs udseende – positive omtaler i den landsdækkende presse.

En af Glahn og Odgårds tegninger til Ønskehuset. Tegning fra Aalborg Kommune, Teknisk Forvaltning.

De tre forskudte udstillingshaller og den halvcirkelformede bygning var midlertidige trækonstruktioner, som (på nær én) blev nedtaget efter udstillingens lukning. Rundbuehallen – der blev opført over en stålkonstruktion – var derimod tiltænkt en mere permanent rolle, og den blev udlejet til arrangementer i de følgende år, inden den blev taget i anvendelse til de næstfølgende udstillinger. Aalborgtårnet var oprindeligt tiltænkt en midlertidig rolle, men blev i 1934 solgt til Det broderlige Skydeselskab og fik lov til at blive stående.

Et af de små huse på den gamle Vestergade, der blev fjernet ved Vesterbrogennembruddet. Akvarel Aalborg Historiske Museum.
Foto: Jan Sloth-Carlsen.

2. Vesterbrogennembruddet

Med placeringen af indgangsportalen til Nordjysk Udstilling ved Hobrovej etableredes en direkte forbindelse til en af de nye attraktioner i Aalborg – ud over selve udstillingsarealet – som man ønskede at vise frem ved udstillingen, nemlig Vesterbros gennembrud fra indfaldsvejen til Aalborg fra syd, Hobrovej, gennem det middelalderlige gadenet frem til den nye Limfjordsbros landing på fjordens sydside.

Gennembruddet var blot en af flere saneringer af hele kvarterer omkring den middelalderlige bykerne i 1930'erne, herunder det gamle Skolegadekvarter. Nedrivningerne og gadeomlægninger var for størstedelen båret frem af især socialdemokraternes krav om et moderne bylandskabs lys, hygiejne, moralsk levned og frisk luft, og de fandt ikke mindst sted af hensyn til den voksende bilisme, der passede dårligt ind i det gamle gadenets smalle og krogede vejsystemer.

Vesterbrogennembruddet, hvor samlede boligområder blev fjernet, veje blev udvidet og flyttet, og industrier som kemikaliefabrikken Hygæa og De Danske Spritfabrikker blev flyttet til andre placeringer i byen, kom imidlertid til at stå som et symbol på det socialdemokratiske bystyres idealer og handlekraft. Kun enkelte af de gamle bebyggelser langs især strækningens vestside fik lov at blive stående.

Ekspropriationen, nedrivningerne og vejanlæggelsen af den nye Vesterbro blev gennemført med kommunale og statslige midler med stor fart i to overordnede faser i perioden fra april 1930, hvor beslutningen blev truffet på et byrådsmøde, til november 1932. Fra april 1930 til oktober 1931 blev strækningen fra Kildeparken med en ny viadukt over jernbanen til Algade færdiggjort, og frem til november 1932 blev den sidste del ned mod Borgergade anlagt, således at der kunne fremvises et gennemført gadeanlæg fra Aalborgs sydlige indfaldsvej til Limfjordsbroens landing ved Nordjysk Udstilling det efterfølgende år. Vejforløbet midt var indrettet til parkering.

Vesterbro 2003 med det sydlige hjørne mellem Algade og Vesterbro til venstre. Det konkave tårn sikrer, at oplevelsen af de moderne bebyggelser ikke forstyrres af borgerhuset i Algade. Funkisbygningen med det runde vindue er hårdt ramt af ombygninger af det oprindelige vinduesparti, ændringer i facadernes overflader og tilføjelsen af en gesims foroven.

Foto: Jan Sloth-Carlsen.

Især overfarten over jernbanen indebar en markant forandring af de landskabelige forhold i området, idet løsningen med en viadukt indebar, dels at jernbanesporene skulle sænkes, dels at vejforløbet hen mod viadukten måtte hæves. Fra viadukten og hen mod Algade, hvor terrænet naturligt udgjorde en forhøjning, blev vejen hævet med en jernkonstruktion, hvorunder der blev indrettet parkeringskælder. Syd for viadukten blev vejhævningen på borgmesterens ønske ligeledes opført over en moderne jernbetonkonstruktion.

Den efterfølgende bebyggelse langs gennembruddet blev overladt til private bygherrer og investorer, og hele arbejdet blev samordnet af et såkaldt Vesterbroudvalg (senere Udvalget for tekniske Anliggender) og af borgmesteren selv.

Nybyggeriet langs Vesterbro blev i 1930'erne – selvom der aldrig kom til at ligge en samlet plan for bebyggelsen – i stadig stigende udstrækning udført som moderne funkisbebyggelser, der gav strækningen et udtalt storbypræg. De nye bygninger kom dermed til at markere et brud i forhold til det hidtidige gadebillede, og dette brud blev yderligere understreget af de nye bygningers højder på helt op til 5

etager. De moderne arkitektoniske udtryk satte visse spor på de tidligste af byggerierne, men de slog især igennem fra 1932-33 med bl.a. en udtalt brug af nye virkemidler til understregning af bygningernes geometri såsom hjørnevinduer, runde vinduer, vinduesrammer af jern, flade tage og stramt komponerede facadeudformninger.

Viaduktpladsen med bygninger tegnet af Carlo Odgård.

Foto: Jan Sloth-Carlsen.

Også bygningernes placeringer blev udnyttet til understregning af geometriske former, bl.a. ved Carlo Odgårds bygninger omkring pladsen omkring den nye viadukt over jernbanen, hvor store ensartede og svagt krummede bygninger blev lagt som en krans, der fremhævede områdets cirkelform, og hvor vandrette bånd i bygningernes facademure forstærkede og sammenbandt indtrykket.

Noget lignende blev opnået i det nye kryds mellem Vesterbro, Jens Bangs Gade og Bispensgade, blot ved en rektangelform med sider skabt af hjørnebygningernes affasede hjørner og med imaginære hjørner i midten af de fire gadeforløb. Helt gennemført blev rektangelformen imidlertid ikke, idet ejeren af den gamle bindingsværkbygning på det fjerde hjørne ved Bispensgades sydlige side ikke ønskede at sælge sin ejendom, der således fik lov at blive stående og derved kom til at understrege det markante brud mellem de gamle og de nye bygninger.

De første af de nye huse blev tegnet af arkitekterne Carlo Odgård og Ejner Glahn, der også var drivende kræfter bag NU. En del af baggrunden for, at bebyggelsen gennemgående blev præget af den moderne funkis, var uden tvivl Odgårds medvirken ved 50 af de i alt 70 nybygninger, der blev udført i 1930'erne.

Den ny Kilderestaurant fra 1932.

Foto: Aalborg Stadsarkiv, Tønnies.

Det første hus, som stod færdigt, var Motorcentralen (Vesterbro nr. 20-24) i maj 1931, hvor stueetagen var indrettet som udstillingslokaler for automobiler. Dernæst fulgte i de følgende år bl.a. Vesterbro nr. 4A og 4B efter tegninger af Odgård og Glahn i fællesskab og nr. 6-8 og 10-12, der blev tegnet af Odgård alene.

De nye bebyggelser mødte tilrejsende ad Hobrovej fra syd straks ved indgangen til Vesterbrogennembruddet. På vestsiden lige nord for Ansgarskirken blev det gamle forlystelsesetablisement Enighedslund i 1934 erstattet i første omgang af en parkeringsplads og fra 1938 tillige af et stort boligbyggeri, der fik samme navn, og som efter tegninger fra en københavnsk tegnestue fik et udpræget funkis-udtryk. Overfor, på den anden side af Vesterbro, fandtes fra 1913 i det kommunale parkanlæg Frederikskilde den gamle Kildepavillon tegnet af Ejnar Packness. Bygningen nedbrændte 30. september 1931, og derefter opførtes efter tegninger af Odgård, Glahn og A. Juul-Hansen frem til pinsen 1932 Den ny Kilderestaurant, der – på linie med tendensen i nybyggerierne i øvrigt – kom til at fremstå som en moderne bygning. Den ny Kilderestaurant blev opført som en symmetrisk bygning med store glaspartier uden den mindste brug af historiske referencer.

Det samme kan ikke siges om forsikringsselskabet Fremtidens hovedsæde, der i 1936 blev opført efter Ejnar Packness tegninger på Vesterbro 16-18 – som nabo til Den ny Kilderestaurant. Bygningen fik ganske vist moderne træk med blandet et fokus på lysindfaldet og brugen af glas og stål, men – nærmest som et modstykke mod Vesterbros nye funkishuse, blev den samtidigt udstyret med en række elementer med lån fra historien, hvilket tydeligt kom til udtryk i det ydre ved bl.a. en loggia.

Hele gennembruddet stod bebygget i 1940, hvor der flere steder var en skarp kontrast mellem de enkelte tilbageværende gamle bygninger og rækken af nye. Kig fra Vesterbro ind i sidegaderne afslørede desuden modsætningen mellem gennembruddets høje bygninger og rene linier og den gamle bys lavere og mere organisk opståede kvarterer.

3. Limfjordsbroen og Nørresundbys brolanding

Vesterbrogennembruddet var tæt knyttet til bygningen af en ny forbindelse over Limfjorden til erstatning for den utidssvarende gamle pontonbro fra 1865. Der havde siden 1913 været debat om, hvordan brobyggeriet skulle foregå, men i 1928 fik Aalborg Kommune overdraget koncessionen til at bygge en ny Limfjordsbro.

Allerede i 1919 havde der været udskrevet en international konkurrence med løsninger til broens udformning. Tre af de indkomne forslag blev præmieret, og da brobyggeriet i 1929 kom i licitation var det efter en kombination af de tre forslag, der var udført af ingeniør Ivar Tybjerg. Byggeriet gik til firmaet Kampmann, Kierulff og Saxild (Kampsax), som dog afgav tilbud på et projekt, der på visse punkter afveg fra Tybjergs tegninger. Resultatet blev en 635 m lang vejbro (hvortil kom ramper på hver side) båret på otte piller, der var funderet i den bløde fjordbund på jernbetonpæle. Midterpartiet blev udstyret med broklapper, hvis kontravægte var skjult i broens midterpiller.

Limfjordsbroen set fra Nørresundby.
Det anes, hvordan vejen opsluges af
det høje byrum skabt af 1930'ernes
etagehuse. 2003.
Foto: Jan Sloth-Carlsen.

Den nye bro blev indviet under overværelse af statsminister Stauning og 30.000 – 40.000 tilskuere 30. marts 1933, altså kort efter gennemførelsen af den sidste etape af Vesterbrogennembruddet i slutningen af 1932 og netop i tide til åbningen af NU 1. juni 1933.

På Nørresundbysiden blev brolandingens ligeledes præget af modernismen og især den lokale arkitekt Charles Jensens udformninger af de nye bygninger ved de indfaldsveje, der blev etableret fra det gamle landevejsnet til broen.

I første omgang var det tanken, at broen skulle tilsluttes den gamle landevej, der mod nord gik hen over byens torv og fordeltes af de smalle Østergade og Vestergade med retning mod henholdsvis Vendsyssel og Thy, og i 1929 tegnede Charles Jensen en klassicistisk 'Brogård' til opførelse umiddelbart nord for brolandingens. I 1932 blev planerne imidlertid ændret radikalt med det resultat, at trafikken i stedet blev ledt mod øst og vest på nyanlagte brede og buede veje (Østerbrogade og Vesterbrogade) straks efter brolandingens. Som på Aalborgsiden blev der altså skabt en moderne rationel byplan, der tog hensyn til kravene fra den stigende bilisme.

Brogården ved Limfjordsbroens landing i Nørresundby. Østerbrogade og Vesterbrogade deler sig til hver side af bygningen. 2003.
Foto: Jan Sloth-Carlsen.

Også bygningerne langs det nyanlagte vejnet i Nørresundby blev formet af 1930'ernes modernisme. Charles Jensens Brogård ændrede udtryk fra et traditionelt klassicistisk hus til en funktionalistisk bygning opført i det dengang til etagehusbebyggelser helt nye bygemateriale jernbeton. Bygningen fik flade tage, markante karnapfremspring og store udkragede altaner, og den blev således i vid udstrækning formet af de helt nye muligheder, der var opstået med brugen af jernbeton i etagehusbyggeriet. Et stort midterparti udgjorde front mod den nye bro, mens nedtrappede sidebygninger dannede facader mod torvegade og Skrågade.

Solgården ved Vesterbrogade i Nørresundby. 2003.
Foto: Jan Sloth-Carlsen.

Langs Vesterbrogades buede forløb hen mod det nu nedlagte svine-slagteri opførtes ligeledes en sammenhængende række af høje beboelsesejendomme, der gennemgående fik et tydeligt om end noget anonymt funkispræg. Det gør sig især gældende med Solgården (Vesterbrogade 6), der efter Arne Lind-Madsens modificering af Charles Jensens oprindelige tegninger blev opført som en stokbebyggelse med en enkelt stok vinkelret på Vesterbrogade, hvor lejlighederne kunne orienteres efter lysindfaldet og udsigten over fjorden. Som en undtagelse på Vesterbrogade blev Solgården absolut ikke anonym, men kom derimod til at fremstå som en smuk og harmonisk bygning.

Bevaringstilstand

1. Nordjysk Udstilling i 1933

Anlæggene fra Nordjysk Udstilling i 1933 er kun sparsomt bevaret. Efter udstillingens lukning til august 1933 blev en del af faciliteterne – der som udgangspunkt var tiltænkt en midlertidig funktion – nedtaget, og efterfølgende er flere gået til. Den rundbuede Aalborgghal nedbrændte til grunden i 1941 sammen med den midlertidige udstillingsbygning af træ, som i første omgang havde fået lov til at blive stående. På udstillingsarealet nedenfor Skovbakkens blev Nordjyllands Kunstmuseum opført i 1972. Ønskehuset på hjørnet af Kong Christians Allé og Duebrødrevej, der blev udloddet som hovedgevinst i udstillingens lotteri, er bevaret i god stand frem til i dag.

Den rullende trappe op ad Skovbakkens skrænt til Aalborgtårnet blev solgt umiddelbart efter NU's lukning, men selve tårnet er bevaret, og tjener i dag som restauration og udkigstårn i sommermånederne – og som vartegn for Aalborg. Tårnet blev gennemgribende renoveret i 2005.

2. Vesterbrogennembruddet

Vesterbrogennembruddet fra 1930'erne er i vid udstrækning bevaret.

Vejforløbet ligger stort set uændret på nær inddragelsen af midterparkeringen til kørebane. Den underjordiske parkeringskælder nord for viadukten benyttes stadig.

1930'ernes moderne bebyggelser langs gennembruddet kan i en vis udstrækning opleves i overensstemmelse med den oprindelige ud-

formning og tanke. Flere af bygningerne er særdeles velholdte, herunder boligbebyggelsen Enighedslund og forsikringsselskabet Fremtidens hovedsæde ved gennembruddets sydlige indgang samt bygningerne omkring den cirkulære plads ved viadukten over jernbanen.

Andre af bygningerne har imidlertid lidt en del overlast. Det er overordnet betragtet bl.a. kommet til udtryk ved bortfjernelse og ombygninger af altaner, ændringer i de oprindelige facadematerialers udtryk (ved bemalinger og berapninger) og ikke mindst ved udskiftninger af de oprindelige vinduer til nye i andre farver og typer, hvorved oplevelsen af bygningerne er ændret markant. Som et særligt uheldigt eksempel kan Carlo Odgårds iøjnefaldende konkave bygning på det sydlige hjørne mellem Vesterbro og Algade fremhæves. Her er det oprindelige stramme og elegante facadeudtryk stærkt forstyrret af ommuringer af vinduespartierne, ændringer i bygningens overflade og tilføjelsen af en gesims øverst på bygningen, der med en snert af klassicisme forekommer helt malplaceret i den ellers strengt funktionalistiske sammenhæng.

Kun enkelte af funkisbygningerne er nedrevet, bl.a. Den ny Kildorestaurant fra 1932, der har måttet vige pladsen for det nuværende Hotel Hvide Hus' høje bygning.

I efterkrigstiden er en række nye bygninger kommet til i hullerne mellem 1930'ernes funkisbygninger, dels som udfyldning af huller dels til erstatning for nogle af de ældre huse, der i første omgang overlevede gennembruddets nedrivninger. Blandt de mere markante kan nævnes den ny Aalborgshal fra 1952 på østsiden af Vesterbros sydlige del, og Jacob Blegvad og Torben Poulsens såkaldte Kollektivhuset fra 1956 yderst på vestsiden ved Limfjordsbroens landing.

Oplevelsen af Vesterbrogennembruddet og 1930'ernes bebyggelser forstyrres stærkt af nyere byinventar som gadebelysninger, trafiklys, el-ledninger, bevoksninger og skiltning.

3. Limfjordsbroen og Nørresundbys brolanding

Limfjordsbroen fra 1933 udgør endnu bindeled mellem Vesterbro på Aalborgsiden af Limfjorden og den bevarede udfletning til Østerbrogade og Vesterbrogade syd for Nørresundbys gamle bydel. Ved den nordlige brolanding står Charles Jensens brohus i en særdeles velbevaret stand, der går igen ved flere af bygningerne langs Vesterbrogade, herunder Solgården. Som på Vesterbro i Aalborg har flere af 1930'ernes funkisbygninger i Nørresundby imidlertid lidt overlast ved forskellige ombygninger. I Nørresundby er oplevelsen af tredverns bygninger dertil ligeledes noget forstyrret af nyere gadebelysninger, trafiklys, el-ledninger, bevoksninger og skiltning.

Sårbarhed og virkemidler

Der foreligger enkelte fredninger af bygninger indenfor kulturmiljøets grænser, bl.a. Brigadér Hallings Gård (Vesterbro 77), hvor det gamle forhus med kvist og trekantgavle over endefagene (ca. 1780) har været fredet siden 1954 og Nordjyllands Kunstmuseum. Ingen af 1930'ernes bygninger er imidlertid fredede.

Aalborgtårnet på toppen af Skovbakken tjener i dag som vartegn for Aalborg, og selvom det ikke er omfattet af hverken fredninger eller beskyttelser i lokalplanlægningen synes det ikke truet. Ønskehuset på hjørnet af Kong Chr. Alle og Duebrødrevej, der sammen med Aalborgtårnet udgør det bedst bevarede levn efter Nordjysk Udstilling i 1933, er på baggrund af vurderingen med høj beva-

ringsværdi i kommuneatlasset omfattet af forbud mod nedrivning, tilbygning, ændring af bygningens ydre fremtræden og udskiftning af døre, vinduer mv. uden kommunens tilladelse (lok.pl. 05-037).

Aalborg kommune er i færd med udarbejdelsen af en ny lokalplanlægning for et større område omfattende Hasseris Villaby og Klostermarken møntet på fastlæggelsen af detaljerede retningslinier for den fremtidige forvaltning af især områdets arkitektur (se bl.a. lok. pl. 05-077, 05-079 og 05-080). Dele af området omfatter arealer, der udgør en del af kulturmiljøudpegningen.

Der synes gennemgående at være en vis bevågenhed omkring værdierne af '1930'er-byrummet' i lokalplanlægningen. I Kommuneatlas for Aalborg Kommune er Vesterbro fremhævet som et af de mest helstøbte funkisrum i Danmark, og en meget stor del af bygningerne på strækningen, der er omfattet af kulturmiljøet, er vurderet som bevaringsværdige (dvs. bevaringsværdi 1-4) – herunder er flere vurderet til at være på højeste niveau (bevaringsværdi 1-3). I forbindelse med udarbejdelsen af en række lokalplaner møntet på nybyggerier, ombygninger og saneringer i og omkring dele af Vesterbro-gennembruddet, Limfjordsbroen og dens landing i Nørresundby er der derfor indføjet overordnede formuleringer med vægt på bevaring og udbygning af det særlige funkis-udtryk. – Herunder for områderne nord, øst og syd for Fremtidens hovedsæde (lok.pl. 10-050 og 09-048), området omkring Hotel Phønix (lok.pl. 09-055), den nordvestlige ende af Vesterbro (lok.pl. 09-043) og for Nørresundby ved Brotorvets sydlige del samt hele Vesterbrogades sydlige side (lok.pl. 12-045).

I forslaget til en ny hovedstruktur for Aalborg Kommunes kommuneplan (i høring 9. feb. – 6. april 2005), blev der dertil som noget nyt indføjet strategier for udvikling af byens arkitektoniske rammer. Vesterbro med Limfjordsbroen blev i den forbindelse udpeget som et 'Aktuelt Indsatsområde', hvis udformning og facadebearbejdning skal tilføres kvaliteter, der kan tilgodese ønsker om kvalitetsfyldte, stedsspecifikke byrum med varierede funktionsmuligheder. Der lægges i den forbindelse vægt på, at bl.a. Vesterbros gaderum, Aalborgtårnet og Charles Jensens funkishus ved brolanding i Nørresundby udgør værdifulde elementer.

Den gældende lokalplanlægning tilvejebragte frem til 2006 ikke samlede rammer for bevaring og vedligeholdelse af Vesterbros og Nørresundbys 'funkisrum'. I 2006 blev dele af området, nemlig bebyggelsen langs Vesterbro imidlertid omfattet af en lokalplan med henblik på at sikre det nødvendige administrationsgrundlag for at give området et tiltrængt løft (lok. Pl. 09-041). Planen omfatter således detaljerede retningslinier, der sikrer at fremtidige ombygninger og renoveringer sker med et højt kvalitetsniveau i harmoni med det oprindelige arkitektoniske udtryk.

Bonitering

De bevarede elementer fra Nordjysk Udstilling, Vesterbrogennembruddet og Limfjordsbroen med dens landing i Nørresundby rummer store oplevelses- og identitetsværdier. Aalborgtårnet tjener som et vartegn og en turistattraktion for Aalborg og er med sin udformning en iøjnefaldende markør for modernismens gennembrud i arkitekturmæssig henseende i 1930'ernes bybillede.

Vesterbros funkis-rum er blandt de mest helstøbte i Danmark, og

kontrasten til de enkelte bevarede levn fra den foregående bebyggelse – samt kiggene ind i sidegaderne mod middelalderens bydele – rummer stor pædagogisk værdi for forståelsen af gennembruddets karakter som noget radikalt nyt og moderne i byplanmæssig henseende. Skiftene fra Hobrovejs åbne bebyggelseslandskab til Kildeparkens grønne områder, Vesterbros mørke og lukkede byrum med åbne komponerede pladser og endeligt Limfjordsbroens åbning til alle sider rummer stor oplevelsesværdi.

Limfjordsbroen står som et bindeled mellem de to engang adskilte købstæder Aalborg og Nørresundby. Ved brolanding i Nørresundby fremstår omlægningen af det middelalderlige gadenet sammen med Vesterbrogades funkisbebyggelse som en yderligere understregning af 1930'ernes nytænkning i byplanmæssig og arkitektonisk henseende. Sammen med Hans Ove Christensens bygning Frederiksbjerg i Århus (1933) udgør Charles Jensens Brogård i Nørresundby de første etagehuse i jernbeton i Danmark, og den står dermed som et dansk pionerarbejde.

Kontekst/sammenhænge

Kulturmiljøets elementer kan ses som en del af en mængde projekter, der blev iværksat med medvirken fra det socialdemokratiske bystyre i 1930'ernes Aalborg.

Tæt på Aalborgtårnet blev Zoologisk Have indviet i Mølleparken i 1934 – ligeledes med en stærkt funkispræget bebyggelse. Udover Vesterbrogennembruddet blev hele det gamle kvarter mellem Algade, Jernbanegade, Sankelmarksgade og Boulevarden nedrevet og omdannet i slutningen af 1930'erne.

Endeligt kan forbedringerne af infrastrukturen ses i sammenhæng med etableringen af en lufthavn ved Aalborg – først ved Rørdal fra 1936 – og fra 1938 Aalborg Kommune Lufthavn, der fik til huse i nyopførte funkisbygninger tegnet af Carlo Odgård ved herregården Rødslet vest for Nørresundby.

Kildemateriale

Christensen, Per Bo & Topholm, Jens: Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970. Aalborg 1990.

Forslag til ny hovedstruktur for Aalborg Kommunes kommuneplan, <http://www.aalborg.dk/kommuneplan/hovedstruktur/default2.htm>
Fredningslisten, www.kuas.dk

Jensen, Bente: Moderne gennembrud i Aalborg i 1930'erne. Aalborgbogen 2003.

Jensen, H. P.: Limfjordsbroen. Aalborgbogen 1968, side 60-77.

Knudsen, Børge Møller & Christensen, Per Bo: Skolegadekvarteret i Aalborg. Aalborgbogen 1989.

Kommuneatlas, Aalborg Syd. Skov- og Naturstyrelsen 1994.

Kommuneatlas, Aalborg Nord. Skov- og Naturstyrelsen 1994.

Nielsen, Henrik & Christensen, Allan: Vesterbro – et gennembrud. Aalborgbogen 1983.

Oversigt over gældende lokalplaner og byplanvedtægter, <http://www.aalborg.dk/kommuneplan/lokalplaner/default.htm>

Oversigt over bevaringsværdige bygninger ifølge Kommuneatlas for Aalborg Kommune, <http://www.aalborg.dk/kommuneplan/bilag/bilag+i.htm>

Smidt, Claus M. & Iversen, Erik: Funkis. Det nordjyske gennembrud. Aalborg 2003.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Aalborg – den "gamle by"

Kulturmiljø nr. 88

Tema

Kystkultur, bosætning byer:
Købstæder, miljøer med religi-
øst præg: Klostre.

Emner

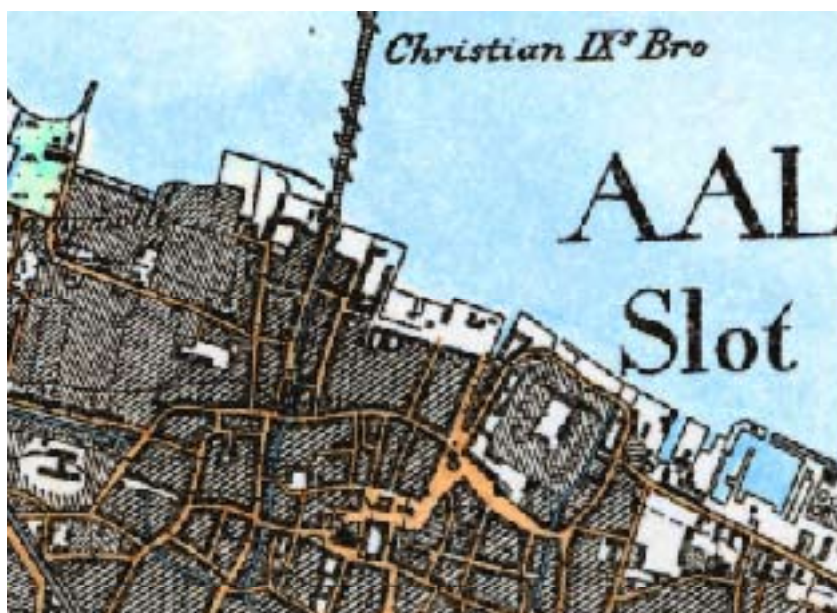
Købstadshavn, Helligåndsklo-
ster, Aalborghus Slot

Sted/topografi

Aalborghus Slot ligger i Aalborg midtby og er placeret ud til Limfjor-
den. Kulturmiljøet afgrænses af følgende gader: Mod syd af Nytorv,
mod øst af Slotsgade, mod nord af Slotspladsen og mod vest af Lille
Kongensgade.

Aalborg Helligåndskloster ligger i Aalborg midtby, og kulturmiljøet
afgrænses af følgende gader: Mod nord af Bispensgade, mod øst
af Klosterjordet, C.W. Obels Plads, mod syd og sydøst af Adelgade,
mod syd af Algade og mod vest af bebyggelsen langs østsiden af
Gravensgade.

Kulturmiljøet omfatter Aalborgs centrale bydel omkring åhavnene og havnen mellem broerne - fra Slotsgade i øst til Vesterbrogade i vest og Algade i syd. (Visse gamle gader, f.eks. Nørregade, Søndergade m.v. er forbigået, da de ikke skønnes at have direkte forbindelse med havnemiljøet.)

En stor del af området er udpeget som kulturarvsareal (DKC nr. 120516-52).

Tid

Middelalder - Helligåndsklostret (1050-1536), renæssance (1536-1660) og nyere tid (efter 1660). For havnens vedkommende - fra renæssancen til 1897.

Karakteristik

Købstadshavnen

Da Aalborg opstod i vikingetiden var det ikke ved selve Limfjorden, men et stykke oppe ad Østerå, hvor forholdene gjorde det bekvemt at have skibe liggende, og hvor en lerbanke gjorde bredderne tilstrækkeligt tørre til, at man kunne bygge huse. Østerå var herefter byens havn, først alene, siden suppleret af Vesterå og nye havneanlæg ud mod Limfjorden. De strukturer, som skal omtales i det følgende, og hvis spor fortsat kan iagttages, opstod i renæssancen og bevarede indtil udgangen af 1800-årene.

Jacob Himmerig, Tønnies, ca. 1860.
Aalborg Stadsarkiv.

Vikingetidens Aalborg lå med centrum omkring det nuværende gadekryds Østerå/Algade, men efterhånden flyttedes tyngdepunktet mod nord og ud mod Limfjorden. I renæssancetiden opførtes en række købmændsgårde på opfyldt jord langs Østerå fra Bispensgade til Ved Stranden. Bygningerne var hovedsagelig af bindingsværk

som størstedelen af periodens huse, men som noget usædvanligt var de alle i tre etager. Den sammenhængende række af høje huse må have virket meget imponerende i samtiden, og noget tilsvarende kunne ikke ses i andre danske provinsbyer. Nu kan husrækken kun beundres på fotografier, idet kun en enkelt af købmandsgårdene er bevaret. Det er Jørgen Olufsens gavlhus fra 1616 med tilhørende kompleks af bindingsværkslænger. Købmanden boede selv på 1. sal i gavlhuset, mens underetagen var indrettet til lagerrum med direkte adgang fra kajgaden langs åen. En tilsvarende ordning fandtes oprindeligt også ved Jens Bangs Stenhus, som er blevet betegnet som Nordeuropas mest imponerende købmandsgård fra perioden. Vi ved, at Jens Bang udvalgte sin byggegrund meget omhyggeligt, og det er ikke tilfældigt, at hans hus kom til at ligge ud til Østerå.

Jørgen Olufsens gavlhus i dag.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

Østerå med skibe, Tønnies ca. 1860.
Aalborg Stadsarkiv.

På denne tid var handelsskibene ganske vist ofte blevet så store, at de ikke kunne sejle op i åen, men de blev liggende på reden, og varerne blev herfra bragt i land i åhavnen ved hjælp af både. Småskibene, som i stor udstrækning blev brugt til sejladsen rundt i Limfjordsegnene, kunne dog fortsat lægge til kaj i åen, og så sent som i

1860'erne kunne fotograf Tønnies fotografere åen fuld af skibe, der lå ved bolværket med deres varer. I 1872 begyndte man imidlertid en gradvis overdækning af åen. Efterhånden som flere og flere stykker af åen skjultes, blev skibene trængt længere og længere ud mod Limfjorden, men så længe der var åbent vand tilbage, blev åen benyttet som havn. En af de havnefunktioner, der forblev i åen omtrent til det sidste, var salg af fisk fra både. Nogle af de sidste fartøjer, vi hører om, tilhørte folk fra Gjøl og Øland, som sejlede ind i den resterende del af Østerå for at sælge deres varer. Vesterå har en tilsvarende historie, men den fik aldrig den samme betydning som Østerå.

Østerå i dag under renovering i 2006.

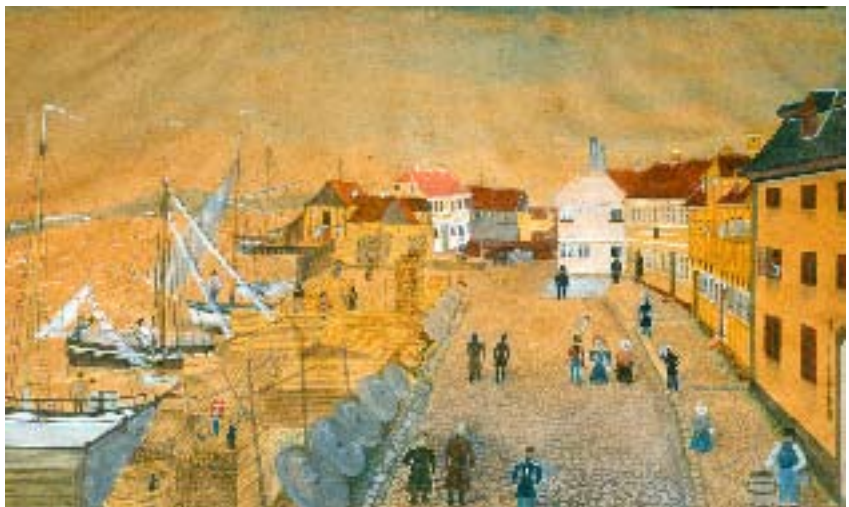
Kirsten Monrad Hansen 2006.

I 1895 vedtog man at grave en kanal, der skulle føre al åvandet i de mange åløb, der hidtil havde løbet gennem Aalborg, øst om byen. Kanalen blev færdig i 1897, hvorefter de gamle åløb kunne omdannes til kloakker. Åerne er nu helt væk, og historien kan kun aflæses af gadeforløbene og de få bevarede købmandsgårde.

Ved Østerås tidlige udløb i Limfjorden opførtes mellem 1900-1902 en smuk toldkammerbygning efter tegninger af H. Kampmann.

Ved stranden i Aalborg.
Aalborg Historiske Museum.

Efterhånden som skibene blev større, blev der anlagt nye havneanlæg ud mod selve Limfjorden. Uden for den nuværende gade

Ved Stranden lå havnen Kåsen. På et maleri fra 1832 ser man Ved Strandens facaderække til højre med den stadig bevarede Simonis gård, mens man til venstre ser havnen med skibe og oplagspladserne for tømmer og møllesten, som er ankommet ad søvejen hertil og venter på videresalg i Aalborgs opland. Havneanlægget er i dag helt ændret, men stedet kan genkendes ved hjælp af bygningernes facadelinie.

En storkøbmand som Jacob Kjellerup, der havde sin købmandsgård liggende ud til fjorden, havde sin egen private havn, men bygningerne er nu overført til "Den Gamle By" i Århus, og ethvert spor af havnen er forsvundet.

Aalborghus Slot

Det nuværende Aalborghus Slot blev anlagt efter Grevens Fejde (1534-1536) som en afløser for den middelalderlige kongeborg Aalborghus, der blev ødelagt i forbindelse med feltherre Johan Rantzaus storm på Aalborg 18/12 1534. Middelalderborgen lå i området lige syd for den nuværende Mølleplads ud for Rantzausgade nr. 4.

Aalborghus Slot blev derimod placeret i de lavtliggende strandenge tæt på fjorden. Anlægget havde to formål: Dels skulle borgen beskytte byens vigtige havn og ankerpladserne på reden, og dels skulle borgen styrke kongemagten over for byens borgere, der netop havde deltaget i Grevens Fejde på Skipper Clements side mod kong Christian III.

Aalborg Slot. Nordfløjen.
Aalborg historiske Museum.

I sine oprindelige grundtræk har Aalborghus Slot haft en del lighed med det samtidige, men langt større Malmöhus, og begge de strengt militære anlæg er rimeligvis bygget efter udkast af kongens bygmester Morten Bussert. Arbejdet blev iværksat af Christian III's lensmand Erik Banner, men først for alvor fremmet af hans efterfølger som lensmand, Axel Juul, der tiltrådte i 1536. Axel Juul meddelte i øvrigt kongen i 1539, at han havde måttet kassere sin forgængers arbejde og begynde forfra. 1543-1545 fandt der omfattende jordarbejder sted, og i 1547 begyndte man at opføre borgens bygninger efter Busserts anvisninger. I 1555, da Aalborghus Slot var næsten færdigbygget, besøgte de to medlemmer af rigsrådet Otte Krumpen og Holger Rosenkrantz borgen og konstaterede, at den kun kunne forsynes med fersk drikkevand gennem render udefra. Af denne grund nedtrappede man tilsyneladende arbejdet med at befæste borgen, men i en rigsrådsbeslutning fra 1557 blev Aalborghus Slot fastholdt som fæstning.

Slottets voldgrave blev forsynet med vand fra Lilleå (Peder Barkes Å), og da denne å, der i øvrigt var Aalborgs østlige voldgrav i middelalderen, ikke altid var særligt vandførende, betød dette, at slottets voldgrave til tider stod med meget lidt vand. Dette forhold tillige med den manglende vandforsyning har svækket anlæggets militære værdi, og Aalborghus Slots militære betydning efter 1557 må derfor have været mindre væsentlig. Så sent som i 1591 udførtes der dog reparationer på en af runddelene, så helt opgivet som fæstning kan slottet ikke have været, og som lokalt administrationscentrum og bolig for lensmændene og senere stiftamtmandene beholdt det afgjort sin værdi.

Aalborg Slot. Østfløjen.
Aalborg historiske Museum.

I sin oprindelige skikkelse har Aalborghus Slot bestået af tre fløje mod henholdsvis øst, syd og vest bygget af grundmur op mod de beskyttende ydre jordvolde. Fløjene har hævet sig ét stokværk over voldene. Ind mod borggården var fløjene to stokværk høje og opført i bindingsværk. Borggården, der dannede en skæv firkant, var mod nord lukket af en kraftig spærremur, og i denne indgik på den nuværende portåbnings plads, et porttårn. På alle fire hjørner af det næsten kvadratiske voldsted var der placeret fremspringende runddele, hvorfra voldstedets ydersider lod sig beskyde. Voldstedet var som tidligere nævnt omgivet af vandfyldte voldgrave med tilløb i sydøst fra Lilleå (Peder Barkes Å). Adgangen til borgen fandt som også i dag sted fra nord – ad en smal dæmning mellem Limfjorden og den ganske smalle nordlige voldgrav. Over denne førte en vindebro til porten. Der var ingen vold til denne side, men spærremuren var forsynet med lavtsiddende skydeskår for kanoner.

Under krige og besættelser i 1600-tallet tog bygningerne en del skade, og ved genopførelserne skete der flere ændringer, der bidrog til at forvanske slottets oprindelige strenge fæstningskarakter. Det første, mere betydningsfulde tiltag var opførelsen i 1633 af nordfløjen, der fungerede som kornmagasin. Denne udvikling fortsatte i 1700- og 1800-tallet; således påbegyndtes i 1721 en træbeplantning af voldene, og omtrent samtidig blev resterne af vestfløjen nedrevet. Voldgravene blev kastet til i 1853 og grundene solgt til private folk, hvis ejendomme hurtigt kom til stort set at omgive slottet.

Af det gamle Aalborghus Slot er i dag øst- og nordfløjen bevaret. Østfløjen fremstår i det væsentlige i sin oprindelige skikkelse, men nedrevet er dog et 10 fag langt hus med bl.a. stalde, der var bygget til den nuværende østfløjs sydende. På gårdsiden, der er lavet af svært egebindingsværk, krager 2. stokværk ud over 1. stokværk. Østfløjen består reelt af to bygninger: et større hus på 27 fag mod syd og et mindre på 7 fag mod nord. På det større hus er de oprindelige knægte nu fjernet, mens de glatte knægte stadig er bevare-

de på det mindre hus. Fløjens grundmurede yderside er hovedsageligt muret af gule munkesten, men dele af muren er i nyere tid blevet omsat i bindingsværk. På fløjens yderside sidder der længst mod nord over de kurvehanksbuede vinduesåbninger fremspringende "bryn".

Den i 1633 opførte nordfløj er mod syd, på gårdsiden, af bindingsværk. Dette blev i øvrigt i 1840'erne rettet op, da det foroven hældede stærkt udad. Mod nord består den kraftige ydermur af gule munkesten, der primært er lagt i munkeskifte (to løbere, én binder). Forhøjelsen af murværket er dog lagt af små mursten. Muren rejser sig over en høj sokkel af granitkvadre. Nær den vestlige ende af nordmuren er der over 1. stokværk indmuret fire langt fremspringende, svære granitbjælker, der givetvis har båret en nu fjernet kar- nap eller løbebro.

Den oprindelige sydfløj, der rummede stegers og bryggers, blev nedbrudt i nyere tid, og i 1808 opførtes en enkel magasinbygning i to stokværk, bygget i murværk i det nederste stokværk mod syd og ellers i bindingsværk. Et luftbombardement i 1940 under Anden Verdenskrig ødelagde delvist bygningen, der siden hen blev genopbygget.

I den nordlige del af den vestlige vold er der stadig bevaret to hvælvede gange. Den ene, der nær udspringet deler sig i to grene, går på skrå gennem volden og har haft forbindelse med den nordvestlige runddels kasematter; mens den anden gang, der er højere og bredere, går tværs gennem volden, og den har rimeligvis ført til en udfaldsport. Længere mod syd i den vestlige vold findes to andre hvælvinger, der sikkert har hørt til den nu nedrevne vestfløj. Disse hvælvinger stammer givetvis fra slottets ældste tid. På den vestlige volds gårdside opførte man i 1890'erne en høj mur til afgrænsning af slotsgården. Muren findes stadigvæk.

Øst-, nord- og sydfløjen fremstår i dag hvidkalkede, mens bindingsværk samt døre og andet træværk er rødmalet. Bygningerne har tegltag. Fløjenes oprindelige rumindretning er mere eller mindre ændret, og bygningerne anvendes i dag primært af Statsamtet for Nordjylland.

Helligåndshus og Helligåndskloster

Aalborgs yngste middelalderkloster, Helligåndsklosteret, blev stiftet i 1451 på grundlag af et Helligåndshus og hospital, oprettet 20 år tidligere af Maren Hemmings. Helligåndshuset blev lagt i Skt. Peders sogn nær byens vestre voldgrav, Vesterå, på nogle jorde, som Maren Hemmings havde arvet efter sine forældre. Aalborg by skænkede den nye stiftelse en grund, som grænsede op til den allerede donerede jord, og ud fra disse grunde voksede det senere kloster. Klosteret i Aalborg var i øvrigt det første kloster af Helligåndssordenen i Danmark.

Aalborg Helligåndskloster.
Aalborg historiske Museum.

Helligåndsklosteret var et dobbeltkloster for brødre og søstre, og klosterets vigtigste opgave var at hjælpe og pleje fattige, syge, hitte- og spædbørn. Som regel var arbejdet fordelt således, at søstrene hjalp de fattige og syge, mens tilknyttede ammer tog vare på hitte- og spædbørnene. Brødrene tog sig af de økonomiske forhold og vedligeholdelsen af klosterbygningerne, og præsterne forestod de kirkelige handlinger som for eksempel messer og begravelser.

Inden reformationen i 1536 opførtes et imponerende flerfløjet bygningsværk i gule munkesten omkring to lukkede fratergårde, kaldet Brødregården og Søstregården. De mange fløje blev ikke bygget på én gang, men kom til i løbet af de cirka 100 år, som Helligåndshuset og -klosteret eksisterede. En imponerende bedrift som understreger, at Aalborg klosteret var en ganske velhavende institution blandt andet grundet rige gaver og en klog forvaltning af disse.

Aalborg Helligåndskloster. Korsgangen i østfløjen.
Aalborg historiske Museum.

Klosterkomplekset blev grundigt restaureret omkring år 1900, og bortset fra kirken og klokketårnet, der blev nedrevet henholdsvis inden midten af 1600-tallet og i 1809, fremstår komplekset i dag velbevaret. I Brødregårdens østfløj finder man i kapitelsalen således fine kalkmalerier fra 1512-1520 med blandt andet den dømmende Kristus og biskop Erik Kaas' våben.

Efter reformationen blev klosteret omdannet til byens hospital, og i 1554 fik Aalborg Katedralskole, også kendt som Latinskolen, tillige til huse i en af de tidligere klosterbygninger. I dag fungerer bygningerne som ældreboliger, og der arrangeres ofte offentlige rundvisninger i det gamle kloster.

Kirkebygningen

På den jord, som Maren Hemmings i 1431 skænkede til Helligåndshuset, stod der nogle bygninger. Vi kender ikke til karakteren eller placeringen af disse huse, men de kan have givet husly til institutionen i den første tid efter oprettelsen. I 1434 brændte hele stiftelsen, men i et paveligt brev fra 1437 nævnes såvel en kirke som en kirkegård, så genopbygningen må være gået i gang hurtigt efter branden.

Vor viden om Helligåndshusets kirke er ikke stor, men muligvis var bygningen identisk med den beskudte kirke, som vi kender fra klostertiden senere i 1400-tallet. Det pavelige brev fra 1437 må betyde, at en kirke fandtes eller i hvert fald var under bygning. Eftersom kirken var en meget væsentlig bygning for Helligåndshuset, virker det afgjort sandsynligt, at den er blevet opført i stiftelsens første tid. Kirken kan meget vel have stået færdig, inden klosteret blev oprettet i 1451.

Aalborg hørte under Viborg stift, og det var således biskoppen af Viborg, der indviede kirken til Helligånden samt Jomfru Maria, Johannes Evangelist, Skt. Morten og Skt. Lucius.

Den kirke, vi kender, var øst-vest vendt og lå som sydfløj i det, der senere skulle blive til Brødregården. Den var godt 9 meter bred fra ydermur til ydermur og antagelig minimum 22,5 meter lang. Den enskibede bygning var opført i gule munkesten på en sokkel af hugget granit, hvorunder der lå et egentligt fundament af rå kampesten. Kirken havde et jævnbredt skib og kor, og muligvis har den været overhvalvet fra opførelsen; det kan vi dog ikke vide med sikkerhed. Adgang til kirken synes at være foregået ad både en sydlig og nordlig dør. Sydgavlen i Brødregårdens østfløj blev senere bygget sammen med kirkekorets nordmur, og herved fik man skabt en direkte adgang fra denne fløj til kirken via den dør, der stadig – om end tilmuret – sidder for enden af østfløjens korsgang.

Op mod kirkens lige afsluttede østgavl var det tidligere nævnte klokketårn rejst. Hvornår tårnet blev bygget er uvist, men måske kan tårnet dateres på grundlag af den klokke, som hang i det. Klokken bar en indskrift, der fortalte, at den var støbt af "Magister Petrus" af Randers. Han støbte klokker til flere nordjyske kirker, særligt i perioden mellem 1425 og 1450. I grundplan målte tårnet cirka 4,4 x 4,4 meter i udvendige mål, og fra flere tegninger og prospekter af Aalborg ved vi, at tårnet havde saddeltag og kamtakke gavle med blændinger. I tårnrummet var der indrettet et kapel for Skt. Anna.

Kirken blev som omtalt ovenfor nedbrudt inden midten af 1600-

tallet, men en del af koret stod faktisk helt frem til begyndelsen af 1800-tallet. Denne bygningsdel indgik nemlig i Katedralskolen.

Helligåndsklosteret blev efter sin oprettelse i 1451 en ganske velhavende institution, og det er meget tænkeligt, at man da har ønsket at udvide klosterkirken ved at tilbygge et eller to sideskibe. Desværre har vi ingen viden om dette, for de skriftlige kilder tier, og de arkæologiske undersøgelser mangler.

Kirkegården

Beliggenheden af Helligåndshusets kirkegård kendes ikke med sikkerhed. Formentlig lå den syd for kirken på et grundstykke, som endte i en spids ved Adelgades udløb i Algade.

I 1472 opnåede Helligåndsklosteret tilladelse til at udvide kirkegården i sydøstlig retning, og derved blev grunden nærmest rektangulær med et areal på cirka 1400 m². Til gengæld måtte klosteret betale for en omlægning af Adelgade, så den fik det forløb, den har i dag. Kirkegården lå herefter mellem Vesterås nu udtørrede leje bag Gravensgade og Latinergyden (kirken) – Adelgade – Algade.

Under tiden kaldtes kirkegården for "søndre kirkegård", hvilket antyder, at der må have været en nordre. Den kan have ligget i Brødregården og har i givet fald været på omtrent 600 m². Den søndre kirkegård eksisterede i øvrigt helt frem til 1795 som kirkegård for byens hospital, der som nævnt fik overdraget de tidligere klosterbygninger ved reformationen.

I forbindelse med en renovering af Aalborg Historiske Museum blev der i 1999 udgravet en elevatorskakt inde i museumsbygningen. Herved fremkom der 11 begravelser, som blev arkæologisk undersøgt. De afdøde må være begravet på den søndre kirkegård efter 1472. Flere af de begravede var lagt i trækister, og den bedst bevarede kiste blev optaget til konservering og fremtidig udstilling.

Bevaringstilstand

Der er ikke meget tilbage af det gamle Aalborg, idet de karakteristiske åer og de fleste af husene i dag er forsvundet. Gadernes udbygning har endvidere i nogen grad tilsløret de oprindelige forhold. Af de bevarede bygninger er de få fredede i en rimelig bevaringstilstand, mens andre enten er helt forvanskede (f.eks. huset med Limpotten) eller ved ombygninger i større eller mindre grad er under forvandling. Den smukke Simonis Gård har således i løbet af de seneste 25 år mistet en stor del af sin autenticitet.

Toldboden tegnet af H. Kampmann og bygget i 1900-1902.
Aalborg historiske Museum 2006.

Aalborghus Slot er generelt set i en god bevaringstilstand. En fredning af slottet blev gennemført i 1921, hvor der blev tinglyst en servitut om, at slottet er fredet i klasse A.

Bygningerne til Aalborg Helligåndskloster er i en god bevaringstilstand, og de holdes løbende ved lige. Bygningerne fungerer ikke mere som et kloster, men de anvendes i dag som ældreboliger. Klosterkomplekset blev grundigt restaureret omkring år 1900. Bygningerne blev fredet i 1918.

Sårbarhed og virkemidler

De omtalte strukturer i form af gadeforløb er ikke umiddelbart truet. Derimod er der en betydelig fare for, at ikke fredede, men bevaringsværdige gamle huse i området mister deres autenticitet, hvad enten det sker ved moderniserende eller romantiserende ombygninger.

Aalborghus Slot

Aalborghus Slot er dels fredet, og dels er området som et synligt fortidsminde beskyttet af Naturbeskyttelsesloven.

Aalborghus Slot er tillige omfattet af det arkæologiske kulturarvsareal for middelalderbyen Aalborg. Udpegningen er sket i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af kulturarvsarealer af national betydning, iværksat af Kulturarvsstyrelsen.

En bevarende lokalplan for Aalborghus Slot bør udarbejdes. Aalborg Historiske Museum skal kontaktes forud for ethvert anlægsarbejde, der indebærer jordarbejder eller ændringer i de stående bygninger.

Aalborg Helligåndskloster

I sig selv er klosterbygningerne ikke særligt truede af anlægsarbejder, men under terræn vil der de fleste steder inden for kulturmiljøet være arkæologiske levn fra klostertiden (eller endnu ældre), som vil være truede ved fremtidige byggerier og anlægsarbejder. Umiddelbart vil resterne af klosterkirken og klokketårnet samt kirkegårdene være truede ved jordarbejder, men også under almindelige byejen-domme, f.eks. langs Bispensgades sydside, kan der sandsynligvis findes arkæologiske levn fra klostertiden.

Aalborg Helligåndskloster er tillige omfattet af det arkæologiske kulturarvsareal for middelalderbyen Aalborg. Udpegningen er sket i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af kulturarvsarealer af national betydning, iværksat af Kulturarvsstyrelsen.

Der kan med fordel udarbejdes en bevarende lokalplan for det centrale klosterområde med de bestående klosterbygninger. Aalborg Historiske Museum skal kontaktes forud for ethvert byggeri eller anlægsarbejde, der indebærer jordarbejder.

Bonitering

Selvom Aalborgs midtby rummer enestående bygningsværker, hvoraf Jens Bangs Stenhus er i international klasse, er området som helhed ikke længere præget af gamle huse. Det bevarede gadenet er dog vigtigt for forståelsen af byens gamle struktur, og f.eks. markerer gaderne Østerågade og Vesterå stadig åernes oprindelige forløb, hvor åhavnene var, ligesom gaden Ved Stranden angiver en gammel strandlinie.

Jens Bangs Stenhus, en af Nord-europas mest imponerende købmændsgårde.
Aalborg historiske Museum.

Aalborghus Slot er Danmarks eneste bevarede lensmandsresidens fra renæssancen, og som sådan er det unikt og bør naturligvis bevares. Slottet har en videnskabelig værdi, da det stadig kan studeres som et udtryk for renæssancens befæstningskunst og boligbyggeri. Slottet har desuden en stor oplevelsesværdi, da det trods de nedrevne bygninger fremstår som et meget helstøbt miljø.

Aalborg Helligåndskloster er et af de få velbevarede klosteranlæg i Danmark, og anlægget har såvel en stor videnskabelig værdi som en stor oplevelsesværdi. Her kan de besøgende stadig få et indtryk af rammerne om et middelalderligt klosterliv.

Kontekst/sammenhænge

Byens udvikling skal ses i sammenhæng med den centrale placering i forhold til den store handel, der foregik både i og uden for Limfjorden.

Andre lokaliteter i den umiddelbare nærhed med tilknytning til kystkultur er: Aalborg værft med bevaringsværdige bygninger, roklubhuse, lystbådehavne, friluftsbad m.v.

Som nævnt er Aalborghus Slot unik, men de bevarede, gamle bindingsværksfløje kan naturligvis sættes i sammenhæng med andre

bevarede bygninger af bindingsværk, f.eks. i Aalborg og i Den gamle By i Århus, hvor mange af Aalborgs gamle bindingsværkshuse i dag befinder sig. Selve voldanlægget kan relateres til andre samtidige fæstninger, f.eks. Malmöhus.

Af andre bevarede klosteranlæg i Danmark kan nævnes sortebrødre-klosteret Skt. Catharinæ i Ribe og karmeliterklosteret Skt. Mariæ i Helsingør.

Anvendt kildemateriale

Bender, Henning, Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborgs Historie bd. 1-5. Aalborg Kommune 1987-92.

Bergh, Ole, Helge Drescher og Svend B. Olesen: Aalborg Havn. Aalborg havneudvalg 1976.

Johansen, E. et al.: Aalborgs Historie 1. Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde. Aalborg 1992.

Kock, J.: Helligåndshus og -kloster i Aalborg. 100 års byggeaktivitet. Hikuin 23, 1996, s. 149ff.

Martensen-Larsen, F.: Aalborghus Slot 1539-1989. Et nordjysk slots historie igennem 450 år.

Udg. af foreningen "Venner af Aalborghus Slot" 1989.

Møller, S. Bergmann: Helligåndskloster, kirke og kirkegård. Budolfi Sogneblad 2004.

Olesen, Sv. B.: Aalborg bys kirkegårde. Aalborg 1984.

Petersen, Viggo: Gadeliv i Aalborg - i åløbenes tid, Aalborg-bogen. Selskabets for Aalborgs Historie 1997.

Trap, J.P.: Danmark. Femte udgave, 1961. Ålborg Amt, bind VI, 3, s. 831ff.

Uldall, F.: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. København 1906. Anden udgave v.

Forlaget Hikuin 1982.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum og Viggo Petersen.

Dansk Eternit Fabrik

Kulturmiljø nr. 89

Tema

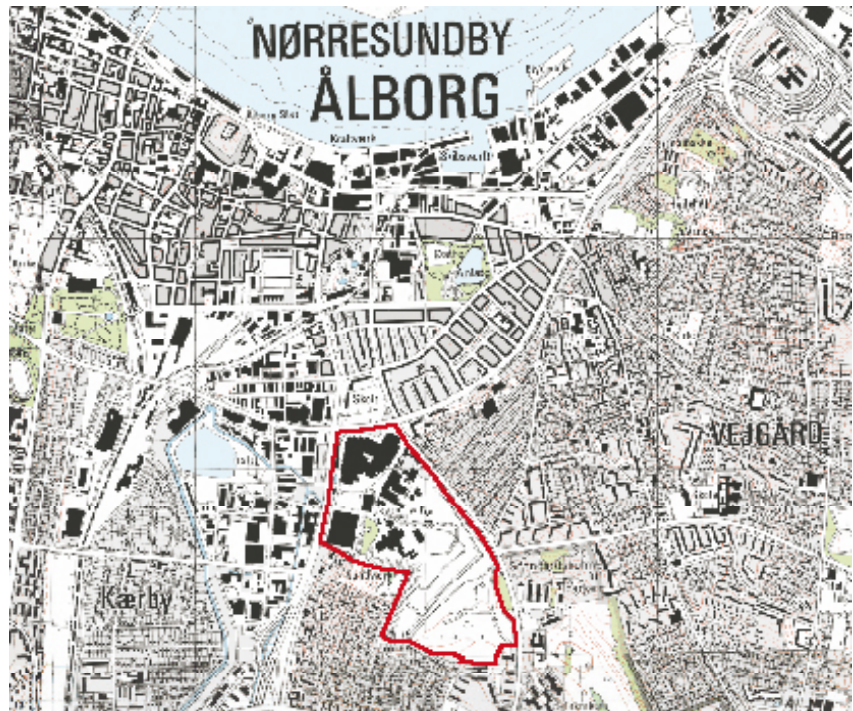
Industri

Emne(-r)

Industrianlæg

Sted/Topografi

Dansk Eternit Fabrik er placeret ved de store kridtforekomster, der rejser sig stejlt mod syd fra Østre Allé ved Sohngårdsholm i Aalborgs sydlige udkant. Placeringen er en følge af, at fabrikken i 1927 blev etableret som en nicheproduktion for cementfabrikken Danmark, der fra 1896 til slutningen af 1970'erne, anvendte kridtforekomsterne til cementproduktion.

Som et resultat af cementfabrikkens råstofindvinding er der opstået et omfangsrigt åbent kridtbrud ind i Sohngårdsholmbakken, hvor flere af fabrikkens bygninger dermed efterhånden har kunnet placeres. På trods af udgravningerne sætter stigningen i terrænet imidlertid stadig et tydeligt præg på fabriksområdet med især markante niveauforskelle i fabrikkens bygningsmasse.

Rids over bygningsmassens udvikling med en række bygningsdateringer, angivelser af bygningernes oprindelige formål og en række vejnavne. Illustration Morten Pedersen.

Mens fabriksområdet således har kunnet udvides mod syd i takt med råstofindvindingen, har dets østlige, nordlige og vestlige afgrænsning været bestemt af Sohngårdsholmsvej, Østre Allé og Sønderbro.

Tid

1891 – og frem til i dag

Luftfoto af eternitten ca. 1935.
Foto J. A. Kierkegaard

Karakteristik

Cementfabrikken Danmark blev fra 1897 den anden af Aalborg-området store cementproduktioner (efter Aalborg Portland), men egentligt strakte anlæggelsen sig tilbage til 1891, hvor Isidor Henius med engelsk kapital i ryggen forsøgte at etablere en cementfabrik ved sit gods Sohngaardsholm. Man nåede i den forbindelse både at fremstille maskiner og at opføre en række bygninger, men bl.a. som følge af faldende cementpriser kom fabrikken aldrig i gang.

Foto af shedtagsbygningen, der rummede anlæggene til fremstilling af bølgeplader.
Fotograf ukendt. Årstal vel i nærheden af 1960.

Da interessentskabet The Danish Portland Cement Company Ltd. etablerede Portland Cementfabrikken Danmark fra 1896, skete det derfor ved en fuldførelse af de halvfærdige fabriksbygninger og med en blanding af forladte og nyindkøbte maskiner.

Cementfabrikken fik imidlertid transportproblemer, fordi den med en placering ca. 1 kilometer fra den nærmeste havneudskibning var afhængig af landtransport. De omfattende indførsler af brændselsstoffer til produktionen og udførsler af færdig cement var dermed hæmmet i forhold til de øvrige cementfabrikker omkring Aalborg og Nørresundby, der alle blev placeret således at der kunne etableres havnefaciliteter ud mod Limfjorden. Cementfabrikken Danmark kunne derfor ikke konkurrere på produktionen af cement alene og søgte med etableringen af Dansk Eternit Fabrik fra 1927 sin egen niche.

Viderefærdigheden af cement ved iblanding af fibre til armering – i første omgang hovedsageligt asbest, senere cellulose – sikrede fabrikkens position gennem det efterfølgende trekvarte århundrede.

I første omgang optog man med succes produktionen af de karakteristiske eternitbølgeplader til tagbelægning på grundlag af en teknologi, der var opfundet i Østrig omkring århundredeskiftet. Da eternitpladerne blev markedsført massivt ved Nordjysk Udstilling i Aalborg i 1933, og da man samtidigt kunne drage nytte af toldbeskyttelse, opnåedes en så gunstig udvikling, at produktionen i 1937 fuldstændigt dækkede hjemmemarkedets behov.

Anlæg til fremstilling af bølgeplader i den store shedtags-bygning. 2004.
Foto Morten Pedersen.

Dertil kom efterhånden en række andre produkter. Blandt de mest kendte kan nævnes produktionen af eternitrør til drikkevands- og spildevandsledninger fra 1938 til 1973, og Siporexfabrikken der blev etableret i 1948, og som frem til 1982 fremstillede støbte byggelementer i letbeton på licens fra den svenske virksomhed Internationella Siporex AB.

Fra 1957 producerede fabrikken desuden Glasolit (indstillet 1989) og Navilit (flyttet til Aalborg Portland i 1970), dvs. gennemskinnelige glasfiberarmerede polyesterplader og ubrændbare plader til skibsaptering.

Herudover kan nævnes fremstillingen af plane eternitplader til murbeklædning og en omfattende håndformning af eternitprodukter til bl.a. rygningssplader, udluftningsrør og altankasser, og endeligt har fabrikken leveret produkter, der dækker spektret fra byggelementer til sammensatte konstruktionselementer og gennemførte byggeløsninger.

Siporexfabrikken, hvor produktionen foregik i flere etager, og hvor transporten af materialer og produkter fandt sted med skinnekørende kraner. 2004.

Foto Morten Pedersen.

Blandt de sidste kan nævnes 30-dages huset fra 1957, hvormed man leverede et tidligt led i den industrialisering af byggeriet med præfabrikerede og standardiserede elementer, der prægede det danske byggeboom fra 1960 til 1972. 30-dages huset var således tænkt som en pakkeløsning for opførelsen af et økonomisk overkommeligt hus til en kernefamilie udelukkende ved brug af produkter fra Siporexfabrikken.

Det ca. 360.000 m² store fabriksområde blev efterhånden i grove træk koncentreret omkring tre områder, hvor bygningerne til produktionerne af cement, eternitplader og siporex stadig i dag dominerer (se oversigtsplanen). De enkelte områder forbindes af fabrikkens egen infrastruktur, der er etableret i takt med de forskellige produktioner, og som er navngivet derefter med navne som Cementvej, Siporexvej, Danmarksvej osv. Flere steder har de markante niveauforskelle mellem bygningerne resulteret i stejle skrænter og etableringen af lange trappeforbindelser, hvorved helheden kan give mindelser i retning af sydeuropæiske bjerglandsbyer.

Centralt på fabriksområdet dominerer levnene efter cementfabrikken stadig på trods af nedrivninger og ombygninger efter cementproduktionens ophør i slutningen af 1970'erne. Fabrikkens roterovnsanlæg er ganske vist fjernet, men flere af de ældste anlæg og bygninger til cementfremstilling findes bevaret. De nederste dele af skaktovnene, der blev anvendt til cementbrænding i starten af 1900-tallet, er således bevaret i bygningsmassens ældste dele i form af metertykke mure, der brydes af indfyringshullerne med adgang til ovnenes indre. Her giver produktionsprocessen således indtryk af i en helt særlig grad at have dikteret udformningen af den bygningsmæssige ramme, og dette indtryk styrkes yderligere af nyere mægtige siloer og vandretliggende cementgange, der bryder ovenud af bygningerne og derved nærmest udvisker grænsen mel-

lem produktionsanlægget og den bygningsmæssige ramme. Bygningsmaterialerne udgøres overvejende af gule teglsten og fabrikkens egne produkter, dvs. cement og eternitplader.

Cementfabrikken Danmark 2004 set fra Cementvej.
Foto Morten Pedersen.

I områdets nordvestlige hjørne ud mod Sønderbro findes den 42.000 m² store bygning, hvor hovedparten af bølgepladeproduktionen har foregået. Bygningen udgøres af et stålskelet udfyldt med plane eternitplader og med nordvendte shedtags vinduesfag. Den er opført ved tilbygninger i perioden fra 1934 til 1962, der har skullet huse fremstillingen af eternitplader, navilit og eternitrør. Efterhånden som de sidstnævnte produktioner ophørte hen mod 1970, blev hele bygningsmassen imidlertid inddraget til fremstillingen af eternitplader. Udformningen som en fladebygning var således hensigtsmæssig for eternitpladefremstillingen, der var forbundet med en omfattende horisontal transport med traversvogne og trucks mellem en række maskinstationer til henholdsvis en første udformning af eternitpladerne og efterfølgende presninger, hærdninger, tilskæringer mm.

Luftfoto af Dansk Eternit Fabrik o. 1970. Nederst ses den meget store bygningsmasse, hvor der fra 1934 til 2003 har været produceret især eternitplader. I midten resterne af cementfabrikken Danmark, og øverst til højre hallerne, der har rummet siporexfabrikken. I baggrunden cementfabrikkens kridtbrud.

Inderst på fabriksområdet mod det store kridtbrud domineres bygningsmassen af de store bygninger opført i perioden 1948 til o. 1960 til produktionen af siporex. Der er først og fremmest tale om såkaldte kranlagre, hvor lastbiler har kunnet køre ind til direkte lastning af de færdige elementer fra skinnekørende kraner.

Selve produktionen har imidlertid fundet sted i en toetagers bygning, hvor transporten af de tunge råmaterialer og færdige elementer er foregået med loftsophængte skinnekørende kraner og via huller i etageadskillelsen. Omfanget af de besværlige horisontale flytninger er således nedtonet ved at fordele produktionen over flere etager.

Hertil kommer en større mængde bygninger og anlæg, der er spredt rundt på fabriksområdet, og som har været anvendt til en lang række forskellige formål. Heraf kan bl.a. fremhæves de store lagerhaller ud mod Sønderbro, en række folkebygninger, der er blevet opført lokalt ved de enkelte udvidelser af produktionen på området, laboratoriebygninger og endelig kontorfaciliteterne ved Sohngårds-holmsvej.

Bevaringstilstand

Overordnet kan de ydre strukturer, der er blevet etableret omkring produktionen, karakteriseres som oprindelige, uforstyrrede og velbevarede.

Først og fremmest foreligger de landskabelige elementer med kridtbrud og stigningerne i terrænet således endnu i stort set den form, de har fået frem til ophøret af kridtindvinding i slutningen af 1970'erne. Fabrikens infrastruktur med veje, ramper og trappeforbindelser er ligeledes intakt.

Dertil er hovedparten af bygningsmassen, der er blevet opført fra fabrikens etablering o. 1900 og frem stort set til i dag, bevaret i former tæt på deres oprindelige på trods af, at fabrikken gennem hele perioden har haft karakter af et miljø i stadig udvikling, hvor nye produktioner er flyttet ind i gamle bygninger. Den eneste større bygningsnedrivning har været af cementfabrikens roterovnskompleks.

Portnerhuset.

Samtidigt er fabriksområdet imidlertid præget af, at de mange forskellige produktioner gennem en årrække har været under afvikling med en gradvis funktionstømning af produktionsbygningerne og et tiltagende forfald til følge.

Den sidste af de mange produktioner på fabrikken ophørte ved udgangen af 2004, hvorved miljøets status som et aktivt miljø i stadig udvikling må siges endeligt at være ophørt.

Området er endnu ikke omfattet af en lokalplan og bygningsmassen er ikke genstand for vurdering i Kommuneatlas, Aalborg Syd.

Folkebygning fra 1958 ved Cementvej. 2004.

Foto Morten Pedersen.

Sårbarhed

En væsentlig del af baggrunden for, at fabriksområdet har bevaret en stor del af sit oprindelige præg, har været den fortsatte brug til produktion. Med ophøret af den sidste produktion ved udgangen af 2004 er områdets fremtidige status og anvendelse imidlertid helt uafklaret.

Ud over administrationsbygningen, der anvendes af Dansk Eternit Holding, er der således fare for den fremtidige eksistens af samtlige kulturmiljøets elementer i bestræbelser på at inddrage området til nye formål. Først og fremmest den specialiserede og flere steder forfaldne bygningsmasse synes truet i den sammenhæng, men også fabrikkenes egen infrastruktur og den samlede karakter i retning af en bjerglandsby er i fare for tilintetgørelse.

Da området endnu ikke er omfattet af en lokalplan og da bygningsmassen ikke er genstand for vurdering i Kommuneatlas, Aalborg Syd, foreligger der ingen retningslinier for en fremtidig bevaring af kulturmiljøets elementer. I lyset af, at området rummer autenticitet, stor identitets- og oplevelsesværdi og unikt bevarede anlæg fra den tidlige europæiske cementproduktion, bør et fremtidigt lokalplanarbejde tage sigte på at udnytte disse elementer ved kulturmiljøets fremtidige udvikling. Det kunne ske ved genanvendelser af dele af bygningsmassen, f.eks. cementfabrikkenes anlæg, der befinder sig på grænsen mellem maskine og bygning, og som derfor i særlig grad kan siges at sammenfatte et 'industrielt' udtryk. Men det kunne også ske ved en bibeholdelse af fabrikkenes egen infrastruktur, der både vidner om fabrikkenes størrelse og sammenfatter de mange produktioners etablering og deres sammenhæng med naturgrund-

laget – det sidste især ved trappeforbindelserne mellem niveauforskellene i den 'sydeuropæiske bjerglandsby',

Bonitering

Fabriksområdet rummer træk, der er typiske for en moderne cementproduktion – både i Danmark og globalt. Det gør sig først og fremmest gældende med fabrikkens placering i det store kridtbrud, der klart afspejler cementindustriens naturmæssige grundlag, men også med bygningsmassens karakter, der nærmest befinder sig et sted på grænsen mellem produktionsanlægget og den bygningsmæssige ramme.

De bevarede rester af cementfabrikkens oprindelige skaktovne fra o. 1900 er unikke i en europæisk sammenhæng, idet tilsvarende elementer af tidlige ovnanlæg til cementproduktion stort set ikke findes bevaret andetsteds.

Den store fladebygning med nordvendte shedtag, hvor fremstillingen af eternitplader er foregået, udgør en karakteristisk repræsentant for en type industribygninger, der har været fremherskende i såvel dansk som udenlandsk industriarkitektur i det 20. århundrede, men som allerede fra o. 1980 har været en sjældenhed i Nordjylland.

Fabriksområdet fremstår autentisk i den forstand, at det ikke er forstyrret af andre faktorer end fabrikkens produktion.

Hele fabrikkens bygningsmasses specialiserede karakter er forbundet med et 'råt' og industrielt udtryk, der har høj oplevelses- og identitetsværdi for Aalborg.

Cementfabrikken Danmark 2004 set fra Danmarksvej.
Foto Morten Pedersen.

Kontekst/sammenhænge

Vest for Sønderbro findes en lergrav, hvorfra der er blevet indvundet ler til fremstillingen af cement.

En væsentlig del af baggrunden for Aalborg områdets position som Nordjyllands industrielle centrum har været de omfattende og mandskabskrævende anlæg til cementproduktion på de store fabrikker Aalborg Portland, Danmark og Norden ved Aalborg samt Nørresundby Portland Cementfabrik og Dansk Andels Cementfabrik

ved Nørresundby. I løbet af det 20. århundrede koncentreredes den danske cementproduktion til Aalborg-området, og Dansk Eternit Fabrik i Aalborg havde frem til produktionens ophør monopol i Danmark på fremstillingen af eternit.

Af de fem cementfabrikker ved Aalborg og Nørresundby udgør Aalborg Portland og Cementfabrikken Danmark de bedst bevarede komplekser.

Anvendt kildemateriale

Bender, Henning: Aalborg industrielle udvikling fra 1735 til 1940.

Aalborg 1987.

Birket-Smith, Thomas m.fl.: Fabrik – Industriens arkitektur i Aalborg.

Aalborg 2002.

Drachmann, Povl: Aktieselskabet Portland Cementfabrikken Danmark 1899-1924. København 1924.

Johansen, Hans Chr.: Gennem forandring til fremskridt. Aalborg Portlands udvikling 1972-89. Aalborg 1986.

Palmer, Marilyn & Peter Neaverson: Industrial Archaeology – principles and practice. London & New York 1998.

Pedersen, Morten: Dansk Eternit Fabrik A/S – nogle aspekter af virksomheden og dens historie før lukningen i 2004. Trykkes i tidskriftet Fabrik og Bolig 2005.

Pedersen, Morten: Den nordjyske industribebyggelses udvikling og lokalisering. Udpegning af industriminder i Nordjyllands Amt. Arbejdsrapport til Kulturarvsstyrelsen 2004.

Sestoft, Jørgen: Danmarks Arkitektur - Arbejdets bygninger. København 1979.

Aalborg Syd Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger. 1994.

Aalborg Portland

Kulturmiljø nr. 90

Tema

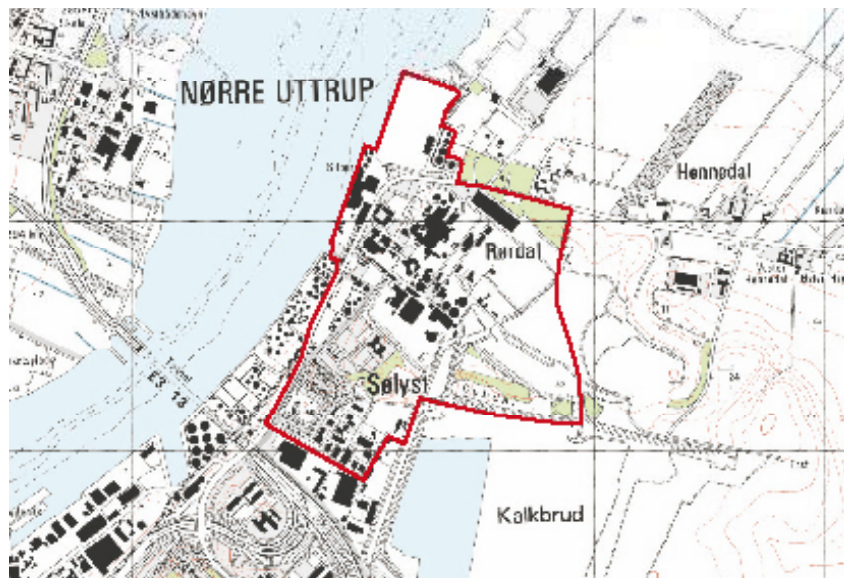
Industri

Emne(-r)

Industrianlæg

Sted/Topografi

Cementfabrikken Aalborg Portland er placeret ud mod Limfjorden ved Rørdal i Nørretranders sogn ca. 3 km. øst for Aalborg.

Placeringen er bestemt dels af transportmæssige hensyn dels af eksistensen af lettilgængelige og rigelige råstofforekomster i undergrunden tæt op til fabrikken.

Med uddybningen af sejlrenden i Limfjorden ved Hals Barre i løbet af 1880'erne og med en fra naturens hånd stor vanddybde tæt ind mod fjordens bredder ved Rørdal, kunne der således netop her opnås direkte adgang til søværts indførsel af brændsel (kul) og tøndestaver til en cementproduktion og til udførsel af den færdige cement. Da der i området samtidigt var rigelige og velegnede forekomster af cementproduktionens væsentligste råstoffer, kridt og ler, helt op mod jordens overflade, var placeringen desto mere oplagt.

Siden produktionens etablering og frem til i dag er der indvundet kridt i området syd og øst for fabrikken, hvilket har resulteret i meget gennemgribende ændringer af landskabet. Den tidligere dal-sænkning Dybdal, der ikke er kridtholdig, fremstår således i dag som et højdedrag og i det aktive kridtbrud, der er ca. 1,7 km langt og 1 km bredt, graves der ned til 70 m under terrænets oprindelige overflade.

Leret er i dag som råstof i produktionen erstattet af sand, der bl.a. efter aftale med Nordjyllands Amt pumpes op af Limfjordens sejlrender og sejles til fabrikkens kajanlæg.

Kulturmiljøet omfatter dele af fabriksområdet.

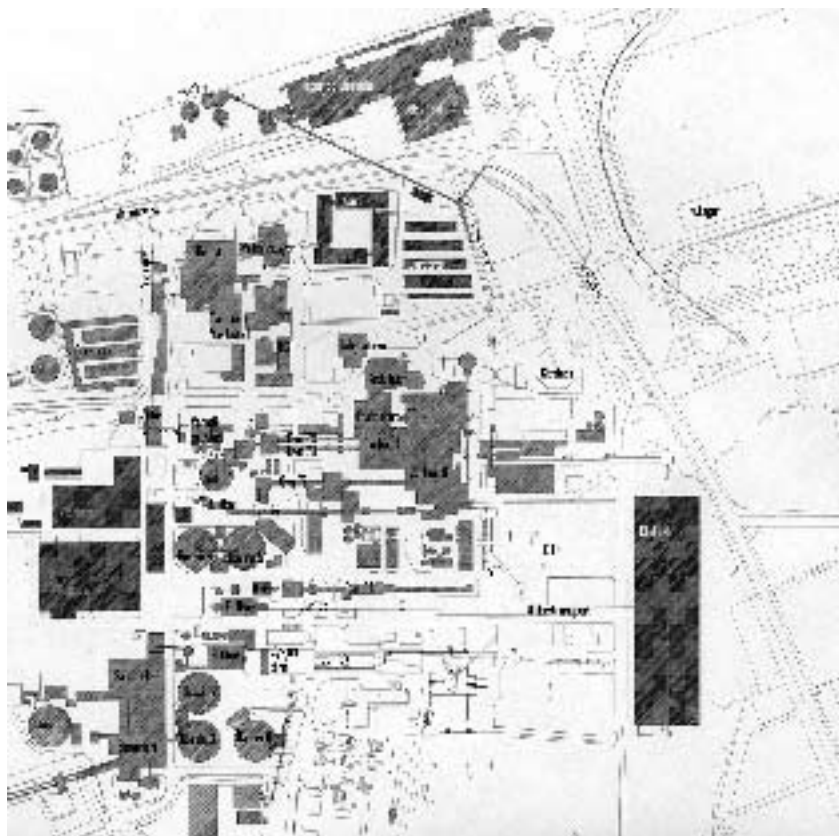
Tid

Fra 1889 og frem til i dag

Karakteristik

Aktieselskabet Aalborg Portland-Cement-Fabrik blev stiftet i 1889 på initiativ af Aalborg-købmanden Hans Holm i samarbejde med ingeniørfirmaet F.L. Schmidth. Opførelsen af fabrikken ved Rørdal blev påbegyndt umiddelbart herefter – i første omgang med etableringen af et kajanlæg ud mod Limfjorden.

Oversigtskort over Aalborg Portland med de forskellige funktioner tegnet ind.

Lige fra sin anlæggelse har fabrikken været Danmarks absolut største cementfabrik, og i dag er den tillige den eneste. En del af baggrunden for denne udvikling har været de naturmæssigt særligt gunstige forhold for cementproduktion, men også F.L. Schmidths brug af fabrikken til udviklingen af en række teknologier, der i kraft af deres velegnethed og via ingeniørfirmaets omfattende eksport fortsat i dag udgør hovedprincippet for cementproduktionen på fabrikker verden over.

Det var især tilfældet med udviklingen i tiden omkring 1900 af de ovnteknikker, der i deres hovedprincipper stadig i dag anvendes til den centrale forarbejdning af råstofferne.

Cement fremstilles ved en brænding af en blanding bestående af hovedsageligt kalk og ler til ca. 1500°, hvor materialet sintrer til såkaldte klinker, der efterfølgende kan finmales til et pulver med hydrauliske, dvs. vandhærdnende, egenskaber.

Frem til o. 1900 blev produktionsmetoderne især udviklet i England, hvor man som regel blandede råmaterialerne op med vand i store slemmesystemer, og efter en langvarig bundfældningsproces hen over sommerhalvåret skar den stivnede masse ud i blokke, der blev yderligere tørret i tørreskure og derefter opstabet og brændt i lodretstående skaktovne.

Ved anlæggelsen af Aalborg Portland valgte man dog at anvende en såkaldt 'tør proces', hvor brændingen ganske vist stadig foregik i lodrette ovne, men hvor råmaterialerne først blev tørret i særligt udviklede tørretårne, kværnet til pulver og sammenblandet, og derefter tilført så meget vand, at massen kunne udskæres i blokke, som atter skulle tørres, inden de blev opstabet i skaktovnen.

I første omgang blev der anvendt skaktovne efter udenlandske forbilleder, men i løbet af 1890'erne udviklede man en ny type, den såkaldte 'Aalborg-ovn'. Aalborg-ovnens betydning blev imidlertid hurtigt formindsket, idet F.L. Schmidh omkring 1900 på Aalborg Portland videreudviklede en teknik med brænding i skrånstillede og roterende stålror – såkaldte roterovne. Teknikken, der oprindeligt var opfundet i England i 1870'erne, havde hidtil kun været anvendt på forsøgsstadiet bl.a. i USA, men på baggrund af udviklingsarbejdet på Aalborg Portland kunne den endeligt implementeres i en egentlig cementproduktion, og den blev derefter genstand for en omfattende eksport til fabrikker verden over.

Aalborg Portland 2004. Vue hen over en del af roterovnsområdet med roterovnsbygning og slemmeriet med en bygning ovenpå slamsiloerne ved ovnens højre side.
Foto Morten Pedersen.

Hovedprincippet i roterovnsteknikken – der anvendes endnu i dag – udgjorde en markant forsimples i sammenligning med den tidligere mandskabskrævende håndtering af råstoffer og klinker omkring skaktovnene. En flydende råslam pumpes fra en slemme direkte op i bagenden af roterovnen, hvorfra den ved ovnens rotation glider ned

mod en brændzone, hvor temperaturen ved indblæsning af brændbare materialer når så højt op, at der dannes cementklinker. Disse fortsætter derefter nedenunder af ovnen til klinkerkølere og videre ud til fabrikkens møllerier. I forhold til de tidligere metoder blev der på den måde opnået både en kontinuerlig produktionsproces, der kan passes af en relativt begrænset arbejdsstyrke, og et bedre forarbejdet produkt.

Listen over innovationer i produktionsapparatet på Aalborg Portland er imidlertid lang, og indbefatter bl.a. en lang række ændringer som følge af de stigende energiomkostninger efter oliekrisen i 1970'erne, hvor cementfabrikkerne blev tvunget dels til at finde nye brændselstyper dels til at søge energibesparelser ved overgangen til en mere tør råslam.

En af de største ændringer på Aalborg Portland i den sidste fjerdedel af det 20. årh. var således den gradvise erstatning af leret i produktionen med flyveaske og sand i tør tilstand. En anden var udviklingen af en såkaldt cyklon, hvor slammen ved bl.a. spildvarme fra klinkerafkølingen blev tørret inden indgangen til roterovnen. Dertil kan nævnes indkøbet af nye kridtgravemaskiner, udvidelser af slemmesystemerne, mølleriet, overgangen til EDB samt en række miljøforanstaltninger – både overfor omverdenen og overfor (i forhold til ?) fabrikkens medarbejdere.

Aalborg Portland 2004. Vue over en del af roterovnsområdet. Forrest til venstre slemmebassiner, i midten varmegenvindingsanlæg.
Foto Morten Pedersen.

De mange udviklinger og ændringer af produktionsprocessen på Aalborg Portland har sammen med en række udvidelser medført store forandringer i produktionsanlæggets fysiske fremtræden. Fabriksområdet er således kommet til at bestå af en stor mængde meget forskelligartede bygninger og konstruktioner, der er etableret siden virksomhedens etablering og frem til i dag.

Fra det første anlæg fra 1889 er der kun bevaret halvdelen af en mindre bygning, der i dag anvendes som lagerplads. Fra perioden før 1900 er der imidlertid bevaret en række bygninger, bl.a. kedelhus, kraftcentral og en laboratoriebygning, og fra starten af 1900-tallet findes tillige bevaret en række af bygningerne omkring de centrale produktionsprocesser, dvs. slemmeribygninger/anlæg og ovnhuse.

Laboratorium, kedelhus og kraftcentral fra slutningen af 1800-tallet. 2004.

Foto Morten Pedersen.

Samlet set, karakteriseres området af meget forskelligartede konstruktioner, hvoraf især de markante fritliggende maskiner og kemiske anlæg samt en række halbygninger er helt dominerende. Dertil kommer de store arealer, hvor fabrikken oplagrer brændselsstoffer – hovedsageligt kul og affald.

Gennemgående præges fabrikken af anlæg, hvor grænsen mellem produktionsanlægget – forstået som selve maskineriet – og de bygningsmæssige rammer er svær at trække. Dette indtryk understreges yderligere af de mange og omfattende systemer til transporter af råvarer og færdige produkter, der forbinder produktionsprocessens enkelte led, og som - ligesom faciliteterne til opbevaring - nærmest bryder ud af de bygningsmæssige rammer.

Kridten til produktionen udvindes fra det enorme kridtbrud ved siden af fabrikken, mens sandet sejles ind bl.a. fra Hals Barre, hvor man med sandpumper holder sejlrenden fri. Kridten transporteres via et kilometerlangt transportbånd fra kridtbruddet til fabrikken, hvor den opblandes med de øvrige råstoffer i vand til en slam i slemmerne, dvs. en række store kar monteret med systemer til omrøring. De store åbne fungerende slemmebassiner er placeret rundt omkring i den del af fabriksområdet, hvor de op til 180 m lange roterovnes øvre ende findes, således at slammen skal pumpes den kortest mulige vej for at komme ind til brændingen.

Nogenlunde midt på en række af de nuværende roterovne – hvor ældre ovne tidligere har haft deres øvre ende – findes et ældre slemmeanlæg i en træbygning, hvortil der er placeret en række siloer med et mølteri til formaling af slammen i våd tilstand placeret i en hus-lignende bygning på toppen. Dette anlæg er fra starten af 1900-tallet og er kun delvist i drift, hvorved det nærmest står som et monument over, hvordan den omfattende produktionsproces med håndteringen af store mængder flydende råstoffer har krævet udviklingen af konstruktioner, der ligger langt udover gængse bygningsmæssige rammer. Samtidigt vidner bl.a. den højt hævede bygnings nyromanske vinduesåbninger og halvsøjleopdelte murfelter om, at produktionsprocessen ikke alene har bestemt bygningsudformningen, men at også mere arkitektoniske og stilbetonede idealer har været i spil.

Slemmeriet med bygningen til vådmølleriet placeret ovenpå siloanlægget. 2003.
Foto Inger Bladt.

Roterovnene dominerer fuldstændigt fabriksområdets centrum. I deres øvre ende er roterovnene forsynet med skorstene, der er forbundet med omfattende anlæg til genindvinding af varme. I den nedre ende, hvor indfyringen med olie, kul og affald foregår, er roterovnene overdækkede af ovnhuse – hvoraf ét med rundet paptag er fra 1908. Herudover er roterovnene imidlertid placeret i det fri. Ovnhusene er etableret i takt med indsætningen af nye ovne gennem 1900-tallet, og de består af forskellige konstruktionstyper, hovedsageligt over jernbetonskeletter. Ovnhuset fra 1908 er imidlertid opmuret af gul tegl.

Ovnhuset fra 1908 på Aalborg Portland. 2004.
Foto Morten Pedersen.

Bagved ovnhusene findes en række cementmøller, hvor de brændte cementklinker finmales til færdig cement. Møllerne, der for enkeltes vedkommende er fra 1930'erne, er dels placeret i en afdeling af ovnhusene dels i nyere selvstændige bygninger, hvoraf én er tegnet af Jacob Blegvads tegnestue (i 1980'erne).

Udover mølleribygningen har Jacob Blegvads tegnestue tegnet en række af fabrikkens nyere bygninger, der alle er kendetegnet ved stringente og skarpe lodretstående ribber i cement – et facadepræg,

der en overgang blev overvejet påsat også ældre bygninger for at give hele området en ensartet karakter. En enkelt af Blegvads bygninger – fabrikken gipslager – er imidlertid udformet som en pyramideagtig kegle efter gipsdyngens form og beklædt med grå eternitplader. Bygningens funktion og indholdets egenskaber er således udnyttet til et arkitektonisk raffinement.

Bag cementmøllerierne findes en meget stor halbygning, der tjener som klinkerlade.

Længere ud mod Limfjorden findes fabrikken kedelhus, kraftcentral, velfærdsbygninger mm., der hovedsageligt er placeret i halbygninger og længehuse opmuret i gul tegl i slutningen af 1800-tallet. Dertil kommer administrations- og kantinebygningerne, der er betonkonstruktioner og – som fabrikken øvrige nyere bygninger – er tegnet af Jacob Blegvads tegnestue.

Cementmølleri (til højre) og gipslager (bagerst) tegnet af Jacob Blegvads tegnestue. 2004.
Foto Morten Pedersen.

Længst ud mod Limfjorden findes en række store cementsiloer, et sækkepakkeri og lagerfaciliteter. Bygningerne her er ligeledes tegnet af Jacob Blegvads tegnestue.

Etableringen af Aalborg Portland affødte en massiv indvandring af ufaglært arbejdskraft fra de omkringliggende landområder. Mellem 1890 og 1901 forøgedes Vejgaards indbyggertal fra knapt 300 til over 3.000. Den store befolkningstilvækst i området medførte et stort boligbehov, hvilket bl.a. fra fabrikken side blev løst med etableringen af arbejderbyen Sølyst tæt op mod fabriksområdet i årene omkring 1900.

Den oprindelige plan for cementfabrikken omfattede egentligt både en direktørvilla, funktionærboliger og små huse til mestre og arbejdere. I 1898 blev der projekteret en egentlig arbejderby, hvoraf kun én etape imidlertid nåede at blive opført 1900-1901. Udover 30 dobbelthuse til beboelse efter tegninger af F.L. Schmidh-stifteren Alexander Foss (der var egentligt planlagt 125) blev der således etableret skole, brugsforening og forsamlingsbygning. Fra 1929 rummede Sølyst desuden en kirke med et tilskud fra fabrikken, der også donerede en grund til byggeriet og kirkegården. Kirken blev opført efter tegninger af arkitekt Ulrich Plesner. De sidste af arbejderboligerne blev revet ned i midten af 1970'erne.

Bevaringstilstand

Aktiv fabrik i udvikling.

Aalborg Portlands bevaringstilstand må betegnes som god og uforstyrret. Fabriksområdet er således på ingen måde funktionstømt, men udgør i høj grad et miljø, der hele tiden har været og som fortsat er i en stadig udvikling, der er bestemt af hensynet til produktionen og af dens udvikling. Samtlige fabriksområdets elementer er derfor konstant potentielt genstande for overvejelser om fortsat drift, ændringer eller nedrivning.

På trods af nedrivninger, er der bevaret bygninger fra hele fabrikkens levetid, der alle er præget af konstante vedligeholdelser, men hvis grundformer – og i enkelte tilfælde også detaljer – er oprindelige.

Fra det første anlæg fra 1889 findes kun halvdelen af en enkelt bygning, der i dag anvendes som lagerplads. Bygningen er i god stand.

Fra tiden omkring 1900 stammer kedelhus, kraftcentral, laboratoriebygning, slemmeribygningen/anlægget midt på roterovnsområdet og ovnhuset med den rundede tagkonstruktion. Ovnhuset fra 1908 er ligesom kedelhus, kraftcentral og laboratoriebygningen netop istandsat og derfor i god stand. Kraftcentralen rummer i dag fabrikens eget museum, mens den gamle laboratoriebygning efter en omskiftelig periode atter er ved at blive indrettet til laboratoriefaciliteter. Kedelhuset henstår ubenyttet.

Slemmerianlægget midt på roterovnsområdet er kun delvist i brug. Træbygningen, der rummer selve det gamle slemmeri, hverken anvendes eller vedligeholdes længere, og den er derfor i meget dårlig stand. Bygningen, der er placeret på toppen af siloerne, anvendes heller ikke længere. Flere af siloerne er i en meget dårlig stand, og de, der stadig anvendes, lækker flere steder vand. Anlægget er genstand for planer om snarlig nedrivning.

Dertil er en række bygninger fra 1960'erne og 1970'erne bevaret i deres oprindelige udformning, bl.a. bestemt af opførelsen i letbetonmaterialet siporex. Bygningerne anvendes og vedligeholdes.

De nyere bygninger med det letgenkendelige præg fra Jacob Blegvads tegnestue er alle bevarede i god stand.

Området er endnu ikke omfattet af en lokalplan og bygningsmassen er ikke genstand for vurdering i Kommuneatlas, Aalborg Syd.

De sidste af arbejderboligerne i kvarteret Sølyst blev revet ned i 1976. Kirken, opført efter Ulrich Plesners tegninger i 1929, eksisterer og anvendes endnu.

Sårbarhed

Miljøets som helhed autentiske præg vil umiddelbart kun være truet, hvis råstofindvindingen og produktionen af cement skulle ophøre. Overordnet set synes kulturmiljøet således ikke at være truet, men må snarere forventes at blive yderligere udviklet gennem fremtidige udvidelser, tilpasninger, innovationer og ændringer af vedligeholdelsesmæssig karakter i produktionsapparatet.

Isoleret set er samtlige miljøets enkeltelementer imidlertid i fare enten for ændringer eller simpelthen bortfjernelse. For øjeblikket er

dette mest påtrængende for slemmeanlægget midt på roterovnsområdet, der er i en meget dårlig forfatning.

Da området endnu ikke er omfattet af en lokalplan og da bygningsmassen ikke er genstand for vurdering i Kommuneatlas, Aalborg Syd, foreligger der ingen retningslinier for en fremtidig bevaring af kulturmiljøets elementer. Det er afgørende, at kulturmiljøet fortsat får lov at udvikle sig som et autentisk miljø, dvs. at der kan foretages ændringer affødt af hensynet til produktionen. Samtidigt kan bortfjernelsen af enkeltelementer imidlertid have store konsekvenser for den kulturhistoriske fortællerværdi. Der burde foretages en dybdegående dokumentation af fabrikkens bygningsmasse samt analyser af baggrunden for dens udformning med henblik på tilvejebringelse af retningslinier og rammer for fremtidige ændringer.

Bonitering

Fabriksområdet rummer træk, der er typiske for en moderne cementproduktion – både i Danmark og globalt. Det gør sig først og fremmest gældende med fabrikkens placering i det store kridtbrud, der klart afspejler cementindustriens naturmæssige grundlag, men også med bygningsmassens karakter, hvor det i flere tilfælde er svært at trække grænsen for, hvad der udgør selve produktionsanlægget, og hvad der må betegnes som bygningsmæssige rammer.

Fabriksområdet fremstår autentisk i den forstand, at dets fremtræden ikke er resultatet af andre faktorer end valg, der er truffet i forbindelse med udviklingen af fabrikkens produktion.

Hele fabrikkens bygningsmasses specialiserede karakter er forbundet med et 'råt' og industrielt udtryk, der har høj oplevelses- og identitetsværdi for Aalborg.

En helt afgørende del af baggrunden for Aalborgområdets position som Nordjyllands dominerende industrielle centrum har været de meget omfattende og mandskabskrævende anlæg til cementproduktion på de store fabrikker ved Aalborg og Nørresundby. De tilbageværende elementer fra disse virksomheders cementfabrikation udgør i det perspektiv levn både efter en særudvikling for Aalborgområdet og efter et af de mest centrale kendetegn for den nordjyske industristrukturs udvikling.

I kraft af, at den danske cementproduktion i løbet af det 20. århundrede blev koncentreret til Aalborg-Nørresundby området og derfra næsten enerådende forsynede det danske marked, udgør elementer efter cementfabrikkerne desuden levn efter et centralt element af den danske industristrukturs udvikling i det hele taget. Da den eneste af fabrikkerne, der endnu anvendes til fremstilling af cement, og som derfor kan betegnes som intakt, imidlertid er Aalborg Portland, indtager anlægget ved Rørdal en enestående central position.

Denne position bestyrkes endvidere af, at det var med etableringen i 1889 af Aalborg Portland, at branchen vandt fodfæste i området ved Aalborg og Nørresundby, og af, at en del af baggrunden herfor var F.L. Schmidts udvikling på fabrikken af en række af de teknologiske fremskridt, der via en omfattende eksport fortsat udgør hovedprincippet for cementproduktion verden over.

Kulturmiljøet må i det lys karakteriseres som værende af overordentlig stor værdi i både historisk-, pædagogisk-, videnskabelig-,

og identitetsmæssig henseende – særligt for Aalborg-området, men også for både det øvrige Nordjylland og Danmark som helhed.

Dertil kommer en stor oplevelsesværdi, idet hele anlægget – især det enorme kridtbrud – kan erkendes på trods af, at der naturligvis ikke er offentlig adgang til fabrikkens arealer.

Kontekst/sammenhænge

Udover råstofindvindingen ved Rørdal har fabrikken hentet råstoffer fra bl.a. en lergrav ved Hvorup (det nuværende vandskistadion), sandgravning ved Vesterhavet, tørvegravning (til brændsel) i Lille Vildmose og sand opsuget fra Limfjordens sejlrender.

Aalborg Portland har i det 20. århundrede udgjort en del af en større cementindustri ved Aalborg og Nørresundby, og kulturmiljøet må således ses i sammenhæng med levnene efter de øvrige 5 fabrikker – Danmark, Norden, Nørresundby Portland Cementfabrik og Dansk Andels Cementfabrik. Heraf udgør Aalborg Portland det absolut bedst bevarede kompleks, mens de øvrige står som funktionstømte bygnings- og landskabslevn.

Aalborg Portland har bl.a. ejet cementfabrikkerne Dania ved Mariager fjord og Karlstrup ved Køge. Hertil kommer en lang række anlæg til cementdistribution landet over.

Endelig knytter udviklingen af en lang række af de centrale teknologier til cementproduktion på Aalborg Portland an til cementfabrikker over hele verden.

Anvendt kildemateriale

Interview med informationskonsulent Bent Ole Borup, Aalborg Portland, december 2004.

Bender, Henning: Aalborg industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Aalborg 1987.

Bender, Henning: Cementindustri og byudvikling i Aalborgområdet. Cement i 100 år. Aalborg Portland 1889-1989. Aalborg Portland 1989.

Birket-Smith, Thomas m.fl.: Fabrik – Industriens arkitektur i Aalborg. Aalborg 2002.

Brock, Peter m.fl.: Grav hvor du står – håndbog i at udforske et arbejde. Viborg 1982.

Drachmann, Povl: Aktieselskabet Aalborg Portland Cementfabrik 1889-1914. København 1915.

Francis, A. J.: The Cement Industry 1796-1914: A History. London 1978.

Johansen, Hans Chr.: Gennem forandring til fremskridt. Aalborg Portlands udvikling 1972-89. Aalborg 1986.

Kragh, Helge & Hans Jørgens Styhr Petersen: En nyttig videnskab. København 1995.

Michelsen, Tove: Rørdal Arbejderby: samt historisk baggrund for og beskrivelse af arbejderboligbevægelsen. Aalborg 1985.

Palmer, Marilyn & Peter Neaverson: Industrial Archaeology – principles and practice. London & New York 1998.

Pedersen, Morten: Hvordan ser en cementfabrik ud – og hvorfor? – indgangsvinkler til studiet af de danske cementfabrikkers bebyggelsesmiljø. Rapport til Kulturarvsstyrelsen, 2004.

Sestoft, Jørgen: Danmarks Arkitektur - Arbejdets bygninger. København 1979.

Aalborg Syd Kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger. 1994.

Romdrup-Klarup

Kulturmiljø nr. 91

Tema

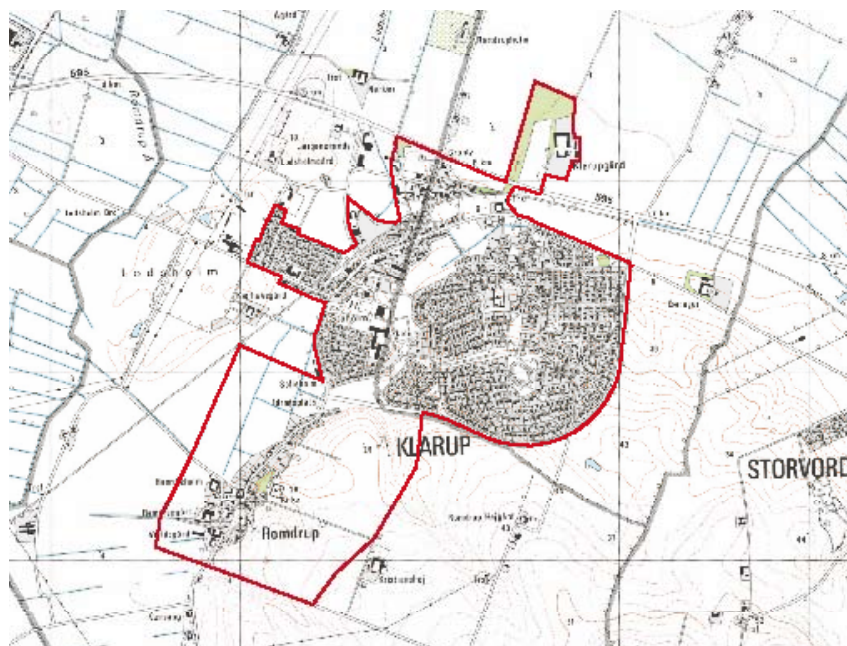
Landsbyer, forteklyngebyer, parcelhusudstyknings

Emne(r)

Landsby, stationsby, parcelhusbebyggelse, forstad, mindre erhvervsvirksomhed, kirke, herregård

Sted/topografi

Klarup ligger på den nordlige del af Gudum-Klarup bakkeøen, Romdrup ligger syd herfor, presset op mod bakkeøens østlige skråning. Mod nord er der store mark- og engstrækninger. De to landsbyer er næsten fuldstændigt sammenvoksede. Byerne omgives af landbrugsjord, mod syd og øst noget højtliggende, men i øvrigt lavtliggende, muldede jorder på kalkunderlag.

Geografisk omfatter det udpegede kulturmiljøområde hele den i 2006 bebyggede del af Romdrup-Klarup samt det ubebyggede område mellem de to byer. Endvidere det ubebyggede område nord for

Klarups vestligste del, nord for Kærhavegård, og videre fra Klarups nordvestlige del op mod Egensevej, fra en lille bakke frem mod Klarupgård nord for Egensevej. Klarupgård med næromgivelser, skov m.v. er ligeledes omfattet af udpegningen, og tilbage mod syd til den bebyggede nordøstlige del af Klarup, der omslutes af udpegningen tilbage til området mellem de to byer.

Tid

Middelalder, ca. 1050 til i dag

Karakteristik

Kulturmiljømæssigt kan området inddeles i fire interesseområder, nemlig:

- Romdrup, med kirke
- Klarup
- Klarup Kirke
- Klarupgård

Romdrup, sydlige del, mod nord.
Hals Museum 2006.

Romdrup, med kirke

Romdrup er en velbevaret forteklyngeby, hvor udviklingen, som den ses i nabobyen Klarup, er gået bemærkelsesværdigt spurløst hen over. Arkæologiske fund godtgør, at der har været menneskelig aktivitet og bebyggelse i området i yngre stenalder, 3000-1500 f. Kr., ligesom der er gjort fund fra jernalderen, 500-600 e. Kr. Sandsynligvis er Klarup udsprunget af denne bebyggelse eller boplads i vikingetid, ca. år 800, jf. senere.

Romdrup-Klarup sogne har i århundreder været ét pastorat, og meget tyder på, at Romdrup har været hovedsognet, men sandsynligvis allerede i middelalderen, ca. 1050-1536, har Klarup overtaget førerpositionen. Den lidt uanselige og relativt beskedent udstyrede Romdrup Kirke på Gudum-Klarup bakkeøens vestside er ikke, hvilket ellers gælder de fleste romanske kirker, i senmiddelalderen blevet forsynet med tårn og hvælv, men er fortsat kullet og med bjælkeloft. Romdrups gårde, og nu også mindre huse, trykker sig henholdsvis op mod bakkeøen mod øst og er placeret på de lavere arealer mod vest, kendetegnet af omkring forten eller fælleden, som siden er blevet bebygget med mindre huse, men uden at byen har udviklet sig yderligere mod vest og øst, i hvilken sidstnævnte retning bakkeøen har sat sine begrænsninger. På denne måde har byen bevaret karakteristika som langstrakt forteklyngeby i retning nord-syd.

Romdrup, sydlige del, mod syd.
Hals Museum 2006.

Klarup

Klarup har gennemgået transmissionen fra landsby, forte- og forteklyngeby, over stationsby til en forstad bestående af parcelhuskvarterer. Klarup er et – torpnavn. Endelsen –rup kommer af –torp; en endelse, der kan dateres til vikingetid eller tidlig middelalder. Endelsen –rup betegner typisk en udflytterbebyggelse, som nævnt sandsynligvis fra Romdrup. Man kan altså antage, at der har været bebyggelse i Klarup fra tidligst år 800 e. Kr. I modsætning til Romdrup optræder Klarup relativt hyppigt i de middelalderlige kilder. Den oprindelige landsby lader sig i dag ikke spore, ligesom Klarup har mistet ethvert stationsbypræg, uagtet stationsbyaspektet i 1900-tallets første årtier har spillet en væsentlig rolle i Klarups udbygning, og i den næsten fuldstændige bymæssige sammenkobling mellem Romdrup og Klarup, hvor udviklingen først og fremmest fandt sted i Klarup. Der findes mindre virksomheder, særligt i området Staholm og nord for Kærhavegård, dvs. omkring den tidligere jernbanelinie. Øst herfor fandtes den gamle Klarup landsby, som i dag er fuldstændigt udbygget med parcelhuskvarterer, og som udgør en forstad til Aalborg. Detailhandel og erhverv er af overvejende lokal karakter.

Klarup, bygaden, mod nordøst.
Hals Museum 2006.

Klarup kirke

Klarup kirke er i sig selv et interessant anlæg. Bygningshistorisk adskiller den relativt lille kirke sig ikke fra den typiske romanske lands-

bykirke med gotisk tilbygning af våbenhus og tårn. Imidlertid er kirkens indre rigt udsmykket i såvel renæssancetid, repræsenteret ved enkeltstykker, som i 1700-årene, hvor kirken underkastedes en næsten fuldstændig udsmyknings- og udstyrmæssig omkalfatring, bestemt af Chr. Christensen til Klarupgård, udført af Aalborgmaleren Laurits Friederich Weise. Det er en udsmykning, der bl.a. inkluderede det i det lille kirkerum næsten pompøse og imponerende herkabspulpitur, udsmykket med pietistiske emblemmalerier af usædvanlig fornem kvalitet. Der er tale om en udsmykning, som ikke er typisk for en landsbykirke, og som, på trods af de skiftende tiders mange nedslag, giver kirkerummet en usædvanlig helstøbt karakter, som man sjældent finder i landsbykirker. Skal man nævne en pendant, hvor noget af det bedste i 1700-tallets emblemmaleri er repræsenteret, må det nærmest være Søndre Sogns, nu Sortebrødre Kirke, i Viborg.

Klarup Kirke.
Hals Museum 2006.

Hertil kommer, at Klarup kirkes placering i dag adskiller sig fuldstændigt fra den typiske landsbykirkes placering, hvor den enten lå centralt i byen eller på et nærliggende højdedrag. Der er ingen spor efter den gamle Klarup landsby. Klarup kirke ligger i dag inde midt i et parcelhuskvarter. Arealerne mod vest, mod stationsbyen Klarup, er fuldt udbyggede; en bygade med detailhandel adskiller de to bydele. En væsentligere udbygning har derfor fundet sted mod øst, ud over bakkeøen. Tidligere ledte en allé fra kirken til den mod nord liggende Klarupgård.

Klarupgård

Klarupgård beliggende nord for Egensevej optræder i de skriftlige kilder i tidlig middelalder. I det hele taget er Klarupgårds tilstedeværelse som en herregård med hovedgårdsrettigheder en væsentlig årsag til den righed af skriftlige kilder, der findes til Romdrup og Klarup sognes historie. Alléen fra Egensevej ind til gården er rester af den ovenfor omtalte allé. Hovedfløjen mod nord er opført af Magdalene van Ginchel i slutningen af 1600-tallet, mens avlsbygningerne, et trefløjet anlæg der lukker sig om gårdrummet op mod hovedbygningen, er opført af Arnold Branth i 1858, efter tegninger af arkitekt Ferdinand Meldahl, der bl.a. ledte arbejdet med genopførelsen af Frederiksborg Slot i Hillerød efter branden i 1859. Skønt fra vidt forskellige perioder giver Klarupgårds bygningsmasse et homogent indtryk. I det lille skovstykke vest og nord for gården er i øvrigt bevaret flyverskjul og reminiscenser af feltmæssige anlæg fra anden verdenskrig, idet det

tyske luftvåben her etablerede en nødflyveplads, i tilknytning til den store base ved Rødslet ved Nørresundby.

En samlet vurdering af området byder på visse vanskeligheder, idet området ikke kan betegnes som hverken homogent eller som et typisk kulturmiljø, men i sig indeholder nedslag fra vidt forskellige perioder, og tillige fortsat er et område i væsentlig udvikling, hvilket netop er årsagen til udpegningen.

For så vidt angår Romdrup må det konstateres, at der her er tale om den mest velbevarede del af området, den mest "præservede" del, al den stund, Romdrup ikke har udviklet sig over stadiet forteklyngeby. En væsentlig årsag hertil er de geografiske, naturgivne forhold, og i den forbindelse den omstændighed, at disse forhold var gunstigere i Klarup, hvorfor udviklingen naturligt koncentreredes her. Dette forhold synes også at kunne aflæses i den relativt beskedne Romdrup kirke; en kirke, som sognet tilsyneladende ikke har magtet at udbygge i den typiske takt. Det er således som forteklyngeby, Romdrups kvaliteter fremstår.

Klarup, bygaden, mod sydvest.
Hals Museum 2006.

Med hensyn til Klarup må det pointeres, at man her på den ene side vanskeligt kan aflæse væsentlige træk i byens udvikling. Således er ethvert spor af den oprindelige landsby borte, ligesom man heller ikke finder de typiske stationsbytegn. Byen blev f.eks. ikke en H-by, men udviklede sig vest og øst for banelinien, dog mest mod vest. Som Klarup fremstår i dag, med den uregelmæssigt afgrænsede bebyggelseslinie mod vest, og den næsten halvcirkulære bebyggelseslinie mod øst, er den i al væsentligt et produkt af de seneste årtiers udvikling, og som sådan et godt eksempel på en typisk soveby eller forstad. Atypisk i den sammenhæng er Klarup kirkes beliggenhed midt i et parcelhuskvarter, mens Klarupgård geografisk ligger adskilt fra byen, men hvor den oprindelige sammenhæng mellem herregård og by ikke desto mindre lader sig aflæse, idet man fra Klarupgårds allés udløb i Egensevej udmærket kan konstatere det tidligere, videre forløb op mod Klarup Kirke. I placeringen er herregårdens isolerede ophøjethed i forhold til landsbyen ganske autentisk.

Bevaringstilstand

Romdrup har bevaret sit præg af forteklyngeby og endvidere af landbrug som erhverv. I den forstand er Romdrup et oprindeligt fungerende område.

Klarup er en dynamisk by, hvor skiftende epokers udvikling både lader sig aflæse og ikke aflæse. Som landsby og stationsby må Klarup siges at være uidentificerbar. Som forstad er byen fortsat i udvikling og bør være det. Man må her sige, at Klarup i kulturmiljømæssig sammenhæng er stærkt forstyrret og fortsat bør være det.

Klarup kirke rummer i sig som bygning, i selve bygningsmassen, i dens interiør og dens funktion forhold, som rækker tilbage til middelalderen og således repræsenterer epoker og elementer, som man ikke forventer at finde på stedet, hvilket netop er dens kvalitet og stedets kvalitet.

Klarupgård udgør i en vis forstand geografisk et ikke tilgængeligt appendiks til byen og kirken, men er sammen med kirken i kulturlandskabet med til at angive forstadens lange historie.

Sårbarhed

En decideret indgribende udvikling i Romdrup bør undgås. Byen bør bevare sit præg af forteklungeby.

I Klarup bør udviklingen reguleres efter de almindeligt gældende regler, kommuneplaner m.v. Klarup bør være et "laboratorium" for den nyeste udvikling, således at udviklingen fra landsby over stationsby til forstad/soveby, og hvad der senere måtte komme, fortsat kan gå sin gang og aflæses. Der advares altså ikke her mod fortsat udvikling og forandring. I betragtning af de forsvundne landsby- og stationsbylevn, bør man imidlertid være særligt opmærksom på dokumentation af Klarups udvikling.

Klarup kirke vil næppe funktionstømmes, heller ikke selvom bebyggelsen i det omgivende kvarter vil blive underkastet moderniseringer og ad åre evt. nybyggeri.

Der bør ikke bygges i området omkring Klarupgård, når bortses fra de til gårdens drift nødvendige brugsbygninger m.v. Gårdens tidligere nævnte isolerede ophøjethed er et væsentligt indslag i kulturmiljøet Romdrup-Klarup.

Bonitering

Romdrup med kirke, Klarup kirke og Klarupgård er områder med stor fortællerværdi og store oplevelsesmuligheder, hvilket dog for sidstnævntes vedkommende begrænses af, at der ikke er offentlig adgang til gården. Ikke desto mindre er der dog sammenhænge, som f.eks. alléaksen, der i sig rummer disse muligheder.

Klarup bør betragtes som det, byen er: En forstad til Aalborg, men med en lang historie, der angives af kirke og herregård, og som et eksempel på, hvorledes udviklingen kan forvandle en i det mindste tidlig middelalderlig landsby til ukendelighed.

Kontekst/sammenhænge

Vidt forskellige bymæssige strukturer og udviklinger lader sig aflæse i området, fra landsbyen til forstaden, og ved hovedgården hovedgårdslandskabet. Det forhold, at der er tale om et fortsat dynamisk område, gør det vanskeligt at pege på andre indlysende lokaliteter eller temaer, der har sammenhæng med det beskrevne. For besættelsestidshistorikere vil der dog være interessante detaljer at hente i flyverskjulene ved Klarupgård.

Anvendt kildemateriale

Nielsen, Henrik Gjøde: Til kirkens pryd og herskabets ære. Klarup Kirke og Klarupgård. 2005.

(s. 276-288 findes en i princippet komplet fortegnelse over litteratur om Romdrup-Klarup frem til 2005, samt fortegnelse over centralt upubliceret kildemateriale i offentlige og private arkiver.)

Beskrivelsen er ud arbejdet af Hals Museum.

Lundby

Kulturmiljø 92

Tema

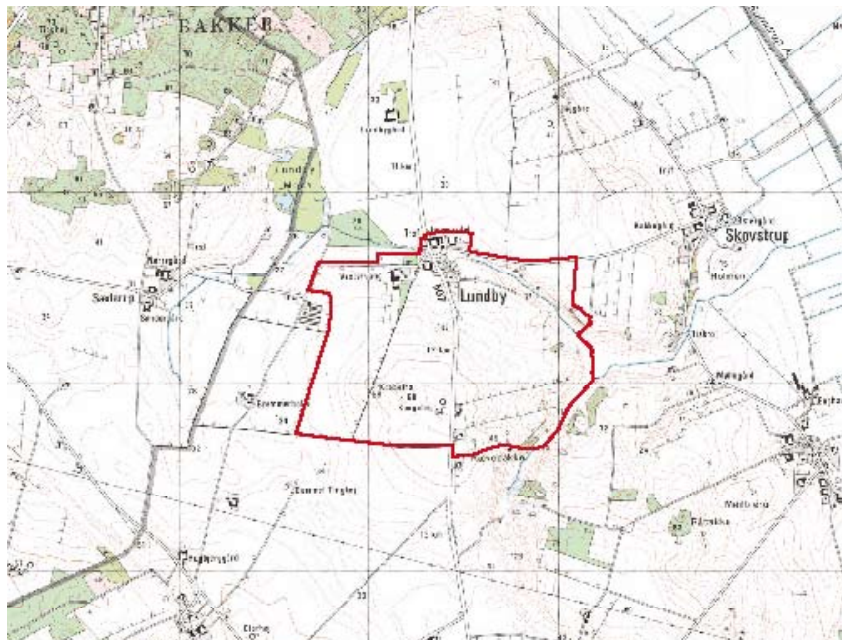
Yngre stenalder, oldtid generelt, historisk tid

Emner

Gravhøje fortidsminder, landsby, regelmæssig vejforløb

Sted/Topografi

Landsbyen er beliggende på hovedvejen mellem Aalborg og Hadsund. To gravhøje beliggende på en aflang bakketop ved hovedvejen.

Tid

Forhistorisk tid, nyere tid

Karakteristik

Lundby er en lille landsby, der er organiseret omkring tre store gårde. Vestervang mod vest, Jørgensdal mod nordøst og endelig en

gård mellem Vestervang og hovedvejen. Ud over de tre gårde er der et parcelhuskvarter omkring "Bygaden", der er bebygget med huse, der med enkelte undtagelser er opført i nyere tid. Derudover ligger et enkelt restaureret stråtekt hus "Lundby Hus" på den anden side af hoved-vejen.

Kongehøj.

Aalborg historiske Museum 2005.

Syd for Lundby ligger to synlige høje fra forhistorisk tid, Kongehøj og Kobbelhøj. Disse to høje er af anseelig størrelse og har i forhistorisk tid sammen med to nu overpløjede gravhøje udgjort en slags skyline på toppen af bakken.

I dag tager en vindmøllepark i området syd for afgrænsningen af kulturmiljøet en del af opmærksomheden fra højene og de har derfor ikke den monumentale virkning, som de formodentlig var tiltænkt - når der kigges op over området fra nordlig retning. Kobbelhøj indeholder en storstensgrav fra yngre stenalder, men tilgangen som befinder sig på den østlige side er så tilgroet med hindbærkrat, at det ikke er muligt at se nogle af stenene, ligesom gravhøjen befinder sig midt i et læhegn.

Kobbelhøj.

Aalborg historiske Museum 2005.

Træfningen ved Lundby

Efter Den anden Slesvigske Krig den 26. juli 1864 efter en kort våbenstilstand blev genoptaget, blev de danske styrker, presset af den preussiske overmagt, trukket nord for Limfjorden, hvorfra hele Det

nørrejyske Korps fra den 1. juli udskibedes fra Frederikshavn for at overføres til Fyn. Tilbage i Nørresundby blev et par regimenter, primært for at tilsløre udskibningen. Disse regimenter var under ledelse af oberstløjtnant Hans Charles Beck (1817-1890); en stabsofficer, som gjorde sig upopulær blandt mandskabet ved at genindføre krumslutningsstraffen (sammenlænkning af hænder og fødder), og som flere gange havde vist sin uduelighed i felten, hvilket sandsynligvis er medvirkende forklaring på den ulyksalige udgang af Træfningen ved Lundby, eller Lundbyaffæren, som den også kaldes. Af instruksen for de i Nørresundby tilbageblevne regimenter fremgik muligheden for en fremrykning sydpå, hvis det kunne gøres uden stor risiko. Det var tilsyneladende denne passus Beck benyttede sig af, sikkert for at rette op på sit ramponerede rygte.

Den 1. juli 1864 sendte preusserne tre rekognosceringskommandoer fra Hobro frem mod Limfjorden. Dette blev rapporteret til Beck dagen efter, og Beck rykkede straks sydpå mod Ellidshøj, som man forventede, at en af de fjendtlige styrker ville nå i løbet af natten. Denne havde imidlertid trukket sig tilbage, så Beck rettede opmærksomheden mod et af de andre preussiske kommandoer, som var blevet rapporteret i Gunderup, ca. 10 km øst for Ellidshøj. Her til nåede Beck med 1. regiments 5. kompagni, 160 mand, i løbet af natten, og i morgengryet så han en fjendtlig kolonne bevæge sig mod nord. Han satte efter og fik snart underretning om, at kolonnen havde gjort holdt i Lundby.

To km nord for Gunderup krones den store bakke af Kongehøj, og herfra falder terrænet stærkt ned mod Lundby nogle hundrede meter mod syd. Preussernes 124 mand havde ikke opdaget forfølgere, men fik øje på en af Beck udsendt spejder, angiveligt på Kongehøj, hvorfor preusserne straks blev kaldt til gevær og gik i dækning i Lundbys sydlige udkant bag et lavt dige, der omtrent følger skellet i haven til det i dag sydligste hus i Lundby, umiddelbart nord for det for træfningen rejste mindesmærke.

Lundby, set fra syd, vejen op mod Kongehøjen, hvorfra de tyske tropper blev observeret af danskerne. Mindesmærket ses til højre i billedet. Hals Museum 2006.

Beck blev af lokale, stedkendte folk flere gange gjort opmærksom på, at han ved at følge en slugt mod øst kunne omgå preusserne og falde dem i ryggen, og en stedlig smed tilbød endda at gå med, hvilket overlegent blev afvist af Beck med ordene om, at hans folk ikke skulle føres af en bonde. I stedet beordrede Beck straks gennemført "et raskt og determineret bajonetangreb".

Kompagniet stillede op i 16 geledder og gik til angreb, ned ad bage mod de preussiske tropper, som i god dækning og med bedre våben (forladegeværer mod den danske bagladegeværer), afventede angrebet. På 200 meters afstand åbnede preusserne ild, og flere danske soldater faldt om, men stormløbet fortsatte, idet selv de sårede, der var i stand til det, rejste sig og løb frem. Flere salver fulgte, og ca. 20 m fra det dige, hvor preusserne havde søgt dækning, brød angrebet sammen. De danske tab var 97 døde og sårede; 21 døde på stedet, 13 senere, og naturligvis mange tilfangetagne. Få danskere undslap sammen med Beck, der på sin hest havde overværet angrebet fra Kongehøj, mens andre strejfede rundt i nogle dage, fik civilt tøj af lokalbefolkningen, og ad omveje kom tilbage til Nørresundby. Preussernes tab var tre sårede.

Faktisk var sejren set med preussernes øjne både alt andet end sikker og overraskende. Da de opdagede, at de blev angrebet sydfra, troede de sig omringet, og de preussiske officerer overvejede endog at overgive sig, men besluttede sig for at skyde for at kunne klare frisag ved en eventuel senere undersøgelse. Hertil kommer, at kun omkring 70 af de 124 preussiske soldater kom til skud.

Beck hævdede selv, at han havde ført sit kompagni korrekt, og skønt der åbenlyst var tale om store tab som følge af ledelsesfejl, fik af-færen ingen konsekvenser for Beck. Han blev udnævnt til brigadekommandør, senere forfremmet til oberst og senere igen udnævnt til kommandør af Dannebrogordenen.

En del af de faldne blev begravet på Gunderup Kirkegård, hvor der findes et mindesmærke for Lundbyofrene, ligesom der som nævnt er opstillet et sådant umiddelbart syd for Lundby.

Bevaringstilstand

De to gravhøje er velbevarede.

Som struktur, dvs. som regelmæssig vejforteby, er Lundby velbevaret. I detaljen, dvs. for så vidt angår de enkelte huse, er byen mindre velbevaret, al den stund hovedmassen af byggeri er parcelhusliggende bebyggelse opført i nyere tid, når bortses fra enkelte undtagelser, herunder "Lundby Hus."

Sårbarhed og virkemidler

Rejsning af yderligere vindmøller i området bør undgås, ligesom rydning af hindbærkrattet på Kobbelhøj er tilrådeligt.

Lundbys struktur som regelmæssig vejforteby forekommer ikke umiddelbart at være sårbar eller truet. Lundby har slet ikke i samme omfang som områdets øvrige oplandsbyer været udsat for bebyggelsesmæssig udvikling, for udvikling af et parcelhus- eller forstads-kvarter til Aalborg. Skulle en sådan udvikling imidlertid sætte ind, er det indlysende, at byens velbevarede karakter af regelmæssig vejforteby vil være truet, herunder de kvaliteter i forbindelse med Træfningen ved Lundby, jf. nedenfor, der i dag forlener stedet med store fortælle- og oplevelsesmæssige kvaliteter. Det ville være uheldigt, hvis området fra Kongehøj mod nord over mindestenen for træfningen til skellet i den sydlige parcel bebygges, og derved umuliggør en oplevelse af det landskab, i hvilket træfningen ved Lundby udspillede sig. Jf. bemærkningerne under afsnittet kontekst/sammenhænge bør området behandles med største varsomhed.

Mindestenen for Træfningen ved Lundby, umiddelbart syd for landsbyen.
Hals Museum 2006.

Bonitering

Højene udgør ikke i sig selv et værdifuldt kulturmiljø, men sammenholdt med landsbyen og med såvel landsbyens som højenes betydning i Træfningen ved Lundby rummer landskabet store fortælle-mæssige kvaliteter.

Kontekst/sammenhænge

Dette punkt er på en gang vanskeligt og enestående. Umiddelbart er den eneste sammenhæng mellem andre lokaliteter/temaer, der kan beskrives her, en generel militærhistorisk sammenhæng, som i regionen først og fremmest vil sige sammenhæng med områder, miljøer og minder fra besættelsestiden 1940-1945. Det ligger i historien, i krigens gang, at der ikke findes kulturmiljømæssige minder fra Anden slesvigske Krig 1864 i Nordjyllands Amt, bortset fra Lundby.

Lundby indtager derfor en enestående stilling blandt kulturmiljøerne, nemlig som det eneste område, i hvilket Anden slesvigske Krig har sat sig spor i landskabet, på tre niveauer: For det første ved at være det landskab, hvor træfningen fandt sted. Dette landskab er urørt og indeholder i sig selv store oplevelsesmæssige værdier, som

burde formidles på stedet. For det andet er træfningen markeret ved den omtalte mindesten. For det tredje ligger en del af de faldne begravet på Gunderup Kirkegård, under et særligt udformet gravmæle. Der er altså tale om en landskabelig sammenhæng, som i sig selv udgør et enestående område, og som tillige indgår i den større, nordjyske militærhistorie.

Kilder

Bergh, Ole: Slaget ved Lundby. Aalborg Stiftstidende, 21/6 1987.

Dansk Kulturhistorisk Centralregister (DKC) www.dkconline.dk

Gregersen, Hans: Nordjylland i krig. 2001.

Pedersen, Johnny E.: Træfningen ved Lundby. Krigshistorisk tidsskrift, nr. 2, 2005.

Sørensen, Carl Harding og Anne-Lise Lykke-Andersen: Lundby-afmærken. Skalk, nr. 3, 1997.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum (fortid) og Hals Museum (historisk tid).

Gudumlunds Fabrikker

Kulturmiljø nr. 93

Tema

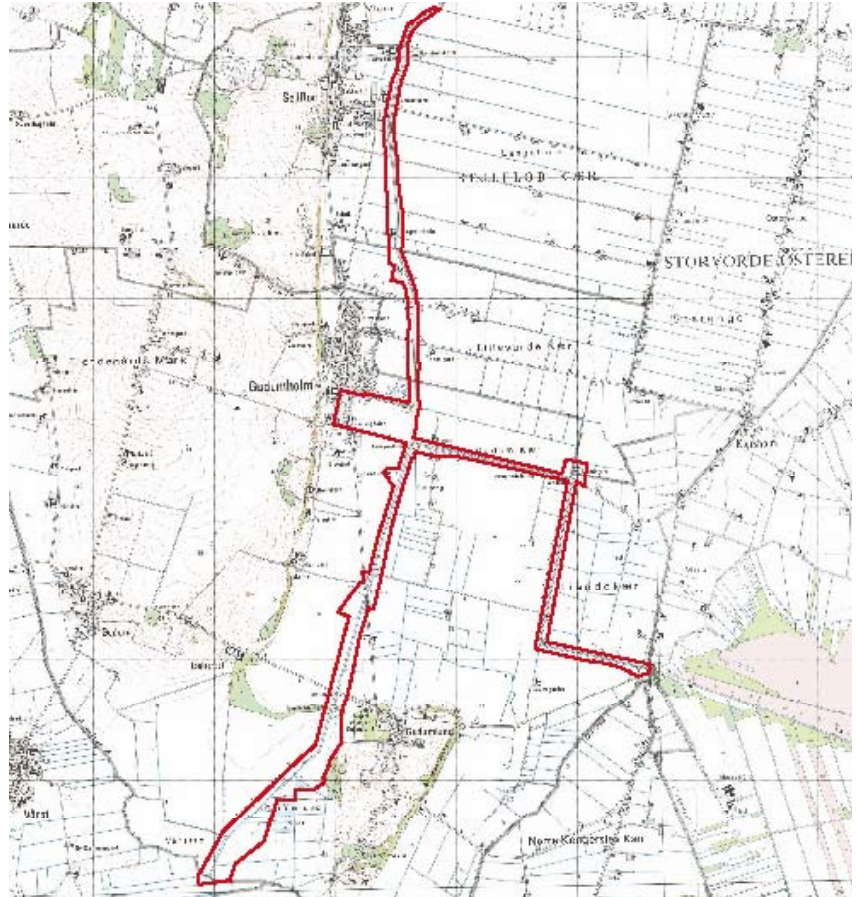
Industri

Emne(-r)

Industrianlæg

Sted/Topografi

Kulturmiljøet består af 'fabriksøen' ved Gudumholm samt de tilknyttede kanaler, herunder kanalen der strækker sig ud i Lille Vildmose. Gudum sogn.

Fabriksøen er placeret nedenfor et bakket istidslandskab, hvor bølgeerosion flere steder har muliggjort en industriel udnyttelse af det underliggende skrivelandskab. Ved Gudumholm har kridtforekomsterne været udnyttet ved kalkbrænding i skaktovne, der har hentet råstoffer ved direkte afgravning af en stejl kridtskrænt, der danner overgangen mellem istidslandskabet og de vidtstrakte flade og sumpede engarealer ud mod den nærtliggende Lindensborg Å og Lille Vildmose længere mod sydøst.

Fragt af tørv på Gudumholm kanal i 1919.
Sejlfjord Kommune.

Fabrikkens gravede kanalsystem strækker sig ud gennem de nu afvandede engarealer mod Lille Vildmose. Kanalsystemet – der i dag omkranser en ø, hvor en del af produktionsbygningerne har været placeret – har dels bevirket en afvanding af kærarealerne, dels fungeret som et integreret led i fabriksanlæggenes drift. Først og fremmest har kanalerne således muliggjort indførsel med studetrukne pramme af tørv fra Vildmosen som brændselstof til fabrikkens produktion, og dertil har de ved opstemninger leveret kraft til de vandmøller, der har drevet fabrikkens maskiner.

Kanalsystemet er forbundet med Lindensborg Å, der som en del af det industrielle miljø er udrettet og uddybet fra den nu tørlagte Vårst sø til udløbet i Limfjorden. Åen har således fungeret som transportvej for udførsel af færdigvarer, først ved direkte indsejling af skibe, men ret hurtigt efter en tilsanding af åmundingen i Limfjorden i starten af 1800-tallet ved omlastning til skibe fra pramme.

Umiddelbart øst for fabriksøen har lerforekomster i undergrunden været udnyttet til fremstillingen af tegl og fajance, hvorved store vandfyldte lergrave er blevet dannet. En lavning ved siden heraf, 'Dokken', har tidligere været vandfyldt og brugt som en slags parkeringsplads for fabrikkens pramme.

Oprindeligt har fabrikskomplekset været beliggende frit, men efterhånden er landsbyen Gudumholm vokset frem omkring fabrikkens – i første omgang som følge af behovet for at tiltrække og fastholde en stabil arbejdskraft på stedet. Elementer i landsbyen er derfor funktionær- og arbejderboliger samt en skolebygning, hvis etablering har været forbundet med fabrikkens drift.

Tid

Ca. 1776 til starten af 1900-tallet.

Karakteristik

Godset Gudumlund var fra 1776 ejet af amtmanden i Randers, Frederik von Buchwald, der i 1798 solgte det til Ernst Schimmelmann på Lindensborg. Under Buchwalds ledelse påbegyndtes i slutningen

af 1770'erne en lang række industrielle produktioner ved det nuværende Gudumholm (ca. 2 km nord for godset), der blev udbygget og videreført af godsets ejere frem til starten af 1900-tallet. Etableringen af de industrielle produktioner i 1770'erne var blandt de første i Danmark, og de var betinget af kongelig understøttelse. Ud over et teglværk og et kalkbrænderi fik de mange produktioner imidlertid ingen lang levetid, og da flere af dem aldrig kom længere end til forsøgsstadiet, blev de en dyr affære for fabriksejerne.

Kridtbruddet & arbejderbolig (Ågade).
Morten Pedersen 2005.

I første omgang anlagde Buchwald et garveri og en handskefabrik, der imidlertid allerede var nedlagt i 1791.

Forud for Buchwalds tid havde der i hvert fald tilbage til 1760'erne været placeret en teglovn lidt øst for Gudumlund. I 1778 påbegyndte han etableringen af et kalkbrænderi tæt på kridtskrænten ved Gudumholm og i 1781 et egentligt teglværk, der hentede ler fra grave i området mellem fabrikken og Lindene Å. I starten af 1800-tallet havde kalkværket 6 ovne, der producerede i størrelsesordenen 36.000 tdr. kalk årligt til salg bl.a. via et salgskontor i København samt i Norge og Sverige. Teglværkets to mølleværker til æltning af leret, to tørrelader og 5 ovne kunne på samme tid årligt producere 500.000 mursten foruden tagsten. Til teglværket hørte også et mølleværk, der holdt lergraven fri for vand. Både kalk- og teglovnene brugte tørv fra vildmosen som brændsel og havde dertil to fælles magasinbygninger. Tegl- og kalkværkerne fortsatte deres produktion frem til starten af 1900-tallet.

Kanalen ned mod teglværket.
Morten Pedersen 2005.

I 1781-1782 anlagde Buchwald en linnedfabrik efter overenskomst med det kongelige kommercekollegie, der også støttede projektet med bekostning af byggeriet af huse til beboelse for driftsleder og ansatte, spindehus, vævehus med 20 vævestole, heglerhus (hvor man kæmmede hør), kogehus til et blegeri (hvortil der gik 200.000 stykker tørv årligt) og et marketenderi. Baggrunden for den store støtte var, at man ønskede at uddanne landbefolkningen til en industriel produktion. Linnedfabrikken kom derfor til at fungere som væveskole, og i første omgang blev den ledet af englænderen John Gordon, som i 1768 var blevet hentet til Danmark for at virke for introduktionen af klædefabrikation i provinsen. Væveriet forudsatte en husflidsbaseret fremstilling af garn, og med fabrikkens placering på et gods kunne en sådan organiseres på grundlag af det allerede etablerede net af fæste- og hoveriforpligtelser. I 1785 havde fabrikken således 400 tilknyttede spindere, der producerede råmaterialer til væveriets 20 vævere. Linnedvæveriet fortsatte med statens støtte frem til 1809.

I 1805 oprettedes en stentøjsfabrik med en møllestue til formaling af lermasse og glasur, en tørrebænk til tørring af lermasse, en prøveovn, en stor produktionsovn, et glasurkammer og magasiner. Fabrikken fik imidlertid aldrig stor succes, og efter en brand i 1820 ophørte produktionen.

Fajancefabrikkens stemmeværk ved bagkanalen. Til venstre fabriksøen, i baggrunden Doktor-gården.
Morten Pedersen 2005.

Endnu mindre succes var der med etableringen af et glasværk i 1803. Det var tanken, at produktionen skulle baseres på tørvebrændslet fra Vildmosen, men da det viste sig, at dette ikke hurtigt nok kunne tilvejebringe den fornødne varme, blev forsøgene indstillet i 1805.

Værst gik det dog med etableringen fra 1798 af det såkaldte laboratorie, der i første omgang kom til at bestå af et sæbesyderi og et saltkokeri. Da sæben lugtede fælt, og da saltet heller ikke blev godt, blev produktionen således hurtigt indstillet. Heller ikke forsøg på fremstilling af salpeter og andre kemiske fabrikationer gav andet resultat end en masse spildte midler og kræfter.

Bro over fajancefabrikkens kanal.
Morten Pedersen 2005.

For at få vandet afledt fra sine engstrækninger påbegyndte Buchwald i 1777 gravningen af en kanal samt udretningen og uddybningen af Lindencborg Å fra Vårst Sø til udløbet i Limfjorden. Med anlæggelsen af kalkværket i 1778 blev kanalgraveriet – frem til dets afslutning i 1802 – integreret i det industrielle anlæg. Via et meget langt kanal anlæg kunne der på studetrukne pramme færges tørv ind til fabriksområdet, som var koncentreret omkring to firkantede øer – en sydlig og en nordlig – der var omsluttet af de gravede kanaler. På den sydlige ø placeredes – udover boliger for fabriksledere og funktionærer – fajancefabrik og linnedvæveri, mens teglværket var placeret på den nordlige fabriksø. Henover kanalerne gik flere steder stensatte broer. Kalkværket blev, ligesom 'laboratoriet', placeret på de flade arealer øst for fabriksøerne og ind mod kridtskrænten.

Via et sluseanlæg, hvor vejen i dag krydser Lindencborg Å, kunne vandet i kanalerne stemmes op til så højt et niveau, at der ved stemmeværker ved fabriksøerne kunne drives vandmøller, der leverede kraft til formaling af lermasse til fajancefabrikkens og til teglværkets ælteri. Ved en særskilt kanal fra sluseanlægget ved Lindencborg til midten af fabriksanlægget (hvor Doktorgården i dag stadig står) var desuden placeret et vanddrevet mølteri til finmaling af glasure til fajanceproduktionen.

Kanalen ud mod vejen set fra Kirken (syd). Til højre bag træerne ses fabriksøen.
Morten Pedersen 2005.

Fra fabriksområdet etableredes en kanal tilbage til den udrettede Lindenberg Å. Kanalen fungerede dels som bagløb for vandkraftsystemet dels som transportvej til udførsel af de færdige produkter fra fabrikkerne. Før udløbet i åen var der i en naturlig lavning udgravet et bassin - kaldet 'dokken' – hvor fabrikkens pramme blev parkeret, når de ikke var i brug.

Ud over boliger til fabriksledere og funktionærer på fabriksøen og indkvartering til arbejdere bl.a. i arbejderboligerne i de nuværende Parallelgade og Ågade blev Gudumholm fabriksskole bygget øst for fabriksområdet.

Bevaringstilstand

Selvom kulturmiljøets bevaringstilstand ikke kan betegnes som god, kan helheden i fabriksanlæggets opbygning stadig erkendes i kraft af de håndgravede kanalsystemer, der for størstepartens vedkommende er bevaret.

De snorlige kanaler fra Vildmosen ind mod Gudumholm er bevaret, selvom deres bredde gennemgående må være formindsket siden produktionens ophør. Mest iøjnefaldende er dette tilfældet de sidste ca. 500 m. ind mod Gudumholm, hvor kanalen ikke udgør mere end en smal grøft. Slusen til opstemning ved indløbet mod fabrikken fra Lindenberg Å er forsvundet. Selve udretningen af Lindenberg Å er i vid udstrækning opretholdt. Omkring selve fabriksområdet er den sydlige af de to fabriksøer stadig omsluttet af kanaler, mens den nordlige er blevet 'landfast' efter opfyldninger ved vejene Stampen (her var teglværkets mølle placeret) og Parallelvej. Bagløbet fra fabrikken og den skrå kanal, der har drevet glasurmøllen, er ligeledes opfyldte, mens 'dokken' svagt kan erkendes som en udjævnet lavning på den nu dyrkede mark.

Den gravede kanals forløb ud i Vildmosen set fra 'førte knæk'.
Morten Pedersen 2005.

Kanalerne er gennemgående præget af lav vandstand og omfattende bevoksninger både i bund og på brinker. Dette er især tilfældet ved den eksisterende kanal ned mod teglværket, hvor jordopfyldninger desuden har erstattet tidligere broer.

Gudumlund fabriksgård 1910.
Tønnies, Aalborg Stadsarkiv.

De endnu eksisterende broanlæg henover kanalerne synes kun for et enkelts vedkommende (i det nordøstlige hjørne af den sydligste fabriksø) at være bevaret i en oprindelig form, bl.a. med teglværkets egne gule sten i et muret hvælv over vandløbet. Broen er imidlertid ikke i god stand. De øvrige broer fremstår alle som nyere konstruktioner tilpasset bilkørsel.

Af fabrikkens sluser, stemmeværker og mølleanlæg er kun bevaret et stemmeværk, der har været etableret ved fajancefabrikken nogenlunde midt på den sydlige af fabriksøerne. Det står endnu opmuret af fabrikkens egne gule teglsten, men synes ikke i god stand.

'Fabriksgården', tidl. direktørbolig,
set fra vest.
Morten Pedersen 2005.

Samtlige produktionsbygningerne på Gudumlunds fabrikker er nedrevet. På den sydlige fabriksø er fabrikslederboligen og funktionærboliger (Doktorgården) bevarede og benyttes i dag i moderniseret stand som privatboliger. Moderniseringen synes at have fundet sted med en vis forståelse for bygningernes oprindelige karakter.

En af bygningerne ved Gudumholm fabriksskole (vistnok lærerboligen) er bevaret, men synes at være i stærkt forfald. Dertil findes flere af arbejderboligerne endnu på Parallelsvej og i Ågade, hvor de fremstår i mere eller mindre velholdt stand og i flere tilfælde noget ombyggede.

Kridtskrænten, hvor kalkværket har indvundet råstoffer, er naturligvis også bevaret, men stærkt tilgroet af træer.

Sårbarhed og virkemidler

Der foreligger ikke beskyttelser i den gældende lokalplanlægning af de tilbageværende levn efter fabriksanlæggene, der på flere punkter synes truet. De bevarede elementer af fabrikkens kanalanlæg er således stærkt truet af en fremskreden tilgroning og af reguleringer/opfyldninger. Reguleringen af tørvekanalen til en grøft på de sidste ca. 500 m. ind mod fabriksanlæggene er i den forbindelse særdeles uheldig, ligesom en opfyldning hen over kanalanlægget ved Stampen og en kraftig bevoksning er stærkt forstyrrende for oplevelsen af bagkanalens forløb ud mod Lindenberg Å. Den sidste af de tilbageværende broer synes desuden – ligesom fajancefabrikkens stemmeværk – at være stærkt truet af forfald.

'Doktorgården' på fabriksøens nordligste del.
Morten Pedersen 2005.

Oplevelsen af kanalernes forløb i rette linier, det udrettede åløb, fajancefabrikkens stemmeværk og broen over kanalerne burde sikres dels ved vedligehold (opgravning og bortfjernelse af den fremskredne bevoksning) dels ved udarbejdelsen af en bevarende lokalplan for området. Det ville være ønskeligt, om kanalerne i højere grad atter kunne blive vandførende med henblik på at holde dem fri for bevoksning og at genetablere en del af oplevelsen af deres funktion. I den forbindelse burde der ligeledes sikres mod fremtidigt nybyggeri på den sydlige af fabriksøerne og mod omfattende ændringer (herunder nye tilbygninger) ved fabriksledergården og funktionærboligen (Doktorgården), der vil fjerne oplevelsen af deres oprindelige karakter. Tilsvarende kunne der udarbejdes retningslinier med henblik på sikring af de bevarede arbejderboligers karakteristika.

Arbejderbolig i Parallelgade.
Morten Pedersen 2005.

Bonitering

Hele området udgør et enestående eksempel på Danmarks allertidligste industrier. De naturmæssige, teknologiske og sociale forudsætninger kan endnu erkendes og formidles på stedet på trods af kulturmiljøets relativt dårlige bevaringsstand.

Udnyttelsen af vandkraft til såvel middelalderlige mølleanlæg som tidlige industrier er repræsentativ for både Danmark og det øvrige Europa, hvor der ligeledes kan iagttages eksempler på behovet for at etablere boliger, institutioner mm. for at tiltrække og fastholde arbejdskraft til industrier placeret i landdistrikter.

Dertil rummer hele det gravede kanalsystem en naturmæssig stor oplevelsesværdi.

Gudumholms fabriksskole. Bag grantræerne findes teglværkets lergrav. Lavningen i forgrunden er den udjævnede 'dok'.
Morten Pedersen 2005.

Kontekst/sammenhænge

Gudumholms fabrikker vidner om en begyndende industriel udvikling i Nordjylland allerede i 1700-tallet og dermed nogenlunde samtidigt med det øvrige Danmark. Et andet eksempel er Godthaab Hammerværk, hvis placering ved Guldbækken ligeledes var bestemt af behovet for vandkraft til produktionen. Men i modsætning hertil udgør Gudumlunds fabrikker et udslag af den allertidligste industris nære tilknytning til landdistrikternes herregårde, der i Nordjylland også kom til udtryk bl.a. ved Lindenberg (tekstilproduktion) og Buderupholm (sæbesyderi), og som har udenlandske paralleller til især det tidligt industrialiserede England.

Anvendt kildemateriale

Andersen, Lise: Lille Vildmose – en kulturhistorisk oversigt. Pilotprojekt Lille Vildmose nationalpark, december 2004.

Bender, Henning: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Aalborg 1987.

Brønnum, Chr.: Fabriksanlæggene ved Gudumlund. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 2. række, IV. Bind, 1893-95, side 1-114. Interview med naturvejleder (Vildmosegården) Thorkild Lund, 13. januar 2005.

Jensen, Søren Chr.: Lille Vildmose – kultur og natur. Hobro 1998.

Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Lille Vildmose, Remisen i Dokkedal og Tofte Skov

Kulturmiljø nr. 94a-b-c

Tema

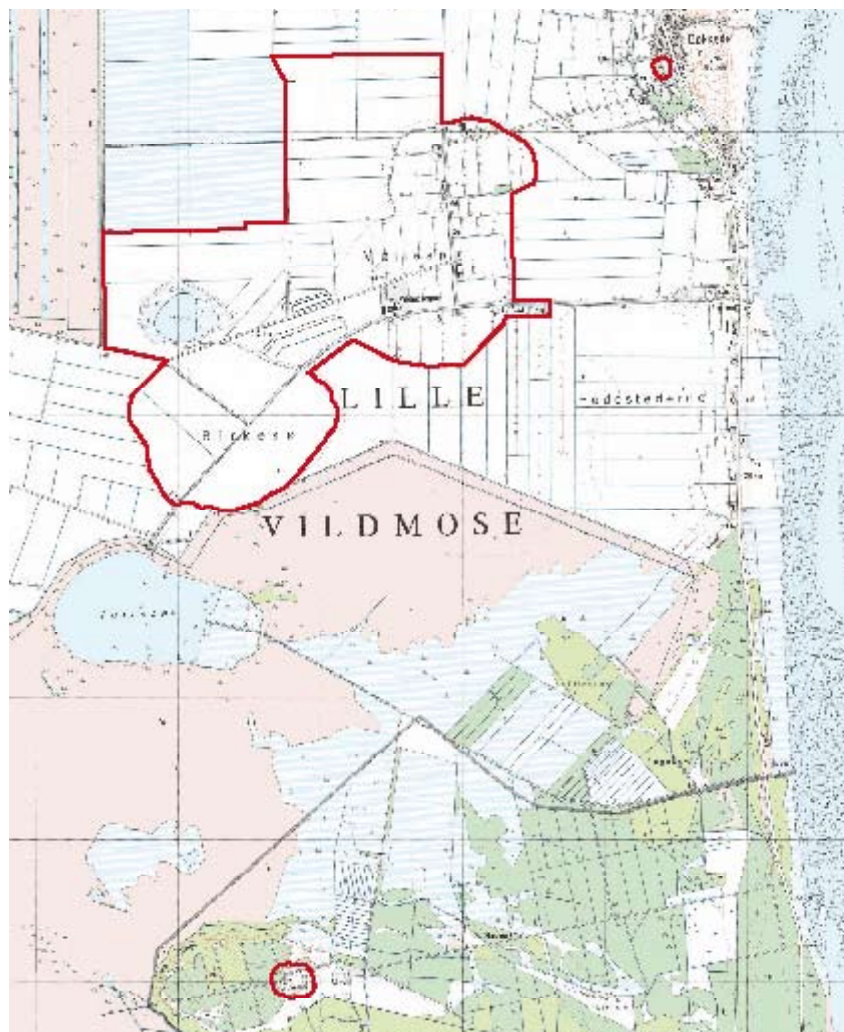
Bosætning landet, industri/håndværk, infrastruktur, skovbrug

Emne(-r)

Tørlægning, landindvinding, husmandskoloni, tørveindvinding, infrastruktur, jagthytte

Sted/Topografi

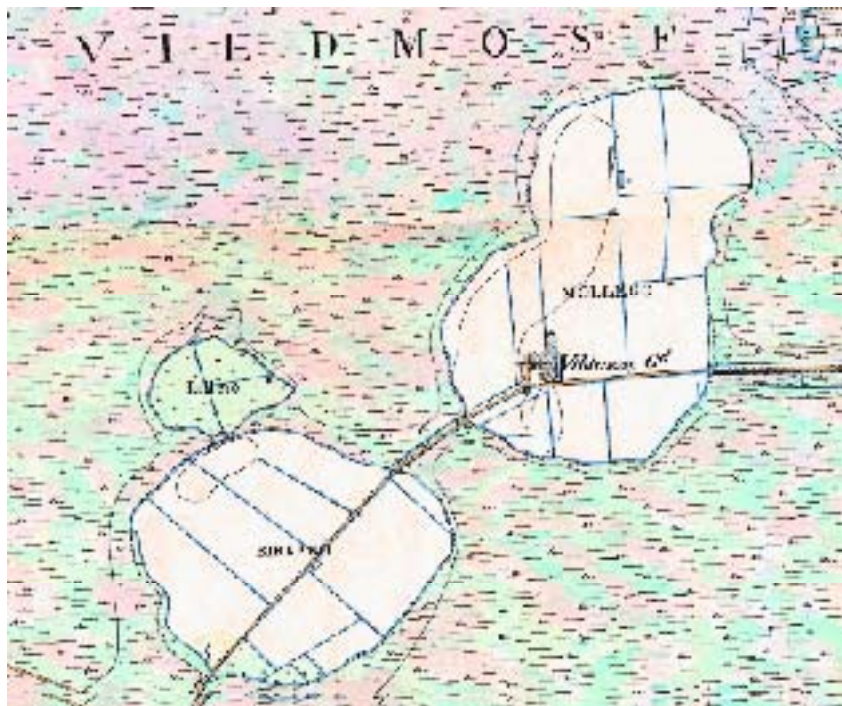
Vildmosegård og Dokkedal, begge Mou sogn, samt Tofte Skov, Als sogn.

Kulturmiljøet består af tre selvstændige delområder, der fortæller om livet i og omkring Lille Vildmose og især om bestræbelserne i nyere tid på udnyttelse af mosens ressourcer.

Selve mosen er dannet i et lavt område, der i stenalderen var dækket af hav og indrammet dels af dette havs kystlinie og af en række øer ud for kysten. Ved landhævnningen, der satte ind fra o. 500 f.Kr., blev øerne landfaste med fastlandet og gennem erosion i vid udstrækning omdannet til strandvolde, hvorved stenalderhavet omdannedes først til et sund, siden til en lagune og endelig til en sø. Som følge af en klimaændring i jernalderen fik de såkaldte spagnum-mosser gode vækstforhold i området, som herved forsumpedes. Ved middelalderens begyndelse var der således dannet en mægtig, uvejsom og øde højmose med tykke lag af dødt spagnum-materiale. Især i årene fra 900 til 1500 e.Kr. var moslagenes vækst voldsom med et gennemsnit på 50 mm om året. Mosen strakte sig

da stort set fra Limfjorden i nord til Mariager fjord i syd og var mod Kattegat afgrænset af en smal højdestrækning med enkelte bebyggelser, mens vestgrænsen udgjordes af kridtskrænter, der markerede det forsvundne stenalderhavs kystlinie.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort fra slutningen af 1700.

Siden 1700-tallet har arbejdet med udnyttelse af det store moseområdes ressourcer imidlertid markant forandret dets karakter. Især store tørlægnings/landvindingsprojekter samt råstofindvinding har således omdannet store arealer af det tidligere øde og uejsomme område til et kultiveret landskab bestående af hovedsageligt mosebrug og de hertil knyttede anlæg (især infrastrukturer), landbrugsarealer og skovområder.

Det største af kulturmiljøets delområder (94a) består af de tidligere søer Lillesø, Birkesø og Møllesø samt et område af mosen, der gennem afvanding og dræning har kunnet udnyttes til landbrugsmæs-

sige formål som fenner (fugtige græsarealer). Gennem kulturmiljøet løber Afvandingsgrøften, en kunstigt gravet kanal, der leder vandet fra vådområderne ud til Kattegat. Birkesø og Møllesø henligger endnu som landbrugsarealer, mens Lillesø i 1927 atter blev sat under vand. Nord for denne del af kulturmiljøet findes mægtige mosebrugsarealer, hvor den tidligere højmose er helt eller delvist afgraved. Mod syd findes Toftesø, der som Lillesø både har været afvandet og atter sat under vand, samt Toftemosen, der udgør de sidste intakte rester af den oprindelige højmose.

Afvandingsgrøften ved Vildmosegård.
Morten Pedersen 2006.

Det andet af kulturmiljøets delområder (94b) består af den såkaldte Remise i landsbyen Dokkedal, som er beliggende på den smalle højdestrækning, der afgrænser mosearealerne fra Kattegat. Mellem Dokkedal og Kattegat findes Mulbjergene, der ikke er eroderet til strandvolde, og som derved står som et vidnesbyrd om områdets karakter som en ø i stenalderhavet. Vest for Dokkedal udgøres landskabet af et vidtstrakt område, som oprindeligt har været en højmose, der afsondrede landsbyen fra omverden, men som i dag fremstår som et bart område totalt domineret af tørvegravning.

Det sidste af kulturmiljøets delområder (94c) udgøres af jagthytten i Tofte skov med det nærmeste omkringliggende areal. Jagthytten er beliggende i den vestlige del af Tofte skov, der mod nord, vest og syd er omkranset af den sidste bevarede del af højmosen, Tofte Mose. Skoven grænser mod øst op til Kattegat, dog gennemskåret af landevejen langs kysten mellem Egense og Als. Hytten er placeret på et højedrag, der som Mulbjergene stod som en ø i stenalderhavet, og hvorfra der er udsigt over hele moseområdet mod nord.

En del af området ved Lille Vildmose er udpeget som kulturarvsareal (www.dkconline.dk nr. 120107-20).

Jagthytten i Tofte Skov, der ligger på en bakketop med vid udsigt.
Morten Pedersen 2006.

Tid

1759 og frem til i dag

Karakteristik

Lille Vildmose (94a)

Efter at have ligget nærmest uberørt hen i århundreder og med et stadigt voksende lag af spagnum, blev det 18. og 19. århundrede en periode med voldsomme forandringer i Lille Vildmoses landskab. Udgangspunktet var reformer i landbruget og de tanker, der opstod omkring midten af 1700-tallet, om, at mosen – på linie med de uopdyrkede jyske hedeområder – skulle udnyttes til dyrkningsmæssige formål.

Omkring 1750 nedsatte Frederik V en kommission, der skulle afklare, hvem der i det hele taget ejede Lille Vildmose. På trods af at en række af lodsejerne omkring mosen gjorde krav på dele af den, blev det konkluderet, at ejerskabet ikke kunne bestemmes, og at moseområdet derfor måtte tillægges kronen. Efter uden held at have forsøgt at sælge mosen, forærede kongen i 1759 området til grev Adam Gottlob Moltke på Lindenberg med et påbud om at nyttiggøre mosen til gengæld for 20 års skattefrihed. Moltke iværksatte straks gravningen af en 2 km lang og 7 m bred kanal, der fra 1760 kunne ibrugtages til afvanding af søerne i mosens centrale områder, og allerede i 1762 var afvandingen af Møllesø tilendebragt, og dernæst fulgte – via forlængelser af afvandingsgrøften – tørlægningerne af Birkesø, Lillesø og Tofte sø.

Efter Heinrich Carl Schimmelmanns overtagelse af Lindenberg i 1762 etableredes den første landbrugsbedrift på den tørlagte søbund, idet Vildmosegården i 1767-1768 blev opført som en hovedgård med fuldt hoveri på en lille holm på Møllesøens bund. Søbunden var på dette tidspunkt – sammen med Birkesøen – så tørlagt, at en opdyrkning kunne påbegyndes. Gården blev anlagt som et grundmuret firlænget anlæg i et stokværk, og den havde i 1767 et tilliggende på 657 tdr. land. Med søens dyndaflejninger på den hovedsageligt sandede jord var driften af Vildmosegård i de første år fordelagtig, men den gradvise udpining af næringsstofferne bevirkede, at man omkring 1800 var overgået til et system, hvor der efter brak kunne tages fire langstråede afgrøder.

Søernes afgrænsning erkendes tydeligt i landskabet, her Møllesø.
Morten Pedersen 2006.

Vildmosegård var det eneste landbrug i Vildmosen, indtil Statens Jordlovsudvalg i 1936 købte den og mosens nordlige dele som et

led i arbejdet med at skabe bedre betingelser for gruppen af landarbejdere ved at tilvejebringe vilkårene for deres etablering som husmænd. Efter en intensiv indsats med afvanding, mergling og opdyrkning udstykkedes således i 1938 15 statshusmandsbrug. Området nord for de afvandede søer og vest for Birkesø blev udlagt som vidtstrakte rektangulære fenner (fugtige græsarealer), der blev anvendt til græsning af kreaturer. Det var imidlertid kun første trin i en plan om oprettelsen af i alt 80 selvstændige brug i mosen, og i årene frem til slutningen af 1950'erne etableredes derfor i takt med oprettelsen af nye brug et omfattende vejnet med vejgrøfter, der blev anvendt som hovedgrøfter i mosens gradvise afvanding. I alt nåede 36 husmandsbrug at blive etableret.

Herefter aftog interessen imidlertid for de små ejendomme, og de vidtstrakte opdyrkede områder med snorlige grøftesystemer blev i vidt omfang inddraget til den industrielle indvinding af tørv og sphagnum, der stadig foregår i området i dag. En række områder, bl.a. arealerne umiddelbart nord for Vildmosegården, anvendes dog stadig i dag som fenner til afgræsning af fritgående kreaturer. Vildmosegård blev i 1998 erhvervet af Sejlflod Kommune, der lod bygningerne danne rammen om naturskolevirksomhed. I foråret 2006 indviedes Lille Vildmosecentret i en nyopført bygning tæt på Vildmosegårds stuehus. Det nye center er indrettet med udstillinger til formidling af mosens natur- og kulturværdier og danner udgangspunktet for en omfattende offentlig besøgsvirksomhed i det omkringliggende område.

Skiftevis fenner og afgravede arealer i området nord for Møllesø.
Morten Pedersen 2006.

I 1927 blev dyrkningen af den tørlagte Lillesø opgivet, og søen atter sat under vand, og i 1975 bevirkede et begyndende ændret syn på mosens værdier, at også Toftesøen atter blev sat under vand som et led i en 'naturgenopretning' i området.

Remisen i Dokkedal (94b)

Udnyttelsen af mosen til industriel tørvegravning blev påbegyndt i slutningen af 1700-tallet, hvor fremstillingen af især læsket kalk, fajance og tegl på Gudumholms fabrikker (kulturmiljø nr. 93) foregik med tørv som brændsel. Transporten foregik her ad vandvejen – ad gravede kanaler – men da omfanget af tørvegravningen til en række nye industrier voksede efter 1900, påbegyndtes anlæggelsen af en række tipvognsbaner ud i mosen.

Høstemark Tørve- og Strøelsesfabrik.
Remisen i Dokkedal.

Det første baneanlæg blev bygget i 1905 i forbindelse med et for-gæves forsøg på etableringen af en tørvesprøjtfabrik ved Lillesø, men det var først efter en stigning i brændselspriserne under Første Verdenskrig, at der for alvor kom gang i den industrielle tørvegravning. Nu blev der for første gang sat maskiner ind i udgravningen, og en række firmaer etablerede sidespor til Aalborg-Hadsundbanen fra 1900. Fra Randrup, Refnæs Mose, Bjerregård mose og Høstemark syd for Mou blev der således udført betydelige mængder tørv. Fra 1915 byggedes en smalsporsbane fra Mou til Gudumholm, der var en forudsætning for en fortsat større udnyttelse af tørvene. Fra 1919 påbegyndte cementfabrikkerne ved Aalborg desuden en tørveproduktion her i mosens nordlige områder under navnet Cementfabrikernes Mosebrug. Frem til 1963, hvor fabrikernes areal omfattede 1.800 tdr. land mose, produceredes der således store mængder tørv, der via baner til et rampeanlæg ved Kærsholm øst for Gudumholm blev fragtet til Aalborg først på lastbiler og fra 1941 via Aalborg-Hadsundbanen.

Remisen i Dokkedal.
Morten Pedersen 2006.

I forbindelse med opdyrkningen af mosen blev der desuden anvendt store mængder mergel fra en mergelgrav ved Randrup syd for Kongerslev. For at få mergelen samt andre materialer og redskaber ud i mosen blev der i 1936-1937 anlagt en bane fra Kongerslev hede tværs over mosen til Dokkedal. Her opførtes i 1939 et værkstedsanlæg under navnet Remisen, der beskæftigede 3-4 mand fast, og om vinteren blev suppleret af det mandskab, som var involveret i ar-

bejdet med opdyrkningen af mosejorden. Remisen fungerede med sit oprindelige formål frem til 1960'erne, hvor udstykningen af nye husmandslodder ophørte, og frem til 1999, hvor Sejlflod Kommune overtog bygningerne, lå anlægget ubenyttet hen. I dag er Remisen imidlertid renoveret og fungerer som et arbejdende museumsværksted, hvor en flok af frivillige renoverer og driver en bestand af de gamle maskiner fra mosearbejdet.

Tofte Skov (94c)

I den sydlige del af Lille Vildmose ligger dyrehaven Tofte Skov som et vidne om en helt anderledes udnyttelse af mosen i nyere tid end de landbrugs- og industrimæssige formål, der har været udfoldet længere mod nord. Området omkring den gamle landsby Tofte var således frem til 1991 ejet af Schimmelmänn-familien på Lindenberg, der i skoven syd for landsbyen drev vildtpleje og skovdrift, men som i øvrigt lod skoven og mosen henligge uberørt som jagtområde. I 1880 opstod der så stor uenighed mellem Schimmelmänn og bønderne i Tofte, hvis marker gentagne gange var blevet ødelagt af grevens jagtdyr, at greven besluttede at nedlægge alle landsbyens fæstegårde. I 1901 var der således kun én gård tilbage, Toftegård, og da greven i 1926 kunne overtage denne, lod han hele området indhegne med et vildthege, og kort efter opførte han en prægtig jagthytte af træ i nationalromantisk stil på det højeste punkt i midten af Tofte Skov. Jagthyttten blev således placeret, så der var udsigt over hele moseområdet mod nord – og så den kunne ses fra mosearealerne. Engang efter 1900-tallets midte var greven dertil blevet så dårligt gående, at han for at kunne fortsætte jagten lod en dræsrøse-bane indrette på et gammelt stiertræn (Dragsgårdstien) ud til to små søer, såkaldte luner, i Tofte moses ellers helt uvejsomme arealer.

Kronvildt i Tofte Skov.
Morten Pedersen 2006.

Hvor man nogle få kilometer mod nord kæmpede en hård kamp for tørlægning af moseområderne, så folk fra fattige kår kunne få deres eget udkomme på de nyudstykkede husmandssteder, var udnyttelsen af mosens arealer altså af en helt anden overflødhedsbetonet karakter omkring Tofte Skov. Dyrehavens indretning – til dels på et areal, der tidligere havde været anvendt til almindelig eksistensopretholdelse i landsbyen Tofte – på en både udsigtsrig og synlig placering – medvirkede således til at skellet mellem herremanden og områdets 'mindre folk' kunne opretholdes ikke kun på et økonomisk, men også på et mere mentalt niveau. Dette blev yderligere

understreget af, at dyrehaven til tider blev besøgt af krybskytter, hvis motiver for at drive jagt var helt andre end grevens.

Kig mod indre lune i Tofte Mose Banegemet til grevens jagt.
Morten Pedersen 2006.

I 1991 blev Tofte Skov overtaget af forsikringsselskabet Codan, der lod Schimmelmans jagthytte erstatte af en ny stråtekt bygning, men som i øvrigt opretholdt området i dets funktion som en indhegnet dyrehave med private jagtselskaber. I 2001 blev området overtaget af Aage V. Jensens fonde med henblik på en sikring af dets karakter som naturområde og en bevaring af vildtbestanden.

Bevaringstilstand

Lille Vildmose (94a)

Kulturmiljøets største delområde må i store træk karakteriseres som et velbevaret udsnit af det kulturlandskab, som store dele af Lille Vildmose blev omdannet til med opdyrkningen til agerland i tiden frem mod 1960. Af selve Vildmosegårds bygninger er det ganske vist kun stuehuset, der er bevaret i dag, ligesom etableringen af Lille Vildmosecentret, der er placeret nærmest som den 3. længe i gården, i et vist omfang bryder med det oprindelige anlægs karakter.

Vildmosegårds stuehus.
Morten Pedersen 2006.

Kulturmiljøets væsentligste bestanddel, de afvandede og opdyrkede søbunde, er dog for størstedelen bevarede. Mens Lillesø – ligesom Toftesø umiddelbart syd for kulturmiljøet – atter er blevet sat under vand, så ligger både Birkesø og Møllesø således endnu som tørlagte flader og opdyrkede arealer. I områdets nordlige del findes endnu nogle af de små marker, fenner, der var grundlaget for etableringen af rækken af husmandsbrug. Af husmandsbrugene kan samtli-

ge endnu erkendes, visse endnu aktivt til landbrugsdrift med senere tilføjede bygninger enkelte andre i en nærmest autentisk bevaringsstand. Husmandsbrugene med de opdyrkede arealer, der endnu er i brug til dyrkning, kan således karakteriseres som et aktivt kulturmiljø.

Remisen i Dokkedal (94b)

Hvor Vildmosegården fortæller om mosens opdyrkning, står Remisen i Dokkedal som et velbevaret samlende element fra den industrielle udnyttelse af områdets naturgivne ressourcer. Spor efter jernbanerne findes endnu i fragmenter rundt omkring i mosen, men hovedparten af de lange banestrækninger er fuldstændigt fjernede som følge af mosebrugets bortgravning af sphagnummasserne. Da Remisen i løbet af 1960'erne blev overflødig i sin oprindelige funktion, fik den frem til 1999 lov til at henligge stort set uberørt. Ved genoplivningen som arbejdende museumsværksted var Remisen således bevaret i en enestående autentisk tilstand, der ved de senere års aktivitet kun i ringe grad er forstyrret.

Lager til kunstgødning ved remisen i Dokkedal.
Morten Pedersen 2006.

Tofte Skov (94c)

Tofte Skov henligger endnu som indhegnet dyrehave, der stadig anvendes til private jagtselskaber. I den forstand er kulturmiljøet altså velbevaret og aktivt. Nedrivningen af Schimmelmans nationalromantiske jagthytte fra 1927 til fordel for en nybygning i 1991 har imidlertid fjernet en central og værdifuld del af præget fra dyrehavens etablering, men da Codans nybygning udfylder helt tilsvarende funktioner, må kulturmiljøets karakteristika som helhed betegnes som fortsat velbevarede.

Ved Dragsgårdsstiens begyndelse findes endnu det skinnespor, der blev anlagt til grevens jagtdræsine, og denne findes desuden i restaureret tilstand på Remisen i Dokkedal.

Tofte Skov får i vid udstrækning lov til at henligge i urørt tilstand.
Morten Pedersen 2006.

Skinnerne til grev Schimmelmans jagtdræsine ligger endnu i skovbunden.

Morten Pedersen 2006.

Sårbarhed og virkemidler

Lille Vildmose (94a)

Lille Vildmose og herunder kulturmiljøets områder omkring Vildmosegård udgør kernen i en række bestræbelser på sikring af den særprægede natur. Siden 1983 har Lille Vildmose været omfattet af international beskyttelse som fuglebeskyttelsesområde og senere også habitatområde under fælles Natura 2000 i EU. I 2001 blev området fredet. I årene 1988, 2001 og 2003 har Aage V. Jensens fonde erhvervet store arealer i Lille Vildmose med henblik på en langsigtet naturbevaring. De mange bestræbelser på sikring af områdets naturmæssige værdier modsvares imidlertid ikke af tilsvarende planer for sikring og udvikling af de kulturhistoriske værdier.

Planer om- og tilvejebringelsen af et økonomisk tilstrækkeligt grundlag for atter at sætte Birkesø under vand – og dermed elimineringen af grundlaget for udpegningen af området som et kulturmiljø med det i denne beskrivelse foreliggende indhold – synes således at være i en fremskreden fase.

Af gode grunde – beliggenheden af Vildmosegård, Lille Vildmosecentret samt de øvrige bebyggelser – er en tilsvarende sårbarhed for kulturmiljøet i Møllesø dog helt fraværende. Området er omfattet af en lokalplan, der er udarbejdet i forbindelse med etableringen af Lille Vildmosecentret. Planen åbner mulighed for anvendelse af området til fritidsmæssige formål. For den fortsatte oplevelse af kulturmiljøet ville det dog være hensigtsmæssigt, hvis der indarbejdedes retningslinier for bevaringen og udviklingen af de tilbageværende kulturhistoriske værdier fra udstykningerne til husmandsbrug, dvs. både bebyggelser og bevarede markstrukturer.

Remisen i Dokkedal (94b)

Med Sejlflod Kommunes overtagelse af Remisen og den efterfølgende indretning til arbejdende museumsværksted synes kulturmiljøet i vid udstrækning sikret. For nuværende hviler Remisens vedligehold og udvikling imidlertid på tilstedeværelsen af en frivillig engageret arbejdskraft og dennes dispositioner. Der bør tages hånd om, bl.a. ved udarbejdelsen af en bevarende lokalplan, en fortsat sikring af såvel Remisens bygninger som deres funktion i tilfælde af, at det nuværende fundament for stedets drift skulle ændres væsentligt eller helt falde bort.

Grev Schimmelmans jagtdræsine istandsat på Remisen.

Morten Pedersen 2006.

Tofte Skov (94c)

I kraft af, at området er omfattet af de forskellige beskyttelser af Lille Vildmose natur samt Aage V. Jensens fondes ejerskab af Tofte Skov med henblik på en opretholdelse af områdets status som naturområde og fortsat opretholdelse af vildtbestanden, er kulturmiljøets karakter som en afgrænset dyrehave, der danner rammen om fortsat jagtvirksomhed, næppe truet. Selvom jagthyttten ikke er omfattet af beskyttelser, synes den i kraft af områdets fortsatte jagtmæssige status ligeledes sikret. Sikret er derimod ikke resterne af grev Schimmelmans dræsbane ved Dragsgårdstiens begyndelse. Skinnesporet burde i et vist omfang udgraves og restaureres og kunne som sådan indgå som et led i den natur- og kulturhistoriske formidling af området.

Jagthyttten i Tofte Skov.
Morten Pedersen 2006.

Bonitering

Lille Vildmose (94a)

Området omkring Vildmosegård er kernen i den omdannelse af Lille Vildmose til agerbrugsområde, der blev påbegyndt med tørlægningen af Møllesø, Birkesø, Lillesø og Toftesø i slutningen af 1700-tallet. Kulturmiljøet besidder dermed først og fremmest en stor autentisk pædagogisk værdi, hvortil kommer en høj grad af diversitet i kraft af kulturmiljøets nære sammenhæng med det særprægede naturlige grundlag.

Et besøg ved Vildmosegården og i mosen omkring giver et oplevelses- og virkningsfuldt indtryk af den århundredelange kamp for en kultivering og udnyttelse af det mægtige naturområdes værdier. En absolut værdisættelse af den oprindelige natur overfor de efterfølgende kulturhistoriske spor er ikke mulig – områdets oplæg til diskussion af de menneskelige (skade)virkninger på den danske natur udgør en af kulturmiljøets væsentligste værdier.

Med etableringen af Lille Vildmosecentret er der desuden sat yderligere fokus på kulturmiljøets identitetsmæssige rolle. Lille Vildmose natur og befolkningens kamp for at skabe en tilværelse på grundlag af dens ressourcer står i dag centralt i områdets selvopfattelse, hvortil der med formidlingscentrets etablering – netop med henblik på at formidle disse værdier – er taget tiltag til en yderligere befæstelse.

Remisen i Dokkedal (94b)

Remisen besidder stor autentisk værdi i den samlede formidling af

den industrielle udnyttelse af mosens ressourcer. I den forstand og i kraft af den nuværende funktion som et tematisk samlingspunkt for frivillige i det arbejdende museumsværksted besidder Remisen tillige en betydelig identitetsskabende værdi.

Tofte Skov (94a)

Den naturskønne dyrehave i Tofte Skov med jagthytten ikke langt fra de samtidige nyetablerede husmandssteders helt anderledes små kår i det flade åbne moselandskab besidder værdi for fortællingen om de stadigt eksisterende sociale forskelle i Danmark i nyere tid, og om hvordan disse skel har været søgt opretholdt på et mentalt plan via adelens fortsatte forbrug af overflødige goder.

Kontekst/sammenhænge

Lille Vildmose

Lille Vildmoses særprægede natur – og de heraf betingede kulturlevn – er i høj grad unikke og udenfor enhver kontekst. Den begyndende opdyrkning af de tidligere øde arealer i slutningen af 1700-tallet udgør dog et led i de samlede bestræbelser på en bedre udnyttelse af landets naturgivne ressourcer, der i løbet af 1800-tallet resulterede i opdyrkningen af vidstrakte jyske hedeområder og inddæmningen og udtørringen af tidligere vådområder i bl.a. Han Herred og Lammefjorden på Sjælland. Mosens udstykning til husmandslodder i det 20. århundrede må endvidere ses som en parallel til de talrige husmandsudstyknings, der blev gennemført ikke mindst i Nordjylland i den samme periode. Heraf kan bl.a. udstykningerne af de tidligere hovedgårdsjorder ved St. Restrup (kulturmiljø nr. 84) syd for Aalborg og Vår (nr. 78) vest for Nibe nævnes.

Remisen i Dokkedal

Remisen udgør et af de bedst bevarede levn efter den omfattende infrastruktur, der siden 1700-tallet er etableret med henblik på at indføre redskaber og materialer til Lille Vildmose og råstoffer ud fra mosen. Remisen må således først og fremmest ses i sammenhæng med de øvrige rester efter jernbanetrafik til og fra mosen, men også med øvrige forsøg på etableringen af den øvrige infrastruktur, herunder den ca. 3 km lange gravede kanal, der strækker sig fra Gudumlunds fabrikker og ud i mosen og – måske mest som et kuriosum – grev Schimmelmans dræsinebane i Tofte Skov.

Tofte Skov

Dyrehaver ved de danske herregårde kendes langt tilbage i tid. I løbet af 1800-tallet blev herregårdsjagten den toneangivende jagt i Danmark, men ved århundredets midte blev de store selskabelige jagter en del af herregårdskulturen. Herefter indgik de imidlertid betydning som et ældgammelt værdighedssymbol samtidigt med at de i stigende grad tjente som selskabelige samlingspunkter, der forbandt familie, venner og standsfæller. Vildthegn og jagthytter havde også tidligere været en bestanddel af godsernes dyrehaver, men i disse år opførtes flere nye prangende eksempler, som bl.a. de af arkitekt Hack Kampmann tegnede jagthuse og hytter til Kalø.

I Nordjylland kendes flere eksempler på jagthytter fra perioden, hvor Tofte Skov blev indrettet som dyrehave. Ikke mindst den kongelige jagt hytte i Trend fra 1938 er således kendt i en bred offentlighed, og bl.a. Lindenborg gods øvrige besiddelser kan nævnes det såkaldte Rold Jagtslot, der opførtes i Rold Skov omkring 1910. Endelig kan nævnes etableringen af en dyrehave med jagthus i Høstemark Skov i 1934, hvor stilen havde skiftet markant fra nationalromantikken i Tofte Skov til strålende funkis.

Kildemateriale

- Andersen, Lise: Lille Vildmose – en kulturhistorisk oversigt. Pilotprojekt Lille Vildmose Nationalpark 2004.
- Andersen, Mogens & Schou, Niels: Pilotprojekt Ll. Vildmose Nationalpark, Landskabsbeskrivelse. 2004.
- Andersen, Per: En krybskyttehistorie fra Tofte Skov. Gammelt og nyt 2001.
- Christensen, Nina: Statshusmændene i Lille Vildmose. En livsstil, der nu er forsvundet. Lokalhistorisk forening for Sejlflod Kommune, 2004.
- Frederiksen, Birthe: Husmandskone. Om liv og dagligdag i Lille Vildmose. Terndrup, 2006.
- Hald, Jens Erik: En episode fra Tofte. Gammelt og nyt 2003.
- Jensen, Søren Chr.: Lille Vildmose – kultur og natur. Hobro 1998.
- Laursen, Jesper: Herregårdsjagt. Herregården. Menneske-Samfund-Landskab-Bygninger. Bind 3. Drift og Landskab. Nationalmuseet 2005, side 153-194.
- Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.
- Trap. Aalborg Amt. 5. udgave 1961.
- Venborg, Mikkel: Hertuger. At synes og at være i Augustenborg i 1700-tallet. København 2005.

Interviews med centerleder for Lille Vildmosecentret Bo Gregersen, naturvejleder Thorkild Lund samt frivillige på Remisen i Dokkedal.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Kongstedlund – Smidie

Kulturmiljø nr. 95

Tema

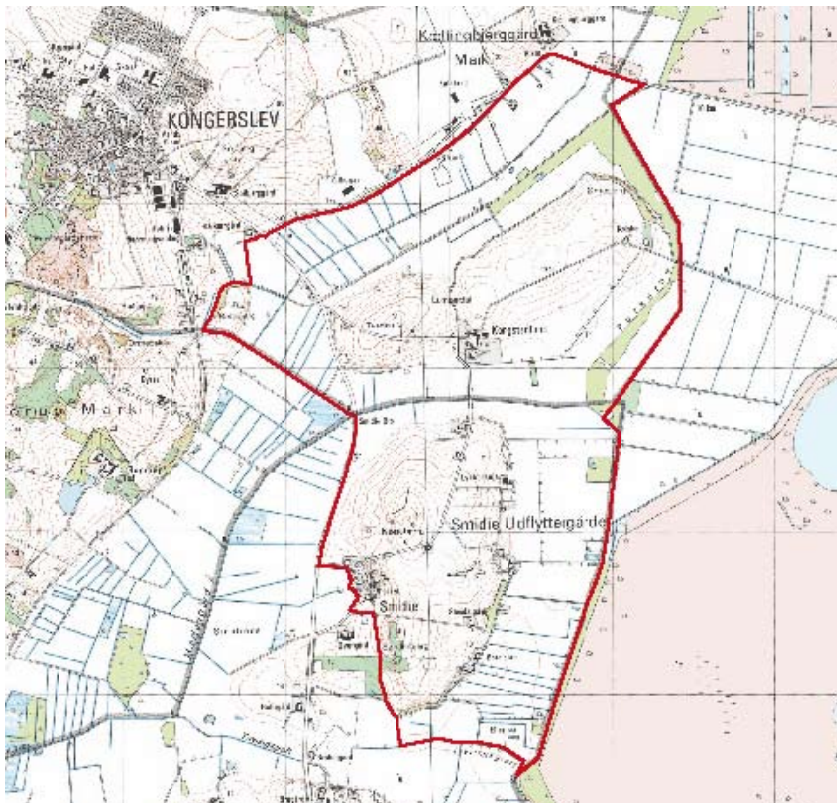
Bosætning landet, industri

Emne(-r)

Herregård, landsby, kridtbrud og teglværker

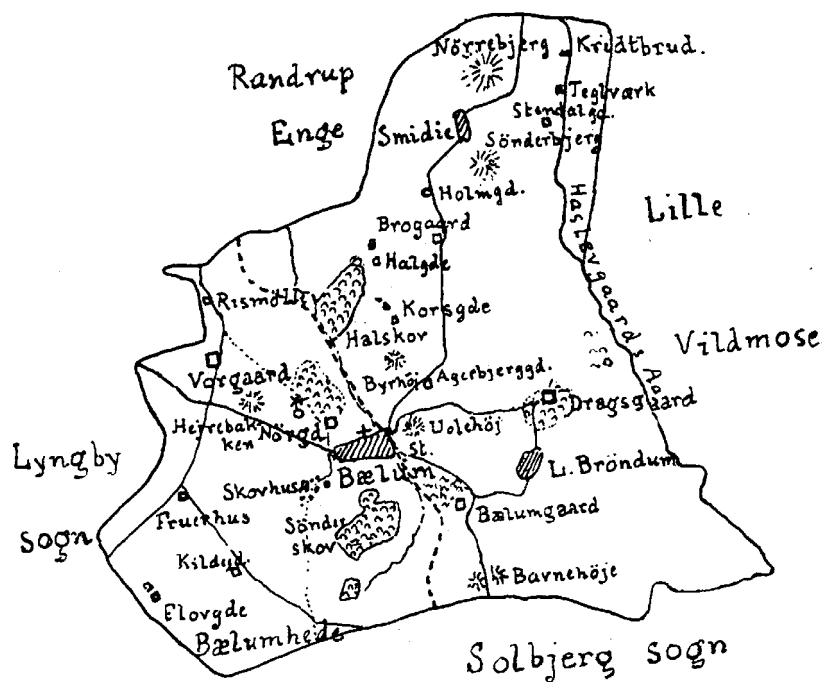
Sted/Topografi

Sønder Kongerslev sogn (herregården Kongstedlund) og Bælum sogn (Smidie landsby, kridtbrud og teglværker).

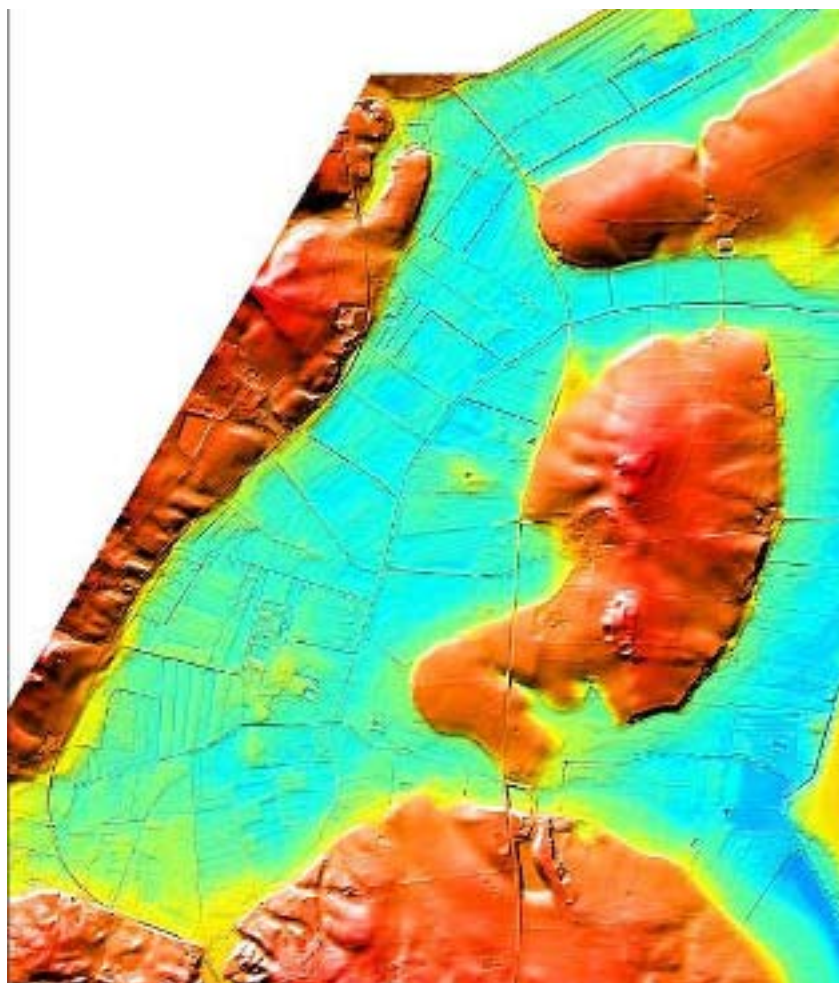
Kulturmiljøet karakteriseres af stærk vekslen mellem flade eng- og mosestrækninger og bakkelandskaber, der nærmest skyder op som øer, og hvor kridtundergrunden flere steder kommer til syne under muldlaget.

Skitse over Bælum sogn med Smidie, kridtbruddet og teglværket markeret længst mod nord.
Efter Heilskov, 1930-1934.

Nordligst ligger 'Kongstedlund-øen' helt omgivet af hævet havbund. Herregården Kongstedlund er placeret ved højdedragets sydlige kant og centralt på dets øst-vestlige udstrækning, dvs. en randbeliggenhed bekvemt midt mellem gårdens eng- og agerarealer.

Terrænmodel over Kongstedlund- og Smidieøerne. Den firkantede struktur på Kongstedlundøen er hovedgårdens voldanlæg. Kanten af Smidie-øen er tydelig arret af sporene fra kalkovne og teglværker.
Efter www.nja.dk.

Mod syd ligger 'Smidie-øen' helt omgivet af enge og med klinter mod øst, der er helt udskaarne i kridt. Adskillelsen fra 'Kongstedlund-øen' består af et relativt smalt engstykke, der gennemstrømmes af Haslevgård Å. Landsbyen Smidie er placeret ved højdedragets vestlige side umiddelbart ud mod engarealerne nedenfor mod vest og med de dyrkede arealer på højdedraget mod øst, dvs. en randbeliggenhed, der – som ved Kongstedlund – har været hensigtsmæssig for udnyttelsen af områdets ressourcer.

De let tilgængelige kridtforekomster i 'Smidie-øens' østlige skrænter har været udvundet ved brydning i omfangsrige minegange med åbning ud mod Vildmosen. Efter brydningen er råstoffet blevet brændt i kalkovne, der har været drevet med tørvebrændsel fra den nærtliggende Vildmose mod øst.

I det samme område har flere små teglværker ligeledes kunnet drage fordel af den nemme adgang til Vildmosens brændselsreserver i kombination med en nem adgang til ler i undergrunden. De forskellige former for råstofindvinding og produktion har efterladt kridtskrænten i en arret tilstand.

Tid

Middelalderen og frem

Karakteristik

Kulturmiljøet omfatter tre delelementer:

1. Kongstedlund
2. Smidie landsby
3. Kridtbrud og teglværker

1. Kongstedlund

Kongstedlund blev indtil slutningen af 1500-tallet kaldt Kongslevlund. Den første kendte ejer Anders Jacobsen Bjørn kendes fra 1469 fra et tingsvidne på, at gården var arvegods fra hans oldemoder Marie Oves. Denne var gift med Ove Stigsen Hvide og fører gårdens ejerrække tilbage til 1300-tallet.

Hovedbygningen på Kongstedlund.
Morten Petersen 2005.

Frem til det 16. århundrede havde Kongslevlund en lang række ejere, der ikke synes at have haft nærmere tilknytning til gården. I 1570 overdrog rigsråd Axel Juul til Willestrup imidlertid sin part i gården til sønnen Niels Juul, der i de følgende år gennemførte en samling af de hidtil spredte besiddelser. Niels Juul må have haft en

vis succes med sit arbejde, for i 1590 optræder han som eneejer af gården under dens nuværende navn, Kongstedlund, og i 1592 opførte han en ny hovedbygning af et anseeligt format.

Oprindeligt var anlægget vistnok trefløjet, idet der ud over den vestlige fløj bestående af hovedbygningen og en mindre sydføj tillige på nordsiden har været en portbygning. Den vestlige hovedfløj, som Niels Juul opførte i 1592 blev opmuret i røde teglsten på en høj kampestensbeklædt sokkel. Bygningen fik to stokværk over hvælvede kældre og blev udstyret med vinduer, der fulgte ruminddelingen. Til Niels Juuls hovedfløj blev i 1700-tallet tilføjet en énetages sydføj i bindingsværk.

Gården Kongstedlund fik en randbeliggenhed lige nedenfor 'Kongstedlund-øen', hvor stigningen netop begynder fra de flade lavtliggende områder med Haslevgård Å, dvs. bekvemt midt mellem de tilknyttede eng- og agerarealer.

Relativt kort tid efter hovedbygningens opførelse, i 1600, blev Niels Juul imidlertid dræbt på pinsemarkedet i Aalborg, og Kongstedlund overgik derved til hans enke Anne Thomesdatter Stygge og sønnen Axel Juul. I 1637 solgtes gården videre til lensmanden på Mariager Kloster, Iver Krabbe, der i 1640 udstyrede hovedfløjens gardside med en rigt udsmykket dørportal af sandsten. Portalen fik et arkitrav- og topstykke båret af en asiat og en antik kriger og forsynet dels med Iver Krabbes og hans hustru Dorthe Juuls initialer dels de fire våben for familierne Krabbe, Ulfstand, Juul og Parsberg.

I de efterfølgende århundreder var Kongstedlund ejet af private, men i 1900 blev den overtaget af Kreditforeningen af jydsk Landejendomsbesiddere, der umiddelbart efter afhændede den til et interessentskab bestående af medlemmer af familien Kjeldsen, gårdens hidtidige ejere. Herefter blev en del af jorden udstykket til husmandsbrug.

I dag ejes og drives Kongstedlund som en landbrugsejendom af aktieselskabet Kongstedlund Gods Aps.

2. Smidie landsby

Smidie kendes første gang i 1453 (Smydi). I 1688 var der 8 gårde i byen, hvoraf de 3 tilhørte Kongstedlund. I 1795, hvor der var 10 gårde og 3 huse, var Kongstedlund enelodsejer.

Smidie på bakkeøens vestlige kant.
Morten Petersen 2005.

Landsbyens placering og grundstruktur blev i særlig tydelig grad formet af de naturlige forudsætninger, der er gældende i området. En bebyggelse i selve eng- og moseområderne var fra jernalderen og frem til 1700-tallet udelukket på grund af afhængigheden af brugbar agerjord til dyrkning. Ved en placering af bebyggelse i de højere beliggende tørre områder gjaldt det både om ikke at fjerne sig mere end højst nødvendigt fra udnyttelsen af engarealernes græsning og at forstyrre de arealer, hvor der var mulighed for opdyrkning, mindst muligt.

Smidie Byvej.
Morten Petersen 2005.

Smidie blev således en typisk repræsentant for en gruppe af randbebyggelser, der voksede frem som vejbyer eller forteklyngebyer langs den vestlige side af Vildmosen. – Dvs. en bebyggelsesform, hvor to parallelle rækker af gårde eller huse blev placeret på hver sin side af en vej eller en forte (et centralt friholdt areal) i overgangen mellem agerjorden og eng- og mosearealerne. Ud over Smidie, der ligesom Storvorde blev udlagt omkring en forte, udgør bl.a. vejbyerne Mou, Gudum og Dokkedal eksempler på sådanne randbebyggelser.

Forten i Smidie set fra Smidie Byvejs
nederste (vestligste) forløb.
Morten Petersen 2005.

Mens arealerne på Vildmosens østlige side ud mod kysten ikke udgjorde stort mere end en smal strimmel, således at byerne her måtte trykkes sammen til vejbyens smalle form, synes randbeliggenheden på vestsiden altså ikke at have fået indflydelse på, hvorvidt byerne blev udlagt med en karakter som vej- eller fortebyer.

Behovet for at holde agerarealerne uforstyrrede gjorde sig fortsat gældende hen over landboreformernes periode, hvor en lang række landsbyer ellers udskiftedes og dernæst udflyttedes. Smidies bebyggelser forblev dermed på deres randplacering, og landsbyen oprettholdt sin karakter som en vejforsteby.

3. Kridtbrud og teglværker

I den nordlige ende af Smidie-øens østside har forekomsterne af kridt ind i højdedraget og ler i engarealerne nedenfor været udnyttet i en række kalk- og teglovne. Produktionsanlæggenes beliggenhed har således været begrundet af den nære tilgang til råstoffer, samtidigt med at mosens nærtliggende tørveskær har kunnet bidrage med brændselsstoffer til ovnenes drift.

Indgangen til Smidie kalkbrud.
Morten Petersen 2005.

Kridtbrydningen blev påbegyndt omkring midten af 1800-tallet af teglværksejer J. C. P. Bech ved udhugning i et vidt forgrenet net af minegange 10-15 meter under jordens overflade og med en central åbning ud mod Vildmosen tæt på Haslevgårds Å forløb forbi Kongstedlund.

Indgangen til Smidie kalkbrud.
Morten Petersen 2005.

Smidie kridtbrud blev beskrevet som egnens stolthed af Chr. Heilskov i 1931 – et tidspunkt, hvor det stadig var i drift, og hvor den ældste af minegangene skal have været ca. 75 år gammel. Den

største minegang blev ifølge Heilskov kaldt "Kirken" på grund af dens smukke hvælvinger, og herfra udgik yderligere 5 grubegange. På trods af anlæggets store seværdighed, betegnede han det imidlertid som primitivt og uden større økonomisk betydning set i forhold til de lignende anlæg ved Daugbjerg og Mønsted.

Efter minedriftens ophør er en flagermusekoloni flyttet ind i de forladte minegange.

Bevaringstilstand

1. Kongstedlund

Hovedbygningen fra 1592 og sydfløjen fra 1700-tallet står bevaret i god stand med frit udsyn til engarealerne mod syd. På stigningen ovenfor hovedbygningen er opført en række nyere beboelses- og avlsbygninger, men hele anlæggets randbeliggenhed mellem eng- og agerarealer erkendes umiddelbart.

2. Smidie landsby

Smidies randbeliggenhed mellem eng- og agerarealer erkendes umiddelbart. Smidie Byvej omkranser ved et cirkelforløb den centrale forte, der har dannet landsbyens grundstruktur. Selve fortens kan stadig identificeres. En mængde skure, udhuse, beplantninger samt enkelte egentlige bebyggelser inde på området forstyrrer imidlertid oplevelsen af den oprindeligt friholdte forte.

3. Kridtbrud og teglværker

Smidie kridtbrud forløber endnu i 'Smidie-øens' undergrund fra udgravet areal ind i skrænten. Minerens åbning ud mod Vildmosen er i dag sikret ved isættelsen af cementrør. Dels af sikkerhedshensyn, dels for at sikre en flagermusebestand, der er flyttet ind i minerne efter råstofindvindingens ophør, er indgangen spærret med et metalgitter. Der er ikke bevaret anlæg til forarbejdning af kalken i området.

Fra teglproduktionen synes der – ud over en række råstofgrave ind i skrænten bl.a. ved Stendalsgård – ikke længere at kunne erkendes nævneværdige spor efter produktionsanlæg i landskabet.

Sårbarhed og virkemidler

1. Kongstedlund

På Kongstedlund er Niels Juuls hovedbygning, dvs. anlæggets vestre fløj fra 1592 med Iver Krabbes sandstensportal fra 1640, samt den smalle del af søndre fløj fra 1700-tallet og de omgivende grave freddet. De nyere beboelses- og avlsbygninger er opført på arealerne ovenfor hovedbygningen, således at randbeliggenheden kan erkendes fra det omkringliggende landskab, og såfremt den fremtidige udvikling af det fungerende landbrug forløber på lignende vis, synes anlægget sikret i god stand.

2. Smidie landsby

Oplevelsen af Smidies randbeliggenhed vil være truet ved bebyggelser, der markant bryder med landsbyens grundstruktur på bakkeøens kant. Der bør således sikres f.eks. mod fremtidige fremtrædende bebyggelser på de flade engarealer foran landsbyen mod vest.

Oplevelsen af selve landsbyens opbygning omkring en central friholdt forte synes i fare som følge af en tendens til etablering af skure, udhuse, beplantninger og egentlige bebyggelser ind på fortens. Der foreligger ingen beskyttelse af kulturmiljøets træk i den gæl-

dende lokalplanlægning, og der burde derfor fastlægges retningslinier til sikring af, at der i fremtiden ikke foretages yderligere opfyldninger af forten. Tiltag til en rydning af de allerede eksisterende opfyldninger på forten vil være ønskelig.

3. Kridtbrud og teglværker

Smidie kridtbruds forløb ind i undergrunden synes ikke truet. Tilsvarende er der næppe fare for oplevelsen af minernes udmunding i en råstofgrav med vid udsigt over Vildmosens flade arealer. Da al adgang til mineskakterne er forhindret, således at de i dag kun kan erkendes via et rundt cementrør ind i bakken, ville det være ønskeligt dels med en bedre – evt. kontrolleret – adgang til mineskakterne del med en formidling af kulturmiljøet på stedet.

Sporene efter teglproduktionen kan vanskeligt forstyrres yderligere, hvorfor tiltag til sikring synes irrelevante.

Bonitering

Kulturmiljøet rummer først og fremmest stor diversitet ved samlingen af en række delelementer, der alle har en meget nær sammenhæng med de samme naturmæssigt givne betingelser. Såvel Kongstedlunds og Smidies randbeliggenheder som råstofindvindingen er således bestemt af landskabets stærke vekslen mellem bakkeøer og flade eng- og mosearealer. Sammenhængen erkendes let ved færdsel i området, og især de fine udsigter til Kongstedlunds og Smidies placeringer rummer stor oplevelsesværdi.

Smidie henstår som en velbevaret og typisk repræsentant for de randbebyggelser, der er opstået rundt langs hele Vildmosens yderkanter.

Smidie kridtbruds åbning ud mod de vidtstrakte mosearealer kunne med en formidling på stedet – og evt. en vis kontrolleret adgang til mineskakterne – komme til at rumme en stor oplevelsesværdi.

Kontekst/sammenhænge

Ud over Smidie, der ligesom Storvorde blev udlagt omkring en forte, udgør bl.a. vejbyerne Mou, Gudum og Dokkedal eksempler på de randbebyggelser, der er opstået langs Vildmosens yderkanter.

Mens kridtbrydningen ved Smidie kridtbrud er forløbet som minedrift med underjordiske skakter har kalkforekomsterne i bakkeøerne omkring Vildmosen bl.a. ved Gudumlunds fabrikker (Gudumholm) gennem historien været udnyttet ved minedrift i åbne brud, dvs. direkte afgravning af de stejle kridtskrænter. Endnu i dag sætter aktive åbne grus- og kridtgrave flere steder iøjnefaldende præg på landskabet og vidner om en fortsat udnyttelse af områdets naturressourcer.

Anvendt kildemateriale

Andersen, Lise: Lille Vildmose – en kulturhistorisk oversigt. Pilotprojekt Lille Vildmose nationalpark, december 2004.

Bender, Henning: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Aalborg 1987.

Fredningslisten, www.kuas.dk.

Hastrup, Fritz: Danske landsbytyper – en geografisk analyse. Skrifter fra Geografisk Institut, Århus Universitet 1964.

Heilskov, Chr.: Bælum gennem syv sekler. Særtryk af Aalborg Amts historiske Samfunds Aarbog, 1930-1934.

Jensen, Søren Chr.: Lille Vildmose – kultur og natur. Hobro 1998.

Nielsen, A. C.: Nogle historiske Efterretninger om Hovedgaarden Kongstedlund i Sønder Kongerslev Sogn. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi. 2. række. II. bind, 1889-1890, side 201-207.

Roussell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Lindenborg

Kulturmiljø nr. 96

Tema

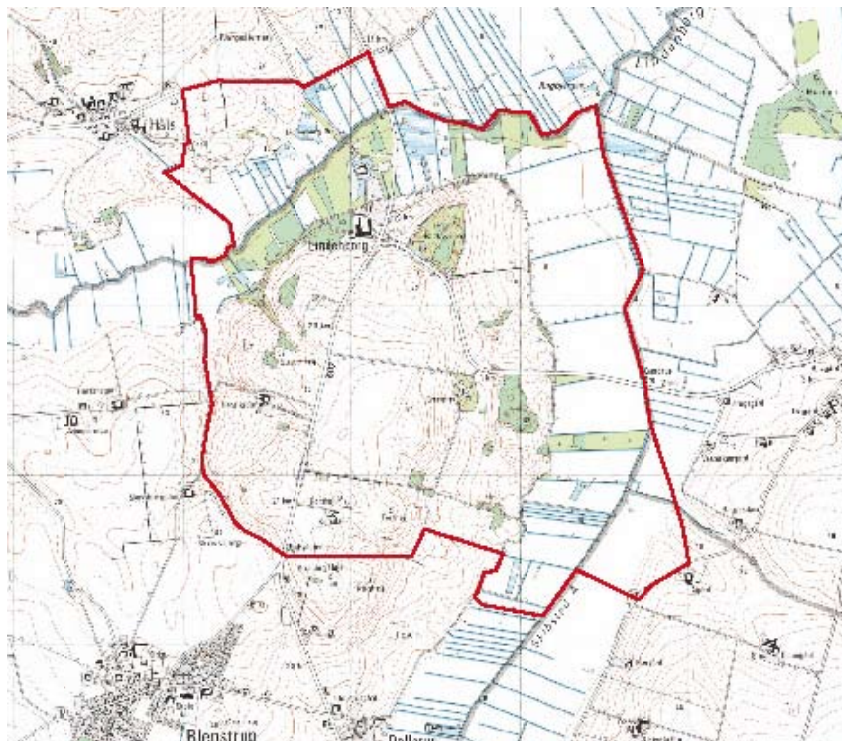
Bosætning landet

Emne(-r)

Hovedgårdslandskab

Sted/Topografi

Lindenberg, Blenstrup sogn

Herregården Lindenberg er placeret på en holm i Lindenbergdal umiddelbart syd for Lindenberg Å. Den brede Lindenbergdal er en tunneldal fra istiden, hvis nuværende form i høj grad skyldes stenalderhavets indtrængen fra øst. Kort øst for Lindenberg gods løber Lindenberg Å sammen med Skibsted Å fra syd, der op mod sammenløbet ligeledes strømmer i en bred ådal. Mod vest udgør Tustrup bæk ligeledes et skel i landskabet, dog i knap så markant en grad.

Videnskabernes Selskabs Kort fra slutningen af 1700.

Landskabet omkring Lindenbergdalen, der kun befinder sig få meter over havets overflade, er kuperet højland, hvor bakkerne når højder på op til 73 meter (Korshøj), og hvor undergrundens kridt visse steder når tæt op under jordoverfladen.

Lindenberg Å var tidligere af væsentligt større bredde end i dag. Færdslen på overfartsstedet over åen og den lave ådal, hvor vejen mellem Aalborg og Hadsund i dag krydser ådalen, foregik derfor helt frem i 1800-tallet ved færgefart. Lindenberg var således med sin beliggenhed tæt vest for færgestedet placeret både tæt ved et områdets knudepunkter og i et fra naturens hånd afsondret og let-befæsteligt område.

Kulturmiljøet udgøres af herregården Lindenberg omgivet af et område, der omfatter partier af ådalene omkring Lindenberg Å og Skibsted Å samt et areal af det dyrkede område i retning af Korshøj. Særligt centralt, ud over selve herregården Lindenberg, er de lave ådale, der har ydet gården naturlig beskyttelse, samt overfarten over de sumpede arealer.

Området omkring Lindenberg er også udpeget som kulturarvsareal (DKC 120301-37).

Tid

Senmiddelalderen og frem til i dag.

Karakteristik

Herregården Lindenberg kendes første gang i 1367 under navnet Næsholm, hvor den ejedes af en Niels Kirt. Gårdens navn, der i 1376 var forkortet til blot Næs, stemte således godt overens med beliggenheden på enten en holm i åen eller et næs ud i den lave ådal. Beliggenheden er utvivlsomt valgt for at sikre gården den bedst mulige beskyttelse fra naturens hånd, og anlægget har formentligt allerede i middelalderen været befæstet og muligvis omgivet af voldgrave. Den nærmere udformning af gården Næs kendes imidlertid ikke, for i 1534, hvor Næs hørte under Viborg bispestol, blev bygningerne afbrændt, således at kun hovedbygningens hvælvede kældre og partier af en østre længe overlevede.

Næs kom herefter under kronen. Ved en pantsættelse til Iver Friis til Haraldskær i 1544 bestod gårdens tilliggende af 7 gårde og 1 mølle i Blenstrup, hvortil lagdes 12 gårde og 1 mølle i Brøndum sogn. I 1561 fik kongens staldmester Holger Tønnesen Viffert Næs ved et mageskifte. Men det var ikke før efter hans død og broderen Corfitz Vifferts overtagelse af både gården og fæstemøen i 1571, at der blev opført en ny hovedbygning til erstatning af det under Grevens fejde afbrændte anlæg.

Corfitz Viffert, der besad flere betydelige len, forøgede således tilliggendet til Næs, og i 1583 stod en ny hovedbygning, gårdens søndre fløj, færdig på det gamle voldsted omgivet af vandfyldte grave. Bygningen blev rejst af mursten på en svær kampestenssokkel i to hele stokværk med anselige kældre og endnu et halvt stokværk foroven. Dertil kom runde hjørnetårne ved sydøst- og sydvesthjørnet og mod syd to karnaptårne, der flankerede en gennemkørsel. På gårdsiden opførtes et ottekantet vindeltrappetårn, hvorpå hele byggeriet blev bevidnet på en tavle, der beretter, at "ærlig og velbyrdig mand Corfitz Viffert og Anne Gyldenstjerne lod bygge dette hus 1583." Bygningens renæssancestil gav sig til kende i en række bygningsdetaljer, bl.a. sandstensindfatninger omkring vinduerne med sandstensskulpturer i de trekantede vinduesspejl. Ud over hovedbygningen opførte Corfitz Viffert formentligt en nordre fløj, inden han i 1592 døde på Kalundborg Slot.

Næs overgik derefter først til enken Anne Gyldenstjerne, og efter dennes død i 1595 til datteren Christence, der ægtede først Mogens Bille til Mogenstrup og derefter rigsråd og statholder Breide Rantzau. Under sidstnævnte blev østfløjen opført, hvortil der anvendtes en del af murværket fra den middelalderlige forgænger. Hertil hørte ved Christian d. 5's matrikel i 1688 to bindingsværksbygninger, østre og vestre hus, der var forbundet af en brandmur. Borggårdens eneste forbindelse med omverdenen var således via vindebroen, der sammen med to fiskekamre også nævnes i 1688.

Kig fra nord over Lindenberg ådal mod Lindenberg.
Morten Pedersen, Aalborg Historiske Museum 2006.

Det nuværende navn, Lindenberg, kom først til gården i 1681. Allerede i 1673 skiftede Næs dog navn til Daasborg på foranledning af Claus Olufsen Daa, der i 1671-1672 købte den. Året efter ægtede han Sophie Amalie Lindenov, der blev enke i 1678 – efter sigende efter at have ladet sin mand snigmyrde, og som derefter besad Daasborg alene. Godsets økonomiske situation var på det tidspunkt dårlig, men under Sophie Lindenovs ledelse rettedes der noget op på situationen. I 1681 fik gården derfor status af friherreligt len, men nu under navnet Lindenberg.

De efterfølgende indehavere af baroniet opholdt sig ikke på Lindenberg, og hen over 1700-tallets første halvdel forfaldt såvel godsets økonomi som dets bygninger. Først i 1764 gennemførtes en omfattende restaurering under Heinrich Carl Schimmelmänn, kongens skatmester, der to år tidligere var kommet i besiddelse af Lindenberg. Bygningerne mistede dermed en del af deres renæssancepræg. Hovedbygningens øverste halve stokværk forsvandt ved tagkonstruktionens fornyelse, og gavlene ombyggedes. De to tårne ved bygningens østre og vestre ende blev dertil gjort lavere, således at de fulgte selve hovedbygningens nye taglinie, ligesom deres vinduer, på nær ét i hver etage, blev tilmurede. Gennemkørslen blev ligeledes tilmuret for at øge bygningens beboelige areal.

Under H. C. Schimmelmännns ledelse forbedredes Lindenburgs økonomi væsentligt, og en del investeringer blev rettet mod den gryende industri. Lindenberg blev atter ophøjet til baroni, inden den i 1779 blev gjort til et lensgrevskab.

Efter H. C. Schimmelmännns død i 1782 og i de følgende århundreder forblev Lindenberg i slægten Schimmelmännns eje. I 1971 blev godset overtaget af A/S Lindenberg Gods, mens enkelensgrevinde Birthe Schimmelmänn i 1978 lod bygningerne med tilhørende indbo og park overgå til den nystiftede Schimmelmännnske Fond, hvis formål er at vedligeholde anlægget med henblik på opretholdelse af dets kulturværdier samt at underbygge dets økonomiske grundlag, bl.a. ved erhvervelse af aktier i Lindenberg Gods A/S.

Bevaringstilstand

Lindenburgs bygninger fremstår i alt væsentligt med den udformning, de fik ved restaureringen i 1764. Overmalinger med plasticmaling fra 1960'erne til 1980'erne har vist sig at have en nedbrydende virkning på murværket, og en restaurering, hvor malingen fjernes og erstattes af kalk, og hvor skaderne på murværket udbedres, er derfor påbegyndt.

Lindenberg set fra nordvest. I forgrunden voldgraven.
Morten Pedersen, Aalborg Historiske Museum 2006.

Voldgravsanlægget og dets afgrænsning af den firkantede borgbanke er velbevaret. Indsnævring af Lindenberg Å har i det 20. århundrede i nogen grad fjernet en del af oplevelsen af herregårdens placering midt i de lavtliggende vådområder. Det samme har en massiv træbevoksning omkring selve herregårdsanlægget. Landskabets skiftende karakter fra bakkedragene mod nord og syd til ådalens brede og lave strøg – samt ved nærmere øjesyn herregårdens placering heri – fremstår dog stadig tydelig. Den tidligere færgefart over ådalen er i dag erstattet af et moderne broanlæg, der fører landevejen mellem Aalborg og Hadsund ca. 250 meter øst for Lindenberg.

Sårbarhed og virkemidler

Hovedbygningens søndre og østre fløj (henholdsvis 1583 og formentlig 1616) med de nord, øst og syd for liggende grave har været fredet siden 1918.

Der synes at være taget hånd om anlæggets vedligeholdelse, bl.a. ved den nævnte restaurering af herregårdens murværk. I lyset af den Schimmelmanske Fond ejerskab af såvel bygninger som omkringliggende arealer synes kulturmindet ikke umiddelbart truet.

Slottet og den omgivende park er ikke åben for offentligheden. En delvis fældning af den store træmasse omkring herregårdsanlægget ville være en markant styrkelse af oplevelsen af kulturmiljøet.

Bonitering

Med placeringen på et fra naturens hånd letbefæstet sted er Lindenberg repræsentativ for middelalderens borg- og herregårdsbyggeri. Kulturmiljøet afspejler på den måde tydeligt den nære sammenhæng med sit naturgrundlag.

Den smukke bygningsmasse er med placeringen i det lave dalstrøg forbundet med en stor oplevelsesværdi, der dog ville være endnu større, hvis herregården blev synliggjort ved fældninger af den omgivende træbevoksning.

Kontekst/sammenhænge

Lindenberg er med sin befæstede karakter blot ét af flere borgagtige anlæg i det øvrige Himmerland og Danmark. Fra renæssancen kan i Nordjylland fremhæves det markante Villestrup og Kokkedal samt som mere beskedne eksempler Lerkenfeldt, Salling Østergård og Lynderupgård, hvor beboelsesbygningerne var mere ydmyge, og hvor bindingsværksbygninger indgik i anlæggene.

Kildemateriale

Erichsen, John og Pedersen, Mikkel Venborg (red.): Herregården. Menneske-samfund-landskab-bygninger. Bind 2. Anlæg, interiør og have. København 2005.

Petersen, Steen Estvad: Danske Herregårde. Bygninger-haver-landskaber. København 1980.

Petersen, Viggo: Aalborg og herregårdene. Aalborg-bogen 1985.

Roussel, Aage (red.): Danske slotte og herregårde. Himmerland og Ommersyssel. København 1966.

Trap. Ålborg Amt. 5. udgave 1961.

<https://www.kulturarv.dk/fbb/>

<https://www.lindenberg.dk>

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Volsted

Kulturmiljø nr. 97

Tema

Bosætning på landet

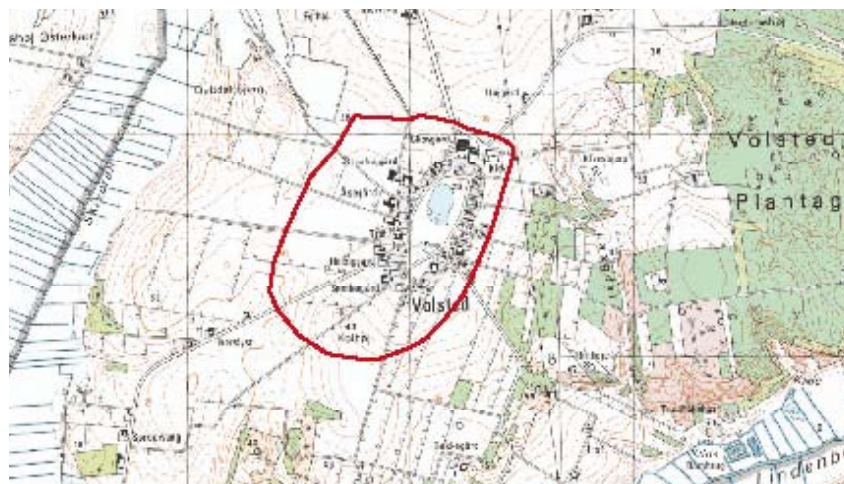
Emner

Landsby, forte, kirke

Sted/topografi

Volsted sogn

Landsbyen Volsted er beliggende i et bakket istidslandskab omgivet mod syd og vest af lave engstrækninger gennemstrømmet af Lindenberg å og Skiveren. Mod øst er terrænet præget af højtliggende sandede bakker. Volsteds bebyggelser er placeret rundt om et åbent areal, der for størstedelen udgøres af en sø, landsbyens gadekær.

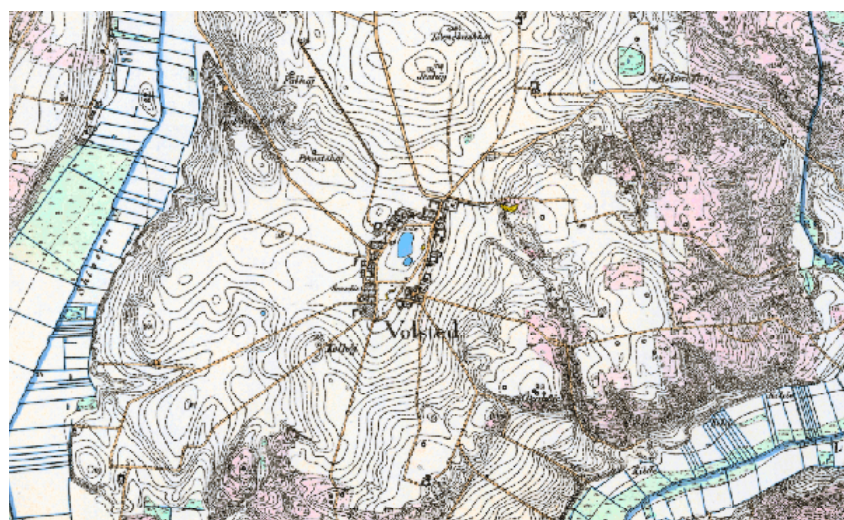

Volsted kirke og kirkegård ligger lige uden for kredsen af gårde og huse i det nordøstlige hjørne af landsbyen, hvor terrænet hæver sig nogle meter over søen i landsbyens midte.

Kulturmiljøet omfatter dels landsbyen Volsted dels et område af dens dyrkede areal, hvor den stjerneformede udstykning af jorden endnu kan erkendes i form af hegns- og vejforløb.

Tid

Middelalder (ca. 1050-1536) og frem. Kirken er sandsynligvis opført i anden halvdel af 1100-tallet.

Karakteristik

Volsted nævnes første gang i kilderne i 1355, men et samlet indtryk af landsbyens størrelse er først muligt med Chr. V's matrikel fra 1688, hvor Volsted bestod af 12 gårde med et samlet tilliggende på 71 tdr. hartkorn.

Landsbyens beliggenhed og udformning afspejler de primære krav om bedst mulig tilgængelighed til især ferskvand, ager og eng, som var fordret af det danske landbrug baseret på en blanding af agerbrug og dyrehold fra jernalderen til nyere tid (1700-tallet). Hvor disse behov omkring Vildmosen i det østlige Himmerland var afgørende for formningen af langstrakte landsbyer som Mou, Gudum og Dokkedal på kanten mellem mosearealernes græsning og bakkeøernes agerjord, så blev strukturen en helt anden ved Volsted. Her blev gårdene nemlig placeret i en sluttet ring med et centralt friholdt areal – en forte – i midten og med de opdyrkede arealer i en ring rundt omkring landsbyen. På agrenes yderside fandtes dernæst endnu en ring med engarealer, brugt til græsning, ud mod Lindenberg å og Skiveren.

Udskiftningskortet over Volsted fra 1786 viser, hvordan søens udstrækning oprindeligt har været større. Efter Stokholm, Torben & Duch, Christian, 1977.

Volsteds forte udgjordes for størsteparten af en sø, og med en placering af bebyggelsen tæt op til dens bredder var der skabt mulighed for en bekvem vanding af gårdenes husdyrhold. Langs søens vestlige bred var gårdene endda placeret så yderligt på skråningen ned mod gadekæret, at der ikke var mulighed for passage langs søbredden.

Som i de fleste af landets øvrige landsbyer blev jorden dyrket af bønderne i fællesskab, indtil landboreformerne i 1700-tallet gav mulighed for at ændre på forholdene, bl.a. i form af en udskiftning, hvor byens jorder blev fordelt på de enkelte gårde. Med Volsteds karakter af fortelandsby var det i den forbindelse nærliggende, at hver gård fik tildelt den jord, den lå placeret direkte ud til, således at afstanden til det dyrkede areal blev mindst mulig. Agerjorden, der lå i en ring rundt om bebyggelsen, blev derved opdelt i en række jordstykker, der i en stjerne-form strålede ud fra gårdbebyggelserne og fortjen i centrum.

Udskiftningen af det gamle landsbyfællesskabs jorder i Volsted kunne altså klares, uden at nogle gårde – hvad der i andre landsbyer

ofte var tilfældet – måtte tildeles jordstykker længere ude i bymarken, der kun kunne nås ved at passere gennem andre gårdes dyrkede arealer. I Volsted havde man derfor ikke noget stort behov for at flytte gårdene ud til de nytildelte markstykker, og den gamle landsbystruktur kunne dermed opretholdes.

Volsteds lille kirke består af et romansk kor og skib, hvis mure er bygget som kasse-mure. På ydersiden er kirken opført af granitkvadre over en skråkantsokkel, mens den på indersiden er bygget af rå kampesten, der er hvidkalkede. Store partier af indersiden af skibets sydmur består dog i dag af mursten. Mellemrummet mellem de to murskaller er udstøbt med mindre marksten og kalkmørtel. Ydermurene er så godt som totalt omsatte, og den eneste muråbning, der har bevaret sin oprindelige form, er det lille romanske, rundbuede vindue i korets sydmur. Skibet og det nedenfor omtalte våbenhus har tegltag, mens koret er tækket med bly.

Volsted Kirke.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Af kirkens oprindelige døråbninger på henholdsvis nord- og sydsiden af skibet er det i dag kun syddøren, der er i funktion. Foran denne døråbning blev der i 1873 rejst et våbenhus, som i forbindelse med en restaurering af kirken i 1977 blev revet ned og genopført i den gamle skikkelse af nye materialer. Den sydlige døråbning ses i dag ikke i sin oprindelige skikkelse, da den er blevet udvidet og ændret. Den nordlige døråbning er i dag tilmuret, men kan ses inde fra kirkerummet, ligesom en udvendig forsænkning i soklen markerer døråbningens placering.

Volsted Kirke. Våbenhuset med de
genanvendte billedkvadre.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Begge døråbninger var fra opførelsen kantet med smukke granitrelieffer. De sidder nu i vå-benhuset fra 1873/1977, og det er især disse relieffer, der gør den i øvrigt lille kirke bemærkelsesværdig. Reliefferne, der ikke sidder, som de gjorde fra opførelsestiden, forestiller: syn-defaldet, en biskop, et korslam, et vildsvin, en løve, en fugl og en ræv, der forfølges af en hund samt to helgenskikkelser med hovederne vendt mod hinanden. De tre billedkvadre med henholdsvis korslammet, fuglen samt ræven og hunden bærer latinske indskrifter, og man kan blandt andet læse "GOT(I) EDEFECIT", hvilket oversættes med "Goti byggede". Denne bygmester eller stenhugger har også udført stenarbejder på blandt andet Gjør kirkes sydportal. Her sidder der en sten, hvor han kalder sig for "Mester Gøti", ligesom der findes en billedkvader, hvor han er i færd med at tilhugge en kvader.

Indvendigt står skibet med fladt bræddeloft, mens koret engang i senmiddelalderen fik ind-bygget et krydshvælv. Alterbordet stammer fra opførelsestiden og er muret af granitkvadre. Døbefonten af granit hører også til kirkens oprindelige inventar, mens altertavlen, der stammer fra 1618 eller 1619, har et senere indsat maleri. Prædikestolen er som en af de ganske få i Danmark i ren gotisk stil, og den må derfor være anskaffet kort efter reformationen i 1536.

Kirkegården er omgivet af et solidt stendige.

Bevaringstilstand

Landsbyens struktur er velbevaret, idet bebyggelsen fortsat i høj grad udgør en udflyttet ring omkring den gamle centrale friholdte forte. Søen har ganske vist mistet noget af sin oprindelige udstrækning helt ud mod gårdenes avlsbygninger, således at der er blevet plads til at etablere en vej rundt langs bebyggelsens inderside. I bygningsmæssig henseende har søens indskrumpling – med de deraf følgende muligheder for nybebyggelser ind på fortens – imidlertid kun resulteret i forsamlingshusets opførelse næsten midt på det gamle friholdte areal. Sporene efter udskiftningens stjerneformede agerareal kan endnu i en vis udstrækning opleves i form af markopdelinger og hegnsforløb.

Volsted med den friholdte forte.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Kirke og kirkegård er i funktion, og såvel kirken som kirkegården er generelt set i en god bevaringstilstand, om end kirken synes at være noget plaget af fugt.

Sårbarhed og virkemidler

Etableringen af nye bebyggelser bør foregå således, at den velbevarede kreds af gårde om-kring fortens i Volsted fortsat kan opleves. Forsamlingshusets placering næsten midt på fortens bør fremover forblive det eneste brud på princippet om det friholdte centrale areal i landsbyens midte. Tilsvarende bør det sikres, at nybebyggelser ikke forstyrrer den helt særlige oplevelse af gårdenes placering i den gamle udflyttede landsbystruktur.

Med søens indskrumpning er oplevelsen af bebyggelsens ringformede placering omkring fortens i nogen grad svækket. Den relativt beskedne bebyggelse kan således kun i nogen grad bære oplevelsen af fortens strukturen alene, og en yderligere understregning – evt. ved etablering af beplantning – er derfor relevant.

Der synes at være bevågenhed omkring Volsteds helt særligt velbevarede struktur som forte-landsby i Aalborg Kommunes lokalplanlægning. Volsted er således udpeget som en bevaringsværdig sammenhæng i kommuneatlasen for Aalborg Kommune, uden at dette dog har resulteret i udarbejdelsen af en bevarende lokalplan. I Aalborg Kommunes kommuneplan 2005 (sydøstområdet) lægges der op til en sikring af Volsteds "særlige karakter herunder fortens strukturen og bebyggelsens udformning". Der bør udarbejdes en bevarende lokalplan møntet på at beskytte de bevaringsværdige strukturer i landsbyen.

Kirkebygningen skal løbende vedligeholdes sådan, at f.eks. tagskader og skader på murværket ikke giver anledning til mere vedvarende problemer for bygningen. Kirkegården og stendiget skal ligeledes vedligeholdes. Den største trussel mod kirken og kirkegården som en integreret del af kulturmiljøet Volsted kommer fra den fortsatte råstofindvinding efter kalk nordvest for kirken/kirkegården. En udvidelse af de arealer, hvorfra der indvindes kalk, ind imod Volsted (dvs. især mod sydøst, men også mod syd og øst) vil ødelægge opfattelsen af landsbyen som en velbevaret fortelandsby med en stjerneudskiftning. Indblikket til landsbyen og kirken vil dertil skæmmes af sådanne indvindingsområder.

Bonitering

Volsted udgør vel nok Danmarks største og bedst bevarede forte-landsby. Den særligt velbevarede struktur med gårdenes placering omkring den store friholdte forteplads rummer således – oplevelsesværdien – stor kildeværdi for forståelsen af landets bebyggelsesstruktur i tiden før de store omvæltninger som følge af 1700-tallets landboreformer.

Volsted kirke er jo blot én af Danmarks mange kirkebygninger fra middelalderen, men det, der især gør den bemærkelsesværdig, er de ovenfor nævnte granitrelieffer, der både har en stor oplevelsesværdi og en stor videnskabelig værdi. Dertil kommer, at kirken og kirkegården er en helt uadskillelig del af fortelandsbyen Volsted, og oplevelsen af landsbyen vil ikke være af den samme unikke karakter uden kirken.

Kontekst/sammenhænge

Volsted fremstår som den største og velbevarede af en række forte-landsbyer, der har præget landbebyggelsen i Himmerland, herunder Smidie, Sdr. Kongerslev, Veddum, Dall og Øster Uttrup. – For sidst-

nævntes vedkommende er ligheden med Volsted yderligere understreget af bebyggelsens placering omkring et gadekær.

Kirkebygningen har som bygningstype en sammenhæng med de fleste andre landsognekirker, og hvad angår granitreliefferne, er der en tydelig forbindelse til Gjøl kirke via Mester Goti, som beskrevet ovenfor.

Anvendt kildemateriale

Bendtsen, Niels: Landbruget og dets bygninger. Folkets Nordjylland. Nordjyllands Amt 2003, side 56-65.

Bjørn, Claus (red.): Det danske landbrugs historie II. Odense 1988.

Hastrup, Fritz: Landsbytyper i Himmerland. Kulturgeografi, nr. 65, 1959, side 207-218. Geo-grafisk Institut, Århus Universitet.

Hastrup, Fritz: Danske landsbytyper – en geografisk analyse. Skrifter fra Geografisk Institut, Århus Universitet 1964.

Kommuneatlas Aalborg Syd. Skov- og Naturstyrelsen 1994.

Pedersen, Henrik: De danske landbrug. København 1928 (reprotryk 1975).

Petersen, V.: Volsted kirke. Udg. af Volsted Menighedsråd 1994.

Stokholm, Torben & Duch, Christian: Landsbymiljøer ved Aalborg. Aalborgbogen 1977.

Trap, J.P.: Danmark. Femte udgave, 1961. Ålborg Amt, bind VI, 3, s. 1006f.

Aalborg Kommunes kommuneplan (2005) vedr. Volsted:

<http://www.aalborg.dk/Kommuneplan/Kommuneplanrammer/Sydoest-omraadet/Landomraade+Sydoest/7.9.19.htm>

Vokslev Hede

Kulturmiljø nr. 99

Tema

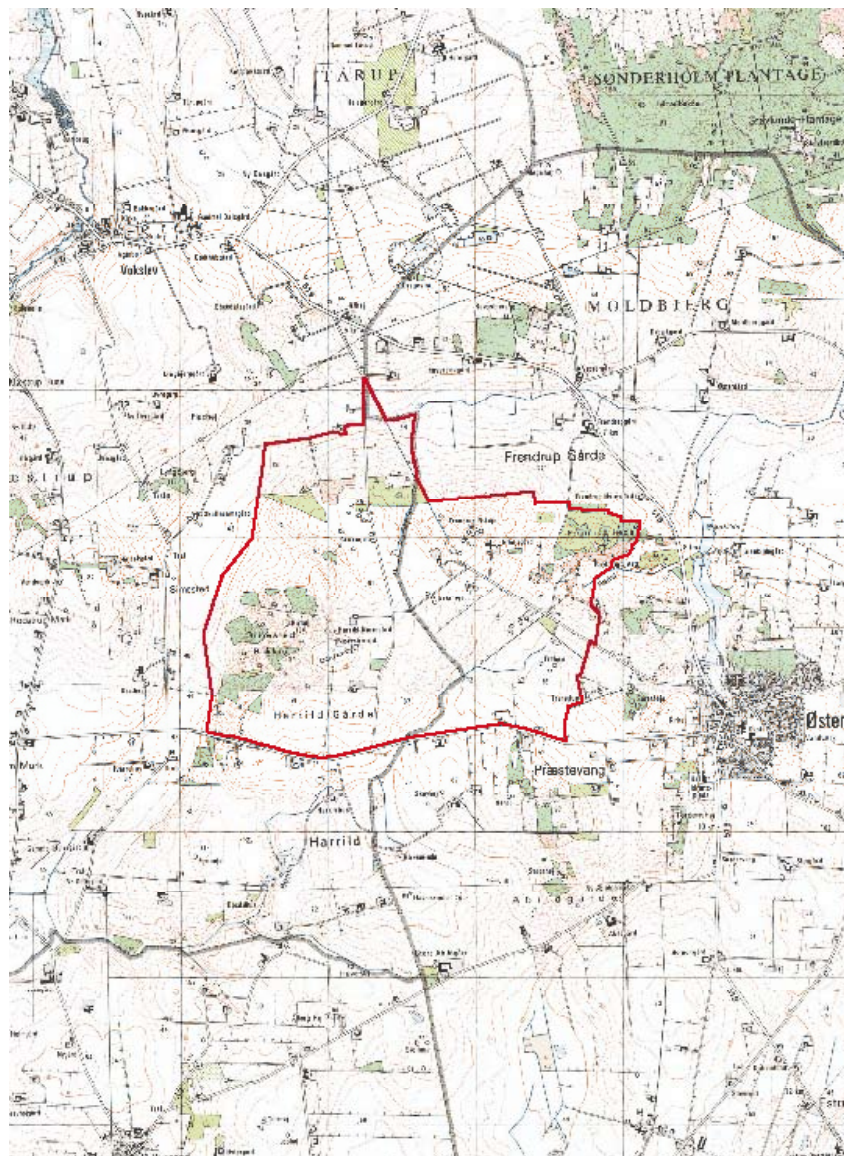
Jernalder, oldtid generelt

Emner

Højkoncentrationer, agersystemer, hulveje, stensat brønd

Sted/Topografi

Bakket landskab for enden af åsen på den udløber af den jyske højderyg, der skiller Himmerland i øst og vest.

Dele af området er udlagt som kulturarvsareal (DKC 120514-151).

Tid

Forhistorisk tid

Karakteristik

Området omkring Vokslev Hede er især præget af klynger af høje, hvis beliggenhed i terrænet udgør en væsentlig del af den visuelle opfattelse af landskabet. Den største samling af høje er Frendrup Nihøje i den nordøstlige del af udpegningsområdet. Denne samling af høje består i dag af seks mellemstore høje, der er beliggende på et af de højeste punkter i området. Der er et forholdsvis stejlt fald fra Nihøje mod nord og øst og et mere fladt fald mod syd og vest, hvilket betyder, at højene kan ses på lang afstand fra alle retninger.

Sydvest for Nihøje ligger tre høje, der bærer navnet Sekshøje.

Frendrup Nihøje.
Aalborg historiske Museum 2005.

Sekshøje består af en mindre og to mellemstore høje beliggende på den flade stigning op imod Nihøje. Med denne placering kan de iagttages fra store dele af det område, der ligger syd og øst herfor.

Trehøje.
Aalborg historiske Museum 2005.

Sydøst for Sekshøje lidt længere nede i den dal, der går fra Sekshøje og ned mod Øster Hornum, tre høje, der bærer navnet Trehøje. Disse høje er noget større end de andre høje i udpegningsarealet, og deres beliggenhed gør, at de kan ses fra begge sider af dalen. Disse tre højkoncentrationer udgør de mest imponerende visuelle markører i landskabet. Derudover findes flere interessante koncentrationer af høje. Mellem Trehøje og Nihøje er to høje placeret. Disse ligger mindre markant i landskabet. De er placeret på samme flade stykke af dalen som Trehøje, men er væsentlig lavere, ligesom de på besigtigelsestidspunktet var omgivet af højt korn. Den ene af disse høje er derudover fuldstændig dækket af krat og mindre træer. På den anden side af vejen mellem Øster Hornum og Nihøje ligger ligeledes nogle høje, hvoraf kun den ene er synlig, mens to andre befinder sig i et lille stykke skov.

Ved Stærhøje ligger en mere spredt forekomst af gravhøje. Denne gruppe høje ligger i et område, der består af et mere kuperet ter-

ræn med flere mindre markante toppe. Alle disse høje er medtaget i kulturmiljøudpegningen, fordi de danner en fin kontrast til de mere samlede koncentrationer af gravhøje, som udgøres af Trehøje, Sekshøje og Nihøje.

Stærhøje agersystemer.
Aalborg historiske Museum 2005.

Omkring Stærhøje befinder sig spor af ældre jernalders agersystemer i form af digevoldinger. Disse digevoldinger giver på lignende vis en god kontrast til den monumentale virkning fra højkonzentrationserne. Digevoldingerne er lave forhøjninger, der - især i den knæhøje vegetation, der var på stedet under besigtigelsen - kræver, at iagttageren bruger tid på at kigge på detaljerne i landskabet. Dette giver en anderledes og ikke i samme grad så umiddelbar oplevelse af det kulturhistoriske landskab.

Hulvej mellem Nørreknold og Sime-
sted Bakker.
Aalborg historiske Museum 2005.

Ved Nørreknold findes også en samling af registrerede gravhøje, hvoraf kun to er tilbage. Øst herfor findes imidlertid et stykke af en smuk hulvej, der bugter sig op gennem dalen mellem Nørreknold og Simested Bakker, og ved siden af denne vej findes resterne af en stensat brønd. Dateringen af selve hulvejen kan muligvis føres tilbage til jernalderen. Hulvejen udgør en bedre oplevelse af landskabet ved Nørreknold end gravhøjene.

Endelig besigtigedes en række registreringer beliggende som savtakker på en svag sydøstvendt skråning ned fra Nørreknold mod Øster Hornum. Kun en enkelt af disse registreringer - en lav gravhøj - kunne iagttages.

Bevaringstilstand

Generelt er bevaringstilstanden i området god.

Sårbarhed og virkemidler

Grundet især højenes monumentale virkning vil skovrejsning, rejsning af vindmøller, master eller lignende skade oplevelsen af det kulturhistoriske landskab. Ligeledes ville en rydning af gravhøjen med stednummer 120515-133 være på sin plads, ligesom der kunne tages forbehold for erosionen som følger af kreaturafgræsning af gravhøjen med stednummer 120514-41 (se dkconline).

Bonitering

Diversiteten i materialet er interessant, idet der både forekommer spredte og samlede gravhøje, ligesom der forekommer agersystemer, gravhøje og hulveje indenfor et mindre geografisk område.

Anvendt kildemateriale

Dansk Kulturhistorisk Centralregister (DKC) www.dkconline.dk

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg Historiske Museum.

Øvrige kulturmiljøer

Kulturmiljøer spredt over Region Nordjylland

Voldsteder og borge Kulturmiljø nr. 7a, b, c, d, e, f, g, h, i, j	229
Vand- og vindmøller i Nordjyllands Amt Kulturmiljø nr. 11a, b, c, d, e, f	243

Voldsteder og borge

Kulturmiljø nr. 7a, b, c, d, e, f, g, h, i, j

Tema

Infrastruktur

Emner

Forsvarsanlæg og herregårde

Sted/topografi

Se under de enkelte anlæg

Tid

Yngre jernalder (375-1050 e. Kr.), middelalder (1050-1536) og renaissance (1536-1660).

Karakteristik

Bolig og fæstning

I middelalderens Danmark blev der opført et stort antal borge og herregårde i jord, sten, træ og tegl. Alle blev de anlagt for at opfylde et bestemt militært, politisk og/eller økonomisk formål, og bag deres anlæggelse stod kongemagten, ærkebisper og bisper samt herremænd. Den middelalderlige borg og herregård fungerede både som bolig og fæstning, og til stort set alle anlæg hørte der et landbrug med avlsbygninger. Voldstederne var udformet forskelligt, alt efter den rolle de spillede, landskabets udformning og ejerens økonomiske formåen.

Af de middelalderlige borge i Nordjylland er der i dag oftest kun bevaret volde, grave og ban-ker. Bygninger og fæstningsværker er for længst forsvundet, og senere tiders brug af jorden har i mange tilfælde udjævnet voldstederne, så de kan være svære at opdage i landskabet. Fle-re står dog fortsat med høje banker og dybe voldgrave, og på nogle af de senmiddelalderlige herregårdspladser findes bygningerne, om end i ombygget stand, endnu.

Under dette samlede kulturmiljø er alene et repræsentativt udvalg af de nordjyske voldsteder og herregårde medtaget. De anlæg, der skal fortælles om, stammer – for så vidt at de kan dateres – fra omkring 1300 og frem. Den eneste undtagelse herfor er "Voldene i Allerup bakker", der antagelig stammer fra yngre jernalder (375-1050 e. Kr.).

1300-tallets borge

Politisk var 1300-tallet præget af de danske kongers pantsætning af riget, indtil det i 1330'erne gik helt i opløsning. De lovløse tider fik mange herremænd til at sikre deres besiddelser ved at opføre borge.

Voldstedernes udformning kunne variere, men en meget anvendt type i Nordjylland var det såkaldte castrum-curia (borg-gård) anlæg. Sådan et voldsted bestod typisk af to jordbanker, en borgbanke og en gårdbanke. Undertiden var de to banker placeret et godt stykke fra hinanden, men oftest lå de ganske tæt. Voldstederne var omgivet af tørre eller våde voldgrave, og mange af dem var tillige anlagt i et sumpet og utilgængeligt terræn. Borgbanken, der kunne ligge højere end gårdbanken, var befæstet med jordvolde og palisader eller med regulære mure i sten eller tegl. Et træ-, sten- eller teglbygget tårn var ofte borgens stærkeste led og forsvarets sidste tilflugt. Borgen beskyttede gårdbanken, som rummede bolig, stald og lade. Denne bank var også befæstet, dog som regel svagere end selve borgen. Af nordjyske castrum-curia anlæg kan her nævnes Egholm Slot, Rugtved og Ågård.

Egholm Slot i Himmerland ligger ved Lindenberg Å i en eng, der sandsynligvis stod under vand, da borgen blev opført. Den sydlige

banke, borgbanken, er ca. 7 m høj og nærmest rek-tangulær med en topflade på ca. 25 x 30 m. Nogenlunde midt på banken ses de overgroede rester af et fundament, der har båret et rundt tårn bygget i sten og tegl. Nord for borgbanken ligger gårdbanken, der kun er ca. 3 m høj og har en topflade på ca. 20 x 15 m. Herpå har der stået flere bygninger. De to banker er adskilt af en lav ca. 20 m bred voldgrav. Voldstedet er omgivet af en voldgrav og en ydervold, der ses tydeligst mod øst og syd. Mod syd har der været endnu en grav, som nu er groet til.

Egholm Slot. Voldstedet set fra SØ.
Aalborg Historiske Museum 2006.

To årringsdateringer af egepæle fra den vestre grav har vist, at der var byggeaktivitet på Eg-holm Slot i 1350'erne. Muligvis angiver dateringen borgens opførelse, men den kan også blot fortælle om reparationsarbejder på voldstedet.

Ved nogle voldsteder mangler en egentlig gårdbanke, og det kan da antages, at bolig og avls-bygninger har ligget inde på det faste land. Dette menes at være tilfældet ved Egholm I og muligvis også ved Åstrup.

Borgbanken er ved visse voldsteder så beskeden i omfang, at det er tvivlsomt, om der har stå-et andre bygninger end et mindre tårn på banken. En udgravning af Egholm I, beliggende ca. 200 m syd for Egholm Slot, viste faktisk, at der på den lave, ca. 22 x 16 m store tårn-banke kun havde stået et kvadratisk træ-tårn på ca. 6 x 6 m. Banken, der var omgivet af en palisade, havde ingen voldgrav, da den sumpe-de eng ydede tilstrækkelig beskyttelse.

Egholm I blev ifølge to årringsdateringer opført i efteråret 1334, og et heldigt fund af en segl-stampe fortæller, at borgens bygherre formodentlig var ridder Sigfred Sehested, hvis slægt stammede fra Rendsborg-egnen. Antagelig havde ridder Sehested et landområde ved Egholm i pant, og han har da opført borgen for at kunne forsvare sin familie og sin ejendom. Med nærheden til Egholm Slot må det bestemt antages, at de to anlæg skal ses i sammenhæng, og formentlig var Egholm I en forgænger for det større Egholm Slot.

Borgbygningsforbud og herregårde

Først kong Valdemar IV Atterdag (1340-75) genvandt fra 1340'erne langsomt kontrollen med Danmark. Hans arvtager, datteren dronning Margrete I (rigsforstander 1376-1412), genskabte for alvor kon-

gemagtens styrke, og hun fik mange private borge revet ned. Dette overgik også Egholm Slot, da dronning Margrete i 1391 skænkede borgen og godset til Vor Frue kloster i Aalborg på den betingelse, at borgen skulle rives ned og aldrig mere genopføres. I 1396 udstedte hun et forbud mod privat borgbyggeri, som først blev ophævet i kong Hans' (1481-1513) håndfæstning fra 1483.

Men da var tiden løbet fra privat borgbyggeri. Freden under dronning Margrete og de efterfølgende konger betød, at herremændene ikke havde noget behov for at befæste sig. Ydermere var det meget dyrt, og kunne en herremand spare udgiften til opførelse og vedligeholdelse af en borg, gjorde han gerne det. I stedet byggede mange i 1400-tallet og 1500-tallet mere bekvemme boliger i form af herregårde. De blev anlagt på store, ofte rektangulære voldsteder, kaldet herregårdspladser. Disse var som regel omgivet af en voldgrav og måske sikret med en jordvold, men generelt set var forsvarsdelen stærkt nedtonet. Skydeskår og voldgrave skulle mere signalere, at her boede en mand af stand, en herremand. Af nordjyske herregårdspladser kan nævnes Asdal, Gunderstedgård, Kokkedal, Odden, Voergård og Voldene, hvoraf kun de to førstnævnte er omfattet af dette kulturmiljø.

Kort beskrivelse af de enkelte voldsteder:

Asdal, Asdal sogn – herregårdsplads

Sted/topografi: Asdal voldsted ligger mellem Åbyen og Allingdam i Vendsyssel, umiddelbart vest for den nuværende gård Asdal og øst for Kjøl Å.

Asdal.

Aalborg Historiske Museum 2006.

Herregårdspladsen består af en ca. 11 m høj banke med en topflade på ca. 65 x 45 m, omgivet af en bred voldgrav og ydervolde. Adgang til banken foregik over den søndre grav ad en bro, hvor der nu er en dæmning. Engene rundt om voldstedet kunne sættes under vand fra Kjøl Å ved flere dæmninger, hvoraf rester ses noget vest for banken. En årringsdatering viser, at der var byggeaktivitet på voldstedet omkring 1445/1446. Asdals historie kan følges fra 1300-tallet, da ridder Niels Ovesen af Panter-slægten besad gården.

Egholm Slot, Skørping sogn – castrum-curia

Sted/topografi: Egholm Slot og Egholm I (se nedenfor) ligger nordvest for landsbyen Gl. Skørping i Himmerland - ved Skørpingholme i et engområde ved Lindenberg Å.

Castrum-curia anlægget består af en ca. 7 m høj borgbanke med en topflade på ca. 25 x 30 m, hvorpå der er rester af et tårn. Gårdbanken er ca. 3 m høj og har en topflade på ca. 20 x 15 m. Voldstedet er omgivet af en voldgrav og en ydervold. Byggeaktivitet i 1350'erne.

Egholm Slot og Egholm I (se nedenfor) er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. (DKC 120310-280)

Egholm Slot. Den ydre voldgrav mod syd.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Egholm I, Skørping sogn – tårnbanke

Sted/topografi: se under Egholm Slot.

Tårnbanken består af en lav, ca. 22 x 16 m stor bank, hvorpå der stod et trætårn opført i 1334 af Sigfred Sehested. Forgænger for Egholm Slot. Ingen synlige spor.

Egholm Slot. Udgravningen i 1985-87 af det træbyggede tårn.
Aalborg Historiske Museum.

Gunderstedgård, Gundersted sogn – herregårdsplads

Sted/topografi: Herregårdspladsen ligger ved den nuværende landsby Gundersted i Himmerland lige vest for Gundersted kirke. Den nuværende Gunderstedgård er beliggende på den nordlige del af banken, og resten af denne er græsklædt og indhegnet.

Gunderstedgård. Borgbanken og den sydlige voldgrav.
Aalborg Historiske Museum 2006

Herregårdspladsen består af en 70-80 x 100-120 m stor bank med markante sider, der hæver sig 3-4 m over voldgravenes bund. Grave omgiver banken mod vest, syd og øst. Den vestlige og østlige grav er 25-30 m brede og 3-4 m dybe, mens den sydlige grav i dag kun har en dybde på ca. 2 m og en bredde på 10-15 m. Gravene er nu tørre, bortset fra den vestlige grav, hvori der løber en grøft. Det vides ikke, hvornår herregårdspladsen er anlagt, men i 1430 nævnes det, at Gunderstedgård er ejet af Malte Nielsen. Sognekirken i Gundersted er inddraget i kulturmiljøet, da voldsted og kirke må anses for at have samhørighed.

Gunderstedgård. Den sydlige voldgrav.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Gunderstedgård er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. (DKC 120702-117)

Gårdsens Vold, Solbjerg sogn – borgbanke

Sted/topografi: Voldstedet ligger ganske utilgængeligt i et mosedrag nogenlunde midt i Sønderkov, som er beliggende mellem landsbyerne Solbjerg og Veddum i Himmerland.

Gårdsens Vold. Den tilgroede borg-
bankes fod mod syd.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Mosen danner en naturlig voldgrav omkring en oprindeligt naturlig banke, som er tildannet således, at den fremtræder næsten rund med en diameter på ca. 60 m. Banken står med ret stejle sider, og på topfladen er der fundet teglbrokker.

På voldstedet har borgen Trommelholt efter al sandsynlighed ligget. I 1453 sælger Morten Svan stedet til Viborgbispen.

Gårdsens Vold er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. (DKC 120311-115)

Halkær, Ejdrup sogn – borgbanke

Sted/topografi: Halkær ligger i bunden af Halkær Bredning, umiddelbart vest for Halkær Å og øst for den nuværende Halkærgård i Himmerland.

Halkær. Voldstedet ligger i trægruppen ved den genskabte sø.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Borgbanken består af en ca. 2 m høj, 47 x 58 m stor banke, hvorom der ligger en ca. 10 m bred, vandfyldt voldgrav og en delvist bevarret ydervold, 7-15 m bred. Avlsbygningerne har muligvis stået vest for banken, hvor den nuværende Halkærgård findes. Halkær var ejet af Viborg bispestol og omkring 1380 forlenet til Peder Andersen Munk af Hedegård (se denne). Halkær er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen.

Halkær. Borgbanken og den nordlige voldgrav.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Hedegård, Ejdrup sogn – befæstet gård

Sted/topografi: Hedegård ligger syd for Halkær Bredning og i de lavtliggende engarealer vest for Halkær Å i Himmerland.

Voldstedet ligger på en lav, kunstig, ca. 38 x 43 m stor banke. På banken har der stået en træ-bygget befæstet gård med bolig og avlsbygninger. Hedegård blev anlagt omkring 1363 og var i 1385 ejet af Peder Andersen Munk. I 1406 var den ejet af Kronen, der sandsynligvis lod den rive ned. Hovedparten af anlægget er udgravet, og i dag ses kun en lav forhøjning, der stikker op af det omgivende vådområde som en lav ø.

Hedegård. Engen hvor borgen har ligget tæt ved den genskabte sø.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Hedegård er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. Hedegård er i dag (2006) sat under vand.

Kyø, Store Ajstrup sogn – borgbanke

Sted/topografi: Kyø i Himmerland ligger på overgangen mellem agerjord og eng. Mod øst støder voldstedet op til engarealerne langs Vidkær Å. Voldstedet ligger umiddelbart nord for den nuværende Kyø Avlsgård.

Kyø, der ligger inde i træerne omgivet af eng mod øst.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

Kyø voldsted består af en 4-5 m høj, ca. 45 x 35 m stor banke, omgivet af 20-25 m brede, delvist vandfyldte voldgrave. Langs den østre grav ses en 17 m bred og 4-5 m høj dæmning. Avlsbygningerne har måske ligget mod syd, hvor Kyø Avlsgård i dag findes. I området ned mod Vidkær Å formodes det, at der kan forefindes anlæg med tilknytning til voldstedet, måske i form af en vandmølle. Gården Kyø var i 1401 ejet af Mikkil Nielsen af Tornekrannds-familien, men selve voldstedets historie er ukendt.

Kyø med banken og voldgrav.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

Kyø er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. (DKC 120713-65)

Rugtved, Albæk sogn – castrum-curia

Sted/topografi: Rugtved ligger vest for den nuværende by Voerså i Vendsyssel, nærmere bestemt mellem den eksisterende hovedgård Store Rugtved og Rugtved Skov. Noget syd for voldstedet løber Voer Å, der mod øst kommer ganske tæt på dette. Åen leverede vand til voldstedets grave.

Anlægget består af en nu noget ødelagt, ca. 4,5 m høj borgbanke med en topflade på ca. 45 x 38 m, omgivet af voldgrave og en yder-vold. Borg og bolig har ligget på den samme banke, mens avlsbygningerne sandsynligvis har stået vest for banken. På borgbanken er der udgravet et ca. 13 x 13 m stort tårn i munkesten. Anlagt i 1300-tallet, kongeligt under Valdemar Atter-dag, og i 1393 af skænket dronning Margrete til Børglumbispen til nedrivning.

Voldene i Allerup bakker, Hellevad sogn – tilflugtsborg

Sted/topografi: I de skovklædte Allerup bakker, som udgør en del af den Jyske Ås i Vendsys-sel, findes der på toppen af Skansebakken ringvoldsanlægget "Voldene". Bankens skråninger har et brat fald i nordvest, nord, nordøst, sydøst og syd, hvor den ved dybe slugter adskilles fra de nærtliggende højdedrag i det stærkt kuperede terræn. Mindre stejlt er faldet mod øst, og en del af vestsiden glider nogenlunde jævnt over i åsens vestligste bakketunger.

Voldstedet har helt rettet sig efter de naturgivne former på banken, hvorfor det er meget ure-gelmæssigt af form og nærmest kan sammenlignes med et kløverblad. Bankens største mål er ca. 175 m nord-øst-sydvest, og topfladen udgør ca. 16.800 m². Langs bankens sider er der flere steder registreret en trugformet, ca. 1 m bred og 0,40-1 m dyb voldgrav, og på vestsiden af banken findes der endvidere en forholdsvis velbevaret vold liggende bag ved voldgraven. "Voldene" er højst sandsynlig en tilflugtsborg for egnens befolkning, og den skal antagelig dateres til yngre jernalder (375-1050 e. Kr.).

Ågård, Kettrup sogn – castrum-curia

Sted/topografi: Ågård i Vester Han herred ligger syd for den nuværende by Fjerritslev. Vold-stedet er i dag omgivet af engdrag, som oprindeligt var en sø. I dag løber Mølleå nord og nordvest for anlægget, og nord for Ågård findes der også et mindre vådområde.

Voldstedet består af to banker, adskilt af en grav og omgivet af de ovenfor nævnte enge. Ågård har dertil været omkranset af en dæmning, der tydeligst ses nord for anlægget. Borg-banken mod syd er ca. 5,5 m høj og måler ca. 33 x 33 m, mens gårdbanken mod nord er ca. 2 m høj og ca. 40 x 40 m stor. På gårdbanken er der fundet rester af et firfløjet bygningskom-pleks, omtalt i 1633. Den første kendte ejer var Erik Nielsen Gyldenstjerne, nævnt i 1355.

Ågård med en del af engen.
Kirsten Monrad Hansen 2006.

Kulturmiljøets udstrækning mod nord skyldes dels den nævnte dæmning og dels en formodning om, at der i dette område under terræn kan findes spor af en oprindelig adgangsvej til voldstedet i form af bevarede træpæle fra en vejbro eller lignende. Aalborg Historiske Museum har ved en tidligere lejlighed registreret enkelte pæle i dette område.

Ågård er tillige udpeget som et arkæologisk kulturarvsareal af national betydning i forbindelse med en landsdækkende kortlægning af sådanne, iværksat af Kulturarvsstyrelsen. (DKC 110704-174)

Åstrup, Skt. Hans sogn – borgbanke

Sted/topografi: Åstrup er beliggende vest for den nuværende by Vester Bagterp, der ligger i den sydlige udkant af Hjørring i Vendsyssel. Voldstedet ligger på en indhegnet mark umiddelbart vest for den nuværende Åstrups ladebygning og på den nordvestre spids af en højde-ryg, som strækker sig øst for Liver Å.

Åstrup.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Den næsten runde borgbanke er skabt ved, at der mod nord, vest og syd er gravet en halvcirkelformet voldgrav gennem højderyggen. Mod øst skiller en naturlig 10-15 m bred sænkning banken fra højderyggen. Syd for borgbanken ligger en lavere, nærmest trekantet banke. Det er uvist, om den er en del af voldstedet. Den første kendte ejer, ridder Jens Nielsen, nævnes i 1302. I 1406 overdrages Åstrup til dronning Margrete.

Åstrup. Voldstedet ved Liver Å.
Aalborg Historiske Museum 2006.

Bevaringstilstand

De voldsteder, der er omfattet af dette kulturmiljø, er alle funktions-tømte i den forstand, at bygninger og fæstningsværker for længst er nedrevet. Voldstederne fungerer dermed ikke længere, som de oprindeligt var tænkt. Ikke desto mindre fortæller bankerne, voldene og voldgravene stadig om fortidens samfundsorganisation og om menneskets behov for at beskytte sig mod ufred og krig. Voldstedernes samspil med landskabet kan endvidere stadigvæk opleves i større eller mindre grad, og flere steder findes der nyere hovedgårde, der mere eller mindre direkte kan betragtes som voldstedernes efterfølgere.

Voldstedernes bevaringstilstand varierer, som det vil fremgå af afsnittet om sårbarhed og virkemidler, men generelt set er bevaringstilstanden rimelig.

Sårbarhed og virkemidler

Voldstederne er synlige anlæg i landskabet, og som sådan er de fredede fortidsminder ifølge Naturbeskyttelsesloven. Dertil kommer, at flere af dem er tinglyst fredede, men ikke desto mindre må anlæggene generelt set anses for at være truede af landbrug, skovbrug eller af en naturlig vegetation.

Ved og på mange anlæg er det f.eks. tilladt at lade kvæg og/eller får afgræsse områderne, og skønt dette ikke umiddelbart lyder som en voldsom trussel mod voldstederne, indebærer afgræsningen og dyrenes færdsel en nedslidning af de enkelte anlæg. Jordoverfladen blotlægges på bankernes skrånninger og topflader, og der åbnes derved for erosion. Ved andre voldsteder dyrkes jorden forholdsvis tæt på selve anlægget, og denne dyrkning kan være ødelæggende for især de arkæologiske levn, der måtte ligge skjult under terræn.

Bevoksning af træer og/eller buskads på voldstederne slører i mange tilfælde oplevelsen af anlægget, og f.eks. rodvæltede træer kan være ødelæggende for de arkæologiske levn under terræn.

Det kan derfor generelt anbefales, at voldstederne i fremtiden plejes mere omhyggeligt, end det er tilfældet i dag, f.eks. ved fældning af træer, rydning af buskadser og slåning af græs. Adgangen til at lade dyr afgræsse voldstederne bør nøje vurderes i hvert enkelt tilfælde, og ved de mest nedslidte anlæg bør det ikke tillades. Myndigheder bør opnå frivillige aftaler med lodsejere om begrænsninger i dyrs færdsel på voldstederne, og dyrkning tæt på voldstederne bør undgås, gerne ved frivillige aftaler med lodsejere.

Kendte, konkrete trusler og virkemidler:

Halkær: Halkær Hovedgårds eksisterende, forfaldne hovedbygning fra 1900 samt nyere avls-bygninger er blevet nedrevet som led i et Vandmiljøplan II projekt. På arealet indrettes en primitiv lejrplads. Halkær Voldsted er blevet plejet og voldgraven oprenset. Arbejderne har været fulgt af Aalborg Historiske Museum.

Hedegård: Som en del af Vandmiljøplan II har Nordjyllands Amt i 2004-06 gennemført et naturgenopretningsprojekt mellem Halkær Hovedgård og Vegger. En stor del af ådalen er omdannet til et vådområde, og herved er voldstedet Hedegård og adgangsvejene til dette (va-ser med pælebroer) blevet delvist oversvømmede og i korte perioder helt oversvømmede. Området er udlagt og tinglyst som vådområde og må med tiden forventes at gro til i tagrør.

Forståelsen af anlægget som et kulturmiljø og dets placering i landskabet vil herved blive vanskeligere og adgangen til anlægget dertil afbrudt.

I Kulturarvsstyrelsens tilladelse til etablering af vådområdet af 21. januar 2004 er det en klar forudsætning, at Hedegårds fulde udstrækning til stedse er markeret. Anlægget kan endvidere blive beskadiget ved røorskær, opankring af både og andet. Fortidsmindet er nu markeret med 4 ca. 50 cm høje betonpæle.

Opsætning af informationstavler, der fortæller om voldstedet, angiver dets udstrækning og giver retningslinier for færdsel i området, kan anbefales.

Gunderstedgård: Den nordlige del af banken er forstyrret af den nuværende bebyggelse. Betydelige dele af voldstedet ligger i dag uden for fredningszonen og har derfor behov for den beskyttelse, som kulturmiljøet forhåbentlig kan yde. Fredningszonen bør udvides.

Gårdens Vold: Voldstedet er generelt set truet af skovbrug, og ifølge oplysning fra en pri-vatmand, givet til Aalborg Historiske Museum, har den nuværende ejer (2003) etableret en ret stor sø på østsiden af voldstedet og helt ind til dette. Herved skulle mosedraget og en del af voldstedet være forsvundet.

Der bør øjeblikkeligt tages skridt til at sikre voldstedet mod yderligere ødelæggelse, ligesom den formodede ødelagte del af dette bør genetableres.

Kyø: Anlægget er forstyrret af nyere tids anlægsarbejde i forbindelse med opførelse af land-brugsbygninger. Nye bygninger tæt på voldstedet bør ikke tillades.

Voldene i Allerup bakker: Voldstedet bør friholdes for skovbrug.

Ågård: Træer og bevoksning bør absolut tyndes ud eller helt fjernes.

Bonitering

Som omtalt ovenfor er voldstederne, der indgår i dette kulturmiljø, blot et repræsentativt ud-valg af de nordjyske voldsteder og herregårdspladser. I blandt andet nedenstående litteratur vil man finde mange andre anlæg, der også bør nyde samme opmærksom og pleje som de anlæg, der er medtaget her. Voldstederne har en stor oplevelsesværdi, og alene deres sammenhæng med landskabet og naturgrundlaget er en væsentlig del af oplevelsen. Tillige har anlæggene en stor videnskabelig værdi for den danske borgforskning.

Kontekst/sammenhænge

Se ovenforstående afsnit.

Anvendt kildemateriale

Hyldegård, I.M.: Hedegård – et træbygget borganlæg fra 1300-tallet.

Hikuin 14, 1988, s. 253ff.

Jantzen, C. og R.A. Olsen: Voldsteder i Danmark. En vejviser. Jylland I. Skippershoved 1999.

La Cour, Vilh. og H. Stiesdal: Danske Voldsteder fra Oldtid og Middelalder. Hjørring Amt. København 1963.

Bergmann Møller Stig: Middelalderlige voldsteder og herregårde. I: Arkæologiens Nordjylland. Museernes rejser gennem Nordjyllands kultur og historie. Udg. af Nordjyllands Amt et al. 2003, s. 44ff.

Beskrivelsen er udarbejdet af Aalborg historiske Museum.

Vand- og vindmøller i Nordjyllands Amt

Kulturmiljø nr. 11a, b, c, d, e, f

Tema

Industri/håndværk

Emne

Møller

Tid

Nyere tid

Sted/topografi

Vandmøller

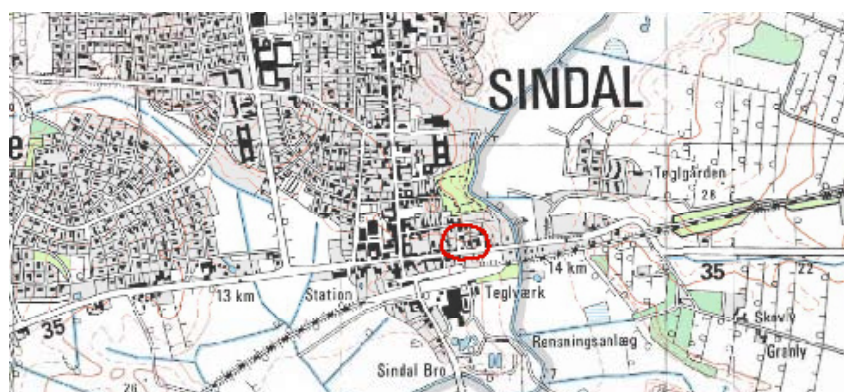
Der findes ikke mange oplagte vandmøllesteder i Nordjylland, da vandløbene enten har for lidt fald eller for lidt vandføring (eller begge dele). I det flade landskab bestod tilpasningen derfor oftest i, at der etableredes en opstemning, så vandet blev samlet i en mølledam, hvorfra det i reguleret mængde kunne ledes ind til møllehjul. Der kunne også være tale om gravning af kanaler, hævnning af vandstanden i søer, anlæggelse af lange træsluser eller regulære omlægninger af vandløb.

I Østdanmark ligger åerne ofte i dybe dale, der danner skel mellem ejerlav. Langs åerne findes græsningsområder for landsbyer, der ligger trygt oppe på det tørre, hvor de er omgivet af deres agerjord, mens møllerne befinder sig i ådalene i afstand fra landsbyen.

Anderledes var det i store dele af Nordjylland, hvor vi finder de brede, flade ådale, på hvis sider kreaturer blev græsset. Her er landsbyerne mere orienteret mod engene og vandløbet. Ved de meget brede åer, som f.eks. på Nordjyllands litorinaflader (hævet havbund), var opstemning direkte på vandløbet umuligt. Det ville kræve en kæmpe dæmning tværs over ådalen og ville så resultere i, at store engarealer blev oversvømmet. Til mølleanlæg udnyttede man derfor oftere tilløbene til disse åer, eller man anlagde møllen i forbindelse med fremspringende kilder på dalsiden. Kelddal mølle får f.eks. sit vand fra en kilde i en sidedal til den store Halkær ådal.

Vindmøller

Mens vandmøllerne blev lagt, hvor der var de bedste muligheder for opstemninger, var placeringen af vindmøller mere fri. Mange vindmøller er bygget i forbindelse med en allerede eksisterende vandmølle. Det eneste krav til placeringen var, at der var vind nok. Det har sjældent været et problem i Nordjylland, hvilket kan aflæses af, at vi ingen egentlige gallerihollændere (hollandsk mølle, hvor der er et galleri (ligner en altan) hele vejen rundt om møllen – f.eks. Dybbøl Mølle) har eller har haft. Det var ikke nødvendigt at bygge møllerne så høje for at få dem op i vind. Enkelte møller (Sindal, Vodskov og Øster Sundby) er bygget ovenpå en magasinbygning, og de er dermed højere end gennemsnittet.

I slutningen af 1800-tallet, da jernbanenettet var blevet udbygget, blev mange møller placeret i nærheden af banen, hvorfra transport af f.eks. foderstoffer kunne foregå. Et fint eksempel på en sådan placering er Sindal Mølle.

Ligesom kirker og herregårde har møllerne været markante elementer i vore kulturmiljøer. Da de ikke længere bruges til deres oprindelige formål og er vanskelige at give nyt indhold, har mange møller fået lov at forfalde eller er revet ned. I de senere år er antallet reduceret betragteligt. Omkring 1900 var der på landsplan 5.000 møller i Danmark. I dag findes kun 150-175, der er bare nogenlunde intakte.

I Nordjylland tegner det samme billede sig. I 1802 var der i de gamle Hjørring og Aalborg amter 111 vandmøller, 49 stubmøller og 11 hollandske vindmøller – i alt 171 kundemøller. Kundemøller var møller, hvor bonden afleverede sit korn og fik det (sit eget korn) med hjem i formalet stand. I modsætning til fabriksmøller, der maller for et "ukendt" marked. Herefter steg antallet af hollandske møller støt, mens stubmøllerne forsvandt. Efter vedtagelsen af loven om den frie møllernæring i 1852 eksploderede antallet af hollandske vindmøller. Bare i det område, der i dag udgøres af Hals Kommune, steg antallet af hollandske vindmøller fra 3 i 1802 til 30 i begyndelsen af 1900-tallet – i dag er kun én tilbage, nemlig Ulsted mølle!

I Nordjyllands Amt er der i dag bevaret 36 vandmøller og 23 vindmøller. Heraf er henholdsvis 19 vand- og 16 vindmøller i en sådan stand, at de kan siges at have høj bevaringsværdi og – i samspil med deres umiddelbare omgivelser – at udgøre bevaringsværdige kulturmiljøer.

Karakteristik af nordjyske vandmøller

Langt de fleste af Nordjyllands vandmøller har deres rod i middelalderen, men er ombygget flere gange. Af den nuværende bygningsmasse er der enkelte bygninger fra 1700-tallet, mens de fleste er opført i 1800-årene.

De første vandmøller havde strømhjul. Det vil sige, at der ikke var nogen opstemning af vandet – vandløbets strøm var alene det, der skubbede hjulet rundt. Der er ikke bevaret strømhjul i Nordjylland.

Principper i de forskellige vandhjul.
Hadsund Egns Museum.

Det næste udviklingstrin var underfaldshjulet, hvor vandet ledes ind forneden på hjulet. Dette vandhjul kan arbejde med en ret lille faldhøjde, men skal gå tæt på bunden og er derfor sårbar over for grøde og sand. Underfaldshjulet kan kun udnytte ca. 20-30 % af vandets kraft. Først omkring 1430 brugtes egentlige opdæmninger, der gav mulighed for at bruge et brystfaldshjul, hvor vandet ledes ind lidt højere, men dog stadig i den underste del af hjulet. Brystfaldshjulet kan køre med faldhøjder på ned til 1 m, og kan afhængig af faldhøjden udnytte 40-70 % af vandets kraft. Underfaldshjul og brystfaldshjul har været brugt mange steder i Nordjylland, især på litorinaflader og ved møller, der er placeret ved et vandløbs udløb i

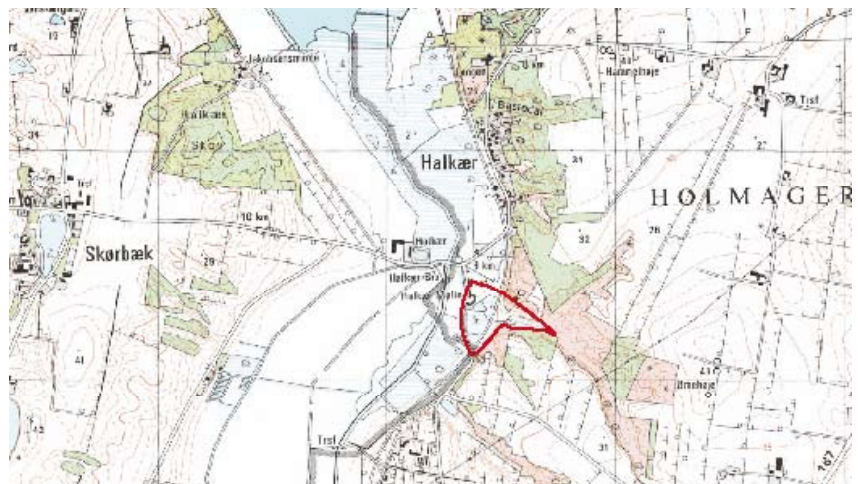
stranden (f.eks. Sæby Mølle, Haslevgårde Mølle og Ovegårds møller), hvor det var umuligt at opnå tilstrækkeligt fald til et overfaldshjul. I Gl. Viffertsholm Mølle er bevaret resterne af et underfaldshjul med de originale skovle.

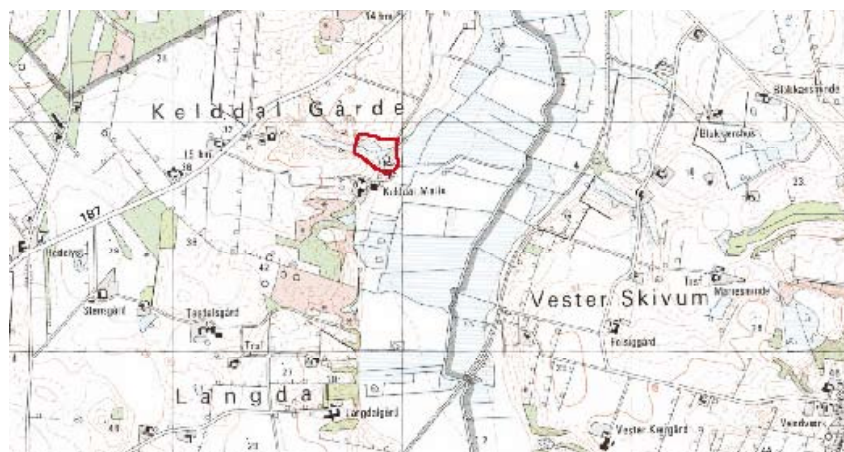
Også Højris Mølle ved Sønderup Å har bevaret noget af det gamle underfaldshjul. Møllen var i begyndelsen af 1800-tallet papirmølle, men blev ombygget til kornmølle. I dag bruges møllen som hønsehus, og omgivelserne har skiftet karakter fra at være et bart græs-dækket landskab omkring Sønderup å til en "vandmølleidyl" i noget, der nærmest har karakter af skov.

Langt mere effektivt var det senere opfundne overfaldshjul. Her ledes vandet op på toppen af hjulet, og det er primært vandets vægt på hjulets skovle, der driver det rundt. Dette hjul drejer modsat underfaldshjulet og brysthjulet; og da dets omdrejningsretning er modsat det bortflydende bagvand, må det placeres så højt, at bagvandet ikke når op til hjulet. Overfaldshjulet kræver en faldhøjde på mindst 2-3 m. Det giver gode driftsforhold og er robust over for grøde. Udnyttelsen er ca. 60-80 % af vandets kraft – alt efter størrelse.

Overfaldshjulet blev almindeligt i Nordjylland i de mere kuperede landskaber i slutningen af 1600-tallet. Overfaldshjulet er effektivt, men det kan ikke bruges alle steder. Valg af vandhjulstype vil altid afhænge af naturforholdene. Overfaldshjulet stiller store krav til opstemning og malerender end underfaldshjulet. Malerender er de render, der leder vandet hen til møllen.

Specielt for himmerlandske vandmøller er, at de som regel har haft indvendigt vandhjul, dvs. at hjulet er placeret inde i møllehuset som f.eks. Hjerriksdal og Gl. Viffertsholm møller (henholdsvis overfalds- og underfaldshjul), eller i det mindste under et halvtag som Kelddal og Halkær møller. Fælles for de nordjyske møller generelt er, at de har undertræk – dvs. at kværnen trækkes af stjernehjul og drev, der sidder under kværnen, mens kværnen på øerne som regel har overtræk – her sidder drevet derfor over kværnen.

Med drevet siddende under kværnen er det muligt at have kværnen stående på loftet, hvorfor de nordjyske vandmøller ofte er en etage lavere en vandmøllerne på øerne og i de sydligere dele af Jylland, hvor der skal være plads til et stort stjernehjul over kværnen.

I 1962 blev Ryds Mølle fra Fyn genopført på Fyrkat, hvor der indtil 1916 havde stået en typisk himmerlandsk vandmølle. Ryds Mølle er en typisk fynsk mølle med overtræk og deraf følgende højde, og dens placering på Fyrkat må siges at være temmelig uheldig i kulturmiljømæssig henseende.

Karakteristik af nordjyske vindmøller

Den ældste vindmølletype var i Nordjylland såvel som i resten af landet stubmøllen, der er kendt i Danmark siden 1200-tallet. Stubmøllen har navn efter "stubben", den kraftige lodrette stolpe, der står i en krydsfod på et stenfundament. Stubben bæres og støttes af et sæt skråstivere mellem krydsfoden og en tømmerramme (sadden) lige under møllens nederste bjælkelag.

Stubben afsluttes foroven med en tap, der går op i en tværgående bjælke – stenbjælken, der igen bærer to hovedbjælker. Stenbjælken har fået sit navn, fordi det er på den, møllestenenes vægt hviler. På denne konstruktion hænger hele møllehuset. Møllehuset er forsynet med en stjer (også kaldet svans), der både fungerer som trappe og som redskab for drejningen af møllen.

Det giver sig selv, at hvis man skal kunne dreje hele møllehuset, så er det begrænset, hvor stort det kan gøres, og hvor meget maskineri der kan være. Maskineriet var ofte begrænset til en enkelt kværn med direkte træk. Stubmøllerne var da også oftest bygget som supplement til en vandmølle. I Dronninglund kirke findes Danmarks ældste billede af en stubmølle (kalkmaleri fra ca. 1450), men ellers er alle de nordjyske stubmøller forsvundet, hvis man ser bort fra den lille gårdmølle på Læsø, hvor kun kværnen og gangtøjet er bevaret, mens stub, krydsfod, møllehus og vinger alle er senere rekonstruktioner.

Den hollandske mølle var en væsentlig forbedring af vindmøllerne. Dels skulle kun hatten drejes for at få vingerne op i vind, hvorfor møllerne kunne bygges større og af kraftigere materialer; dels har den hollandske mølle stjernehjul, der sammen med kværndrevene danner et gear, der dels muliggør tilkobling af flere kværne, dels forøger hastigheden på møllestenene – typisk 4-5 gange.

Den ældste kendte hollandske mølle i Nordjylland blev bygget i Himmerland omkring 1761 (Nørgårds Mølle i Bælum). En lang række bevillinger blev givet både nord og syd for Limfjorden i 1770'erne. Den del af Nordjylland, hvor den hollandske vindmølle sidst gjorde sin entre, var Sydhimmerland, hvor de mange vandmøller langs Mariager Fjord blokerede for, at der kunne gives nye bevillinger (der skulle være mindst en mil til nærmeste nabomølle). Den første sydhimmerlandske hollænder blev bygget i Korup i 1832.

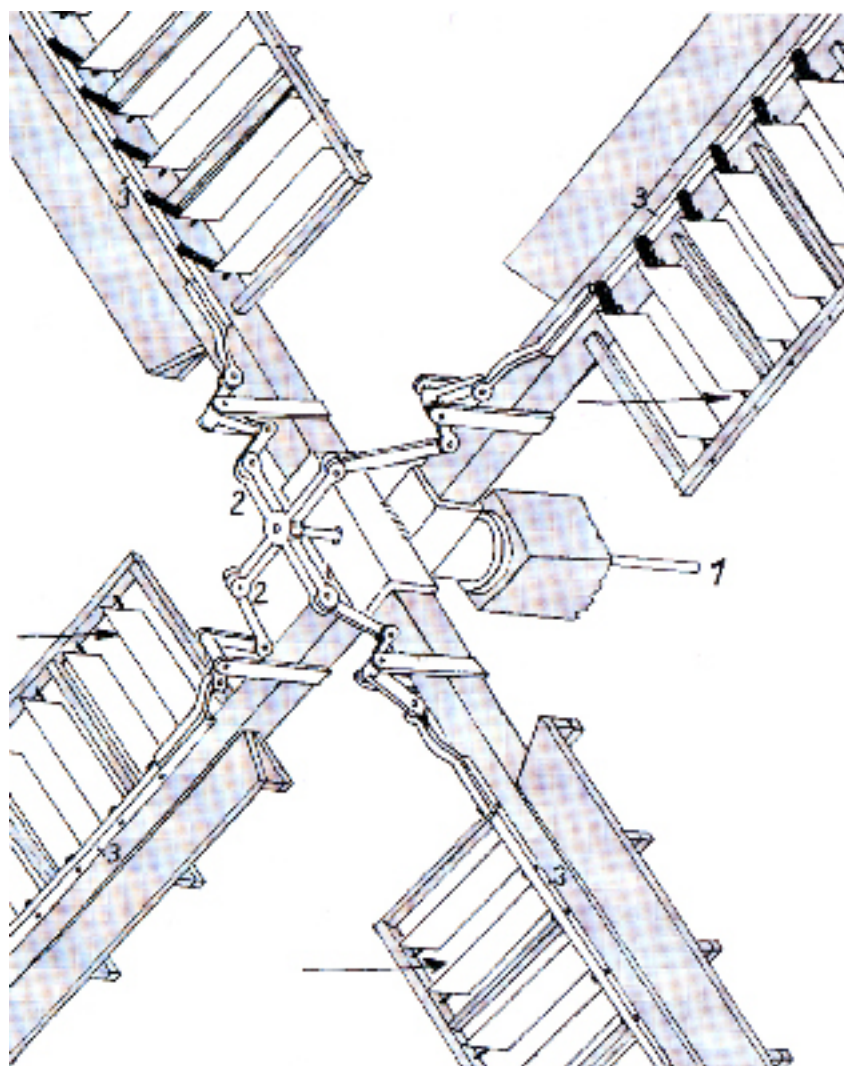
Af den bevarede bygningsmasse er Havnø Mølle (opført 1842) den eneste bevarede vindmølle i Nordjylland, der er opført før loven om den frie møllernæring blev givet i 1852. Havnø Mølle er til gengæld et meget typisk eksempel på de møller, der opførtes i Nordjylland i perioden 1770-1850. De var alle jordhollændere (dvs. at det manuelle krøjeværk til at dreje møllehatten med blev betjent fra jorden og ikke fra et galleri), de var opført på en kælder/undermølle, der oftest var af kampesten (enkelte dog også af tegl), og var ottekantede trækonstruktioner, tækket med strå. Vingerne havde lærredssejl og blev manuelt svikket, dvs. fik reguleret sejlfladen. Havnø Mølles maskineri er også typisk for denne periodes møller, hvor grynværker var ved at vinde indpas ved siden af melkværnen. (Grynværker er anlæg til at lave (byg)gryn på. Et grynværk består som regel af en skallekværn, der tager skallerne af byggen, samt en grynblæser, der blæser skallerne væk fra de hele gryn. Evt. er der også en grynsorterer (sorterer grynene efter størrelse) og en grynkværn til at knække gryn på. De blev almindelige i slutningen af 1700-tallet. Før den tid lavede man gryn manuelt hjemme på gårdene.)

I flere egne af Danmark har man kendt en hybridform mellem stubmøllen og den hollandske mølle. Nemlig møllen med hat men uden stjernehjul. Møllen krøjes (vendes) altså som en hollandsk mølle, mens gangtøjet (det, der driver møllestenene) er uden stjernehjul og altså identisk med stubmøllens. Denne hatmølle var oftest bygget som gårdmølle i egne, hvor der var langt til nærmeste privilegerede mølle. Der er i dag kun bevaret to møller af denne type i Danmark - den ene er den lille lyngtækkede vindmølle ved Grønnestrand. Der vides dog at have stået en tilsvarende hatmølle ved Dalsgård i Vive sogn i midten af 1800-tallet.

I slutningen af 1800-årene blev den automatiske krøjning (vha. vindrose) udbredt, ligesom automatisk svikning af vingerne blev almindelig. Vindroser er i dag bevaret på Stenvad Mølle, Klostergårds Mølle, Mariendals Mølle og Bælum Mølle.

Automatisk svikning foregår normal vha. "edderkop" og trækstænger på vingerne, hvis bevægelse styres af en ladestok gennem vingegakselen. Denne type af svikning er bevaret på Klostergaards Mølle, Bælum Mølle og Mariendals Mølle. Tegningens tal: 1: ladestokken, 2: edderkoppen, 3: trækstænger.

Selvsvikker.
Hadsund Egns Museum.

En anden type af automatisk svikning er fjedersvikningen, der i Danmark dels er kendt som "ren" fjedersvikning (fjedersvikning på alle 4 vinger) og som "hybridsejl" (fjedersvikning på 2 vinger og lærredssejl på 2). Hybridsejl var i Nordjylland bl.a. brugt på Hasse-

ris Mølle, Rubjerg Mølle og Gandrup Mølle, men de eksisterer ikke længere på nogen dansk mølle.

Ø Sundby fjedersvikning 2006.
Hadsund Egnsmuseum.

Fjedersvikning på alle fire vinger har været kendt på et mindre antal danske møller, men kendes i dag udelukkende på Øster Sundby Mølle, der i den forstand er helt unik i den danske møllebestand.

Sårbarhed og virkemidler

Bevaring af vand- og vindmøller er helt afhængig af, at møllen er i stand til at køre. Vandhjul og møllevinger, der står stille, kan ikke bevares. Vandhjul går til, hvis de konstant står med den samme side i vand. På samme måde kan man ikke bevare møllevinger, hvis de ikke drejes regelmæssigt. Hvis det ikke sker, bliver vindfanget sideskævt, og så kan møllen til sidst slet ikke køre, og de to vinger, der vender nedad, rådner.

Yderligere er kørslen med møllerne et vigtigt incitament for de mange frivillige, der deltager i bevaringen af møllerne. Bevaringen af møllerne i kulturlandskabet er således først og fremmest et spørgsmål om at sikre tilstrækkeligt vand/vind, så møllerne kan fungere.

Hvor det overhovedet er muligt, bør man ved lokalplan sikre vand og dæmning til følgende vandmøller: Dorf Vandmølle, Flamsted Mølle, Halkær Mølle, Godthåb Hammerværk, Hjerritsdal Mølle, Hyl-dals Mølle, Karls møllerne, Kelddal Mølle, Lundby Mølle, Lundbæk Mølle, Ovegårds to møller, Pilegårds Mølle, Røde Mølle, Sæby Mølle, Tustrup Mølle, Willestrup Mølle, Øster Mølle.

Ved disse møller er der særlige kulturhistoriske hensyn at tage, når/ hvis der anlægges faunapassager.

Dorf vandmølle 2002.
Hadsund Egnsmuseum.

Hvor det overhovedet er muligt, bør man ved lokalplan sikre vind til nedenstående vindmøller ved at forhindre bebyggelse og høj beplantning i møllens nærhed. Hvor stor en radius om møllen, der skal sikres, afhænger af de geografiske forhold ved den pågældende mølle: Bælum Mølle, Børglumkloster Mølle, Dorf Vindmølle, Grønstrand Mølle, Havnø Mølle, Kragsskov Mølle, Læsø Mølle, Mariendals Mølle, Sindal Mølle, Stenvad Mølle, Ulsted Mølle, Vennebjerg Mølle, Vindblæs Mølle, Vodskov Mølle, Øster Sundby Mølle, Østerklit Stokmølle.

Bonitering

I vedføjede bilag er redegjort for de enkelte møllers nuværende tilstand. De med mørkegråt markerede møller, er møller, der i samspil med omgivelserne udgør særligt bevaringsværdige kulturmiljøer. Disse møller kan opfattes som "eksempelmøller" og er nærmere beskrevet nedenfor.

De med lysegråt markerede møller kan opfattes som parallelle eksempler, som bør omfattes af samme beskyttelse.

Med hensyn til de øvrige møller skønnes det, at kulturmiljøet allerede er så skadet, at det ikke er muligt at retablere. Som enkeltbygninger kan disse møller dog sagtens være bevaringsværdige.

Kontekst/sammenhænge

Møllerne har ligesom kirker og kroer altid været centrale bygninger i landbrugsområder og er derfor vigtige landskabselementer i det nordjyske. Vandmøllerne er ofte placeret i meget naturskønne områder, men er ikke så iøjnefaldende landskabselementer som vindmøllerne, der – hvor de er bevaret – uvægerligt vil blive vartegn for lokaliteten.

Udvalgte nordjyske vandmøller, der set ud fra et kulturmiljømæssigt og teknologihistorisk synspunkt har særlig interesse

Dorf Mølle

Dorf Mølle får vand fra Pulsbækken og ligger næsten ved kanten af den litorinaflade, der gennem Voersådal når ind til Dorf enge. Møllen er kendt fra skriftlige kilder siden 1664 – dengang som fæstemølle under Haslund Kloster – men er sikkert betydelig ældre. I 1800-tallet var den fæstemølle under Dronninglund.

Dorf mølle 2000.
Hadsund Egns Museum.

Vandmøllen er opført i mur og bindingsværk og stråtækt. Dæmningen bærer den nord-sydgående vej mellem Dorf kirke og Dronninglund Storskov.

Vandhjulet blev i 1920'erne udskiftet med en Mahlerturbine, der stadig er bevaret og fuldt funktionsdygtig. Der er bevaret en mængde mølleinventar – kværne, hejs, sigte m.v. Møllen har haft sit eget jævnstrømsværk, der indenfor de seneste år er blevet restaureret. Vandmøllen blev i 1887 suppleret med en vindmølle, der kunne bruges i tilfælde af tørke, eller når frosten gjorde brug af vandhjulet umulig.

Der er offentlig adgang til møllen, der ejes og drives af Try Museum. Se endvidere kulturmiljøbeskrivelsen af Dorf Mølleby nr. 48.

Specielle kvaliteter: Møllen er et godt eksempel på, hvordan vind- og vandkraft supplerede hinanden. Tidligere var der flere af sådanne "møllepar", f.eks. Korup Mølle, hvor den middelalderlige vandmølle fik en hollandsk vindmølle som supplement i 1832, Haslevgårde Vandmølle, der allerede før 1688 havde en stubmølle som supplement – denne blev i 1840 udskiftet med en hollandsk mølle, Ridemanns Mølle fik vindmølle i 1809, Hjerritsdal Mølle i 1887 og Flamsted Mølle, hvor vindmøllens byggeår er ukendt, men før 1867. I alle disse eksempler er vindmøllerne i dag forsvundet.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningerne er fredet og som sådan ikke true, men det er vigtigt, at der tages hånd om omgivelserne, så den direkte forbindelse mellem de to møller og møllegården beholdes. Ved lokalplan bør sikres: 1) At der ikke plantes træer eller bygges, så vindmøllen mister vind. 2) At der ikke gøres indgreb i de vandtekniske anlæg (dam, dæmning og malerender), der fratrækker vandmøllen sit vand, eller slører anlæggets funktion i relation til møllen. 3) At der ikke bygges eller beplantes, så den umiddelbare sammenhæng mellem vand- og vindmølle sløres.

Bonitering: Møllekomplekset med møllegård, vand- og vindmølle har en kolossal fortællerværdi, der formidles gennem museets arbejde med møllerne.

Kontekst/sammenhænge: Møllekomplekset, der også omfatter den fine gamle møllegård, ligger i et område, der stadig er præget af landbrug, hvilket forstærker den kulturmiljømæssige kvalitet.

Gl. Viffertsholm Mølle

Møllen er formentlig bygget som herregårdsmølle i 1700-tallet. Møllebygningen er atypisk ved at være ottekantet. Den er opført på syldesten, facader i bindingsværk og pyramideformet stråtag. Der er bevaret en del inventar: underfaldshjul (med en del originale skovle), stjernehjul, kværn m.m.

Specielle kvaliteter: Møllen er typisk for Himmerland ved at have indvendigt vandhjul, men er ellers helt unik med sin ottekantede facade.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningen er ikke fredet, men heller ikke truet, idet den ligger i et parkområde i tilknytning til herregården Viffertsholm.

Bonitering: Vandføringen er ikke intakt, og fortællerværdien derfor noget reduceret. Til gengæld indgår den fint i herregårdsmiljøet.

Kontekst/sammenhænge: Samspelet med herregårdens øvrige bygninger bidrager positivt til kulturmiljøets værdi.

Godthåb Hammerværk

Hammerværket er placeret ved Guldbækken og er bygningsmæssigt en del af et fabriksanlæg, der er opført i 1915. Værket blev grundlagt i Sejlflod 1845 af smed Christian Zinck. På grund af vandmangel valgte han at flytte værket, og han lejede sig i 1858 ind i den tidligere papirmølle "Godthåb", grundlagt 1797. I 1868 tilkøbtes den nærliggende Ridemanns Mølle (kornmølle). Bygningerne brændte i 1872, men genopførtes straks efter.

I forbindelse med etableringen af turbine måtte der graves en 700 m lang kanal for at forøge faldhøjden. Anlægsarbejdet stod på i 26 år, og først i 1894 var den klar til brug. Den nuværende turbine er installeret i 1931 og er i funktionsdygtig stand og kan trække de bevarede maskiner. Der er bevaret en enkelt af de gamle svanshamre, diverse fjederhamre, lufthamre, sakse, stanseværktøj, ovne m.v. Maskineriet er stadig produktionsdygtigt. Produktionen stoppede så sent som i 1970'erne.

Specielle kvaliteter: Hammerværket er både i Nordjylland og i Danmark helt unikt. Der er bevaret et enkelt hammerværk mere (i Hellebæk på Sjælland), men dels er det en våbensmedje, dels repræsenterer det en helt anden tid. Godthaab Hammerværk var i brug helt frem til 1970'erne, og der er ikke sket forandringer, siden det var i drift.

Bevaringstilstand: Bygninger er velholdte, men kanalerne trænger stærkt til restaurering, hvis man skal undgå digebrud.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningerne er fredet og som sådan ikke truede. Der er rejst naturfredningssag på omgivelserne, herunder kanalerne, som sandsynligvis vil blive opkøbt af Aalborg Kommune. Fredningerne kan ikke direkte sikre sammenhængen mellem hammerværket og omgivelserne, hvorfor det må anbefales, at der udarbejdes en bevarende lokalplan. Heri bør præciseres, at kanalerne skal holdes fri for bevoksning, sådan som de blev det i møllens funktionstid.

Bonitering: Har en kolossal fortælleverdi, der på forbilledlig vis formidles af Støtteforeningen Godthaab Hammerværk.

Kontekst/sammenhænge: Hammerværket og dets kanaler m.v. skal ses i sammenhæng med de arbejderboliger, der blev opført fra 1865 og fremad, og som Godthåb udviklede sig omkring. En del af disse arbejderboliger eksisterer stadig.

Se endvidere kulturmiljøbeskrivelsen af Godthåb Hammerværk nr. 85.

Hjerritsdal Mølle

Hjerritsdal mølle er placeret i en af de erosionsdale, der leder ud i Mariager Fjord. Den får sit vand fra Valsgård Bæk, der er opstemmet direkte på løbet ca. 2 km nord for udløbet i fjorden. Den nævnes første gang ca. 1450. De nuværende bygninger er genopbygget efter brand i 1832.

Hjerritsdal mølle 2004. Hadsund Egnsmuseum.

Møllen er opført i grundmur (hvidkalket) på et fundament af syldesten, taget er halvvalmet og tækket med strå. Møllen blev gennemgribende restaureret i 1990'erne. Der er bevaret en del mølleinventar: kværne, havrevalse, dele af et grynværk m.v. I 1887 opførtes en vindmølle som supplement. Vindmøllen blev i 1929 flyttet til Øster

Brønderslev. Møllen er privatejet, men vises frem for publikum efter aftale med lejerer i møllehuset.

Specielle kvaliteter: Møllen er et godt og meget typisk eksempel på en himmerlandsk vandmølle med indvendigt overfaldshjul og undertræk. Den er endvidere den eneste velbevarede mølle af den perlerække af vandmøller, der lå på striben i de erosionsdale, der løber ud i Mariager Fjord.

Bevaringstilstand: Meget god.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningerne er fredet, og møllen er placeret i en meget naturskøn dal, der bruges som rekreativt område. Nordjyllands Amt har tidligere etableret et omløbsstryg, der set i relation til de kulturhistoriske værdier, er det mest vellykkede i amtet. Stryget er placeret så tilpas højt på vandløbet og går så langt øst for dammen, at man slet ikke bemærker det. Der er rigeligt vand til, at møllen kan køre til demonstration.

Bonitering: Møllekomplekset har i sig selv stor fortælleverdi, idet alle mølleanlæggets dele - møllehus, mølleværk og vandteknisk anlæg - er intakte. Dens kvaliteter som kulturmiljø forstærkes af dens placering i et overordentligt smukt naturområde.

Kontekst/sammenhænge: Møllen var blot en af en perlekæde af møller langs fjorden og skal ses i sammenhæng med de øvrige. Af disse er (delvist) bevaret: Ovegårds 2 møller (uden vandhjul), Karls møller (2 vandmøller, hvoraf den ene er nedrevet for nylig, men dammen er bibeholdt, den anden er uden hjul), Vive Mølle (kun bygningen, vandløbet er omlagt i 1940'erne).

Parallelt eksempel: Sæby Vandmølle og de ovenfor nævnte møller er ligesom Hjertridsdal Vandmølle placeret ved udløbet af et vandløb i hhv. havet og fjorden. Sæby Mølle er som bygning velbevaret og opstemningen og turbinen, der i 1920'erne erstattede de to underfaldshjul, intakt. Det bør sikres, at opstemningen bibeholdes. Det betyder imidlertid ikke, at der ikke i den sydlige side kunne indrettes en faunapassage.

Udvalgte nordjyske vindmøller, der set ud fra et kulturmiljømæssigt og teknologihistorisk synspunkt har særlig interesse

Havnø Mølle

Møllen er opført som herregårdsmølle i 1842. Den er bygget på en naturlig bakke i strandengen mellem Mariager Fjord og Lunden. Møllekroppen består af en ottekant af norsk fyr, tækket med rør fra top til bund, og den står på en kælder af kampesten.

Møllen blev restaureret i 1995-2001. Inventaret er helt intakt: 1 melkværn med tromlesigte og 1 grubbekværn med grynsvifte og grynsorterer. Møllen har aldrig været moderniseret og fremstår derfor som ved opførelsen i 1842. Møllen ejes og drives som museum af Nordjyllands Historiske Museum.

Havnø mølle 2006.
Hadsund Egnsmuseum.

Specielle kvaliteter: Møllen er typisk for de hollandske møller, der blev bygget i Nordjylland før 1852. Dens meget naturskønne placering i et herregårdsmiljø mellem Mariager Fjord og skoven (Lunden og Vester Lounkær) giver den særlige landskabsmæssige kvaliteter.

Bevaringstilstand: Meget god.

Sårbarhed og virkemidler: Møllebygningen er fredet, og dens placering inden for strandbeskyttelseslinje og skovbyggelinje gør, at den ikke trues af bebyggelse. Til gengæld er trævæksten syd og sydøst for møllen allerede nu til gene, således at møllen ikke kan køre pga. turbulens, når vinden er i syd eller sydøst.

Bonitering: Møllens placering i det fjordvendte herregårdsmiljø giver den en meget høj fortællerværdi.

Kontekst/sammenhænge: Møllen er en del af det kystvendte herregårdsmiljø ved Havnø (se dette – kulturmiljøbeskrivelse nr. 108).

Ulsted Mølle

Der har været vindmølle i Ulsted i hvert fald siden 1613. Møllen lå dengang øst for Ulsted og var en temmelig stor stubmølle. Sidst i 1700-tallet blev møllen flyttet vest for byen. Den blev herefter kaldet Vester Mølle.

Den nuværende hollandske mølle er bygget mellem 1847 og 1863. Den stod oprindeligt på den anden side af Hou vejen, men blev flyttet til sin nuværende plads i 1878. Møllen er en ottekantet trækonstruktion, tækket med tagpap. Den står på en kælder af brændte tegl. Hatten er løgformet og tækket med pap. Vingerne er sejlførende og krøjeværket manuelt. Møllen fik ny hat, krøjeværk og vinger efter storm i 2006, og det indvendige forventes restaureret i 2007. Hele gangtøjet er intakt, og der er en del inventar: kværn med originale sten, stenkran, sigte, sækkeelevators m.v. Møllen ejes af Hals Kommune og drives som museum af Nordjyllands Historiske Museum.

Ulsted 2006.
Hadsund Egns Museum.

Specielle kvaliteter: Møllen er typisk for de mange hollandske møller, der er bygget efter 1852. Den har dog krøjepæle af granit, hvilket ikke er set på andre nordjyske møller, der normalt har krøjepæle af eg.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Det er vigtigt, at beplantning og byggeri i møllens nærhed udgås. Der er en bræmme af træer langs Houvej lige efter byskiltet, som burde fjernes af hensyn til indkigget fra vest til såvel mølle som kirke.

Bonitering: Møllen kan betragtes som "arketype" for nordjyske vindmøller fra perioden 1852 og frem. Den ligger ved siden af det gamle møllerhus i vestkanten af landsbyen, hvor den støder op til marker på tre sider, og er med til at fastholde Ulsteds karakter som landsby/lille stationsby.

Kontekst/sammenhænge: Møllen befinder sig lige over for Ulsted kirke, og sammen udgør de to bygninger vartegnet for Ulsted.

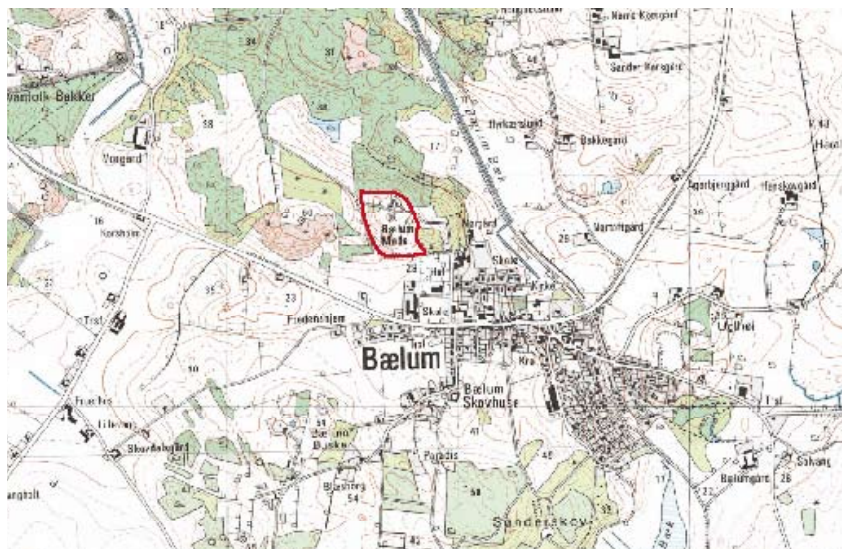
Parallelle eksempler: Vennebjerg Mølle, Børglum Kloster Mølle,

Sindal Mølle (der dog er speciel ved at være muret op), Vindblæs Mølle, Vodskov Mølle.

Det må anbefales, at det via lokalplaner sikres, at der ikke bygges eller beplantes i nærheden af de nævnte møller. For Vodskov Møllens vedkommende er det måske allerede for sent. Der er ikke mange dage om året, hvor der er vind nok, til at den kan køre.

Bælum Mølle

Den nuværende Bælum Mølle er opført i 1908 og efterfølger efter Nordjyllands ældste hollandske mølle (opført 1761). Møllen er placeret meget højt over Bælum. Møllekroppen er ottekantet og tækket med tagpap. Hatten er løgformet og udstyret med selvkrøjer (vindrose) og selvsvikkende vinger. Der er bevaret en del mølleinventar: kværne, sigte, havrevalse, grynvifte og sækkeelevators. Møllen har et komplet sæt Frichs jerngangtøj. Frichs begyndte at fabricere jerntøj til møller i 1850'erne og solgte gangtøj som samlesæt. I møllen befinder der sig en tegning, som fulgte med gangtøjet med anvisning på, hvordan det samles.

Bælum Mølle 2004.
Hadsund Egns Museum.

Specielle kvaliteter: Møllen er typisk for de hollandske møller, der i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet fik selvkrøjer og selvsvikker. Disse mekanismer effektiviserede arbejdet i vindmøllerne, så de stod sig bedre i konkurrencen med de mange nye handelsmøller. Dens meget høje placering gør den til et meget synligt vartegn for Bælum. Frichs gangtøjet er en kvalitet, som i teknologihistorisk sammenhæng gør møllen interessant, men har naturligvis ikke nogen egentlig betydning for kulturmiljøet.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Det er vigtigt, at beplantning og byggeri i møllens nærhed udgås, men møllen synes ikke at være truet.

Bonitering: Placeringen meget højt på en nøgen bakketop gør møllen til noget helt særligt i landskabsmæssig henseende.

Parallelle eksempler: Mariendals Mølle i Aalborg, Vennebjerg Mølle, Stenvad Mølle, Klostergårds Mølle i Pandrup.

Det må anbefales, at det via lokalplaner sikres, at der ikke bygges eller beplantes i nærheden af de nævnte møller.

Øster Sundby Mølle

Ø Sundby 2006.
Hadsund Egns Museum.

Øster Sundby Mølle stod oprindeligt i Ravnstrup ved Hjallerup, men blev i 1910 flyttet til Øster Sundby som erstatning for en i 1890 nedbrændt mølle. Mølleskroget er ottekantet og tækket med tagpap. Hatten er løgformet og ligeledes tækket med pap. Møllen står på en undermølle opført i grundmur. Møllen krøjes manuelt, mens vingerne er forsynet med fjedersvikning (eneste bevarede eksempel i Danmark).

Møllen fungerede helt indtil 1976, og den står, som da den var i drift. Der er bevaret et meget righoldigt inventar, der ud over kværne, sigter og havrevalse også omfatter nyere maskineri som kornspidser, kornelevatorer m.v., og den er i den henseende vores bedste eksempel på vindmølleriets sidste epoke. Møllen ejes af Aalborg Kommune og bruges til forskellige arrangementer med offentlig adgang.

Specielle kvaliteter: Trods nærheden med Aalborg er møllen med til at fastholde Øster Sundbys identitet som gammel landsby. Møllen er Danmarks eneste bevarede eksempel på en vindmølle med fjedersvikning og har som sådan en interesse, der rækker ud over den regionale.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Det bør ved en lokalplan sikres, at der ikke bygges eller beplantes i møllens umiddelbare nærhed. Møllen er pga. undermøllen ret høj, men beplantning bør holdes under vingehøjde.

Bonitering: Møllens fortælleverdi er god. Den ligger i kanten af Øster Sundby og ud mod det åbne land og er – især set fra nord – med til at fastholde indtrykket af Øster Sundby som gammel landsby, hvilket giver stedet en kvalitet, der rækker ud over blot at være forstad til Aalborg.

Lyngmøllen ved Grønnestrand

Den lille gårdmølle er antagelig opført i 1886. Det er en jordhollænder, men uden stjernehjul. Den ottekantede møllebygning står på en sokkel af granit. Den er opført af træ og var oprindeligt tækket med strå, som så senere er blevet erstattet med lyng. Hatten er løgformet og tækket med pap. Møllen blev restaureret i 1989-1990, men har fået nye vinger igen i 2006. Der er bevaret noget mølleinventar.

Specielle kvaliteter: Møllen repræsenterer en type af vindmøller (hatmøller uden stjernehjul), som vi kender flere eksempler på har været i landsdelen (f.eks. på Dalsgård i Vive sogn i 1840'erne), men hvor der ikke er bevaret andre eksempler på. På landsplan er bevaret en enkelt mere på Møn. Som gårdmølle er den typisk for områder, hvor der var "langt til alting" og dermed også til en kundemølle. Som sådan er den karakteristisk for den jyske vestkyst.

Bevaringstilstand: God.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningen er fredet, og møllen ikke umiddelbart truet. Beplantning og nybebyggelse i møllens nærhed bør forhindres.

Bonitering: Møllen er en yndet turistattraktion, men er ikke åben

for publikum og vist heller ikke funktionsdygtig.

Kontekst/sammenhænge: Gården, som møllen blev opført til, eksisterer stadig (men er ikke fredet).

Østerklit Stokmølle

Efter 1862 begyndte mange gårdmænd at anskaffe sig gårdmøller i form af tagryttere, der kunne trække en kværn til foder og et tærskværk. Disse små møller vandt kolossal stor udbredelse især i Vendsyssel. Der kunne enten være tale om jernmøller med vindrose eller f.eks. 5-vingede vindfang med selvsvikker, eller de såkaldte stokmøller bygget af træ og med sejlførende vinger. Østerklit Stokmølle er placeret i en lysning i Tversted Klitplantage ud mod Tanisbugten. Den lille mølle af træ sidder på en længe, der var den ene del af en parallelgård, der opførtes i 1872, men hvor stuehuset nedbrændte i 1981. Stokmøllen har fire sejlbærende vinger, der via stokken trækker to kværne. Møllen blev restaureret i 1990'erne og er fuldt funktionsdygtig. Stokmøllen ejes af Skov- og Naturstyrelsen, og den fremvises for publikum af medlemmerne af et møllelaug. I laden er der indrettet udstilling.

Østerklit 2002.
Hadsund Egns Museum.

Specielle kvaliteter: Stokmøllen er den eneste bevarede af de utallige små tagmøller, der i et par generationer prægede Vendsyssel kulturlandskaber.

Østerklit 2002.
Hadsund Egns Museum.

Bevaringstilstand: Meget god.

Sårbarhed og virkemidler: Bygningen synes ikke at være særlig udsat.

Bonitering: Takket være udstillingen i laden, fortæller stokmøllen de små gårdmøllers historie, selvom dens fortælleværdi må siges at være reduceret af, at stuehuset til gården mangler.

Litteratur

- Andersen, Lise: Da hollænderen kom til Himmerland. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 2000, s. 7-55.
- Andersen, Lise: Vandmøllernes udvikling efter reformationen. I: Erik Hofmeister (red.): De ferske vandes kulturhistorie i Danmark. Silkeborg, 2004, s. 117-123.
- Andersen, Lise og John Jensen: Håndbog for Møllepassere. Hadsund 2006.
- Andreasen, Jørn (red.): Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status 1993. Skov- og Naturstyrelsen, 1993.
- Christensen, Jørgen F.: Rundt til danske vandmøller. Hillerød 1991.
- Dahl, Leif O.: Den gamle Mølle. Strejflys på Vennebjerg Mølle. Hjørning 1981.
- Jørgensen, Peter: Godthaab Hammerværk. u.år.
- Meyn, Niels: Danske Møller. København 1934.
- Petersen, Viggo: Vandmøller og landskab i Nordjylland. BYGD u.år.

Beskrivelsen er udarbejdet af Hadsund Egn's Museum

